

PROBLEMI

33-34

JANEZ DOKLER: UMETNOST IN SVET TEHNIKE (1097)

VALENTIN ČUNDRIČ: KRUSNI ČAS (1103)

ANDREJ BRVAR: PESMI (1109)

VLADIMIR GAJŠEK: PESMI IZ CIKLA BLAZNOST (1112)

DORO HVALICA: JEZNA RAZMIŠLJANJA III, IV (1121)

DUŠAN PIRJEVEC: ZLOČIN JULIJANA SORELA (1124)

PESMI VLADA GOTOVCA, prevedel Venó Taufer (1166)

HANS MAGNUS ENZENSBERGER: PESMI, prevedel Niko Grafenauer (1172)

HANS MAGNUS ENZENSBERGER: NASTANEK PESMI,

prevedel Niko Grafenauer (1180)

IVAN URBANČIČ: SARTROV HUDIČ IN DOBRI BOG V FILOZOFIJI (1193)

IZ SODOBNE MAKEDONSKE LIRIKE, prevedel Venó Taufer (1211)

DIMITRIJ RUPEL: POGOVOR Z LEVERIEROM (1221)

VLADIMIR KAVČIČ: ONKRAJ IN ŠE DLJE IV (1223)

VELJKO RUS: VODSTVENA PRAKSA IN OBLASTNIŠKA STRUKTURA

V DELOVNIH ORGANIZACIJAH (1248)

ZDRAVKO MLINAR: PRIJATELJSKI, SOSEDSKI IN SORODSTVENI ODNOSI

V VELENJU III (1271)

HANS CHRISTOPH BUCH: JAMES BOND ALI MALOMESČAN Z OROŽJEM,

prevedel P. S. (1295)

LIKOVNA PRILOGA:

ANDREJ JEMEC: PEJSAŽ XXVI (olje-platno); RISBA (z ogljem);

PEJSAŽ 39 (olje-platno); RISBA (z ogljem) 1964

DECEMBER 1965

PROBLEMI

revija za kulturo in družbena
vprašanja, december 1965,
leto III., št. 33—34

Ureja uredniški odbor: Vinko Blatnik, Barbara Breclj (sekretar redakcije), Božidar Debenjak, Janez Dokler, Ervin Fritz; ing. Jože Guzelj, Tine Hribar, Ivan Hvala, Savin Jogan, Vladimir Kavčič (glavni urednik), Marko Kerševan, Andrej Kirn, Viktor Konjar, Milan Kučan, Zdravko Mlinar, Janez Pirnat (odgovorni urednik), Franci Polak, Stane Saksida, Ratko Ščepanovič

Lektor: Janez Gradišnik

Uredništvo: Ljubljana, Beethovnova 2. Telefon: 20-487. Nenaročenih rokopisov ne vračamo. Naročila pošiljajte na CK ZMS, Ljubljana, Dalmatinova 4, telefon: 31 00 33, tekoči račun: 503-608-28 z oznako: za Probleme. Celoletna naročnina 1800 dinarjev. Za študente in dijake 1350 dinarjev. Cena posameznega izvoda 250 dinarjev

Izdajata CK ZMS in UO ZŠJ v Ljubljani. Tisk, izdelava klišejev in vezava: tiskarna »Jože Moškrič« v Ljubljani

Umetnost in svet tehnike

Janez Dokler

Vključevanje v skupni napor,* ki naj bi vodil k filozofski osvetlitvi položaja »umetnosti« v »svetu tehnike«, predpostavlja določeno soglasje o obsegu pojmov, vsebovanih v naši temi. Drugače rečeno: začeti bi morali z vprašanji: kaj je umetnost? in kaj pravzaprav mislimo, ko rečemo »svet tehnike«. Jasno je, da v danem okviru ni mogoče dovolj izčrpno in teoretsko zanesljivo odgovoriti na nobeno izmed obeh vprašanj. Vse, kar lahko o tem rečemo, ne more biti več kot najnujnejši referenčni okvir, potreben za eksplikacijo nekaterih problemov, ki jih naša tema očitno vsebuje in jih sam smatram za ključne. Prisilna nedorečnost odgovorov na izhodiščni vprašanji pa ima za nujno posledico nadaljnje omejitve; eksplikacija problemov in njihovo razvijanje lahko vodi samo k bolj ali manj provizoričnim rešitvam. Ne kaže jim pripisovati prevelikega teoretskega pomena in tudi nočejo biti več kot teze, ki jih dajem v razpravo.

Ni treba posebej dokazovati, da je prvo izmed obeh vprašanj — namreč vprašanje, kaj je umetnost? — zahtevnejše in da se je težko dogovoriti za definicijo, ki bi bila sprejemljiva za večino in hkrati primerna za nadaljnje razpravljanje. Položaj je nekoliko olajšan s tem, da naj bi bilo — po okvirni temi sodeč — govora o »umetnosti« v soodnosu s »svetom tehnike«. Sprejemajoč torej hoteno ali nehoteno sugestijo, vsebovano v naslovu okvirne teme, se lahko za začetek zadovoljimo z začasno definicijo umetnosti kot človeške prakse *sui generis*, ki v »svetu tehnike« ohranja integriteto humanosti.

Odgovor na drugo vprašanje bo manj decidan zaradi nekaterih najnujnih omejitev v odnosu do negativnega vrednotenja tega, kar — za zdaj v širšem pomenu — imenujemo »svet tehnike«.

Razpravljanje o teh omejitvah lahko — upam — razbremenimo polemike s stališči, ki smatrajo sodobno tehniko skupaj z znanostmi, ki ji služijo in so hkrati njen pogoj, in z velikanskim industrijskim potencialom, za zlo tako rekoč »an sich«. Nemogoče je namreč obiti dejstvo,

* Prispevek je bil napisan kot referat za simpozij Jugoslovanskega združenja za filozofijo na temo »Umjetnost u svjetu tehnike«.

da je prav v tem in takšnem »svetu tehnike« ostvarjena možnost, da se človeštvo kot celota osvobodi surove materialne nuje. Na stvari se nič ne spremeni, če se ta možnost danes kaže samo kot alternativa totalnega uničenja ali nekega novega, drugačnega sveta, kot alternativa komunizma ali barbarstva (Marx). Zavest o omenjeni možnosti je v svojem pozitivnem aspektu, čeprav deformirana, temelj nekaterih svetovnih humanitarnih organizacij; v izjemnih primerih velikih nesreč in naravnih katastrof se manifestira tudi kot množična zavest o skupni usodi človeštva in kot taka vsaj za trenutek ruši ograje sebične brezbržnosti. Na drugi strani pa je bolj ali manj jasna zavest o neslutelih možnostih »sveta tehnike« — tako se zdi — tudi vzrok, ali vsaj eden izmed vzrokov za masovni fetišizem tehnike in tehničnih dosežkov celo v primerih ko gre (gledano s stališča humanitete) za njene pervertirane manifestacije. Tu ne mislimo samo na noro igro z jedrsko energijo ali na množični kruh za lačni del človeštva, ki ga v imenu znanosti, človeške domiselnosti in pionirskega poguma izstreljujemo v vesoljski prostor; gre tudi za pojave, ki jih sploh ne opazamo več kot nenormalne, ker se sami pogrezamo v nekakšno moralno avtarkijo relativno sitih: na primer za delež avtomobilske industrije v skupni proizvodnji razvitih dežel ali za permanentno, s stališča človeštva kot celote absurdno krizo trga s kmetijskimi pridelki. Celó če opazujemo »svet tehnike« z vidika njegovih pervertiranih manifestacij, ga ni mogoče vrednotiti samo negativno; nič namreč ne pomagajo razumni odgovori na odprta vprašanja, dokler vprašanja sama niso postavljena z vso ostrino in evidentnostjo, dokler tako rekoč sama ne izsilijo odgovorov.

A kakorkoli je že s tem: za naš namen želim »svet tehnike« omejiti na pojem za vrsto tehnicističnega racionalizma, ki ga kot možno perspektivo človeštva opisuje dominikanec Dubarle v svojem prikazu Wienerjeve knjige Kibernetika. Avtor prikaza razpravlja o možnosti vodenja človeških zadev z računskimi stroji, ki bi delovali na principih teorije iger, in pravi: »*Machines à gouverner* bodo definirale državo kot — na vseh nivojih — najbolje obveščene igralske države; država bo edini vrhovni koordinator vseh delnih odločitev. To so velikanske prednosti. Če se do njih pride znanstveno, bodo omogočile državi, da v vsakršnih okoliščinah premaga vsakega igralca človeške igre, razen samo sebe, postavljajoč ga pred dilemo: neposredno uničenje ali planirano sodelovanje. To bo posledica igre same brez zunanega nasilja. Tisti, ki si žele najboljšega vseh možnih svetov, imajo o čem sanjariti.« Dubarle potem govori o težavah, ki bi lahko paralizirale takšno mehanično manipuliranje človeških situacij, in pravi, da ji samo dva pogoja lahko zagotovita stabilnost v matematičnem smislu. »To je, na eni strani, zadostna neinformiranost množice igralcev, s katero se okorišča en sam spreten igralec, ki sam lahko celo planira metodo za paraliziranje zavesti množic, na drugi strani pa zadostna pripravljenost, da se v interesu stabilnosti igre pravica odločanja prepusti enemu samemu ali manjšemu številu igralcev s poljubnimi privilegiji.« To je — po Dubarlu — »surova lekcija hladne matematike, ki pa meče določeno svetlobo na avanturo našega stoletja: oklevanje med neskončnim prerivanjem v človeških odnosih in nastopom

velikanskega Leviatana; v primerjavi z njim je bil Hobbsov Leviatan samo prijetna šala.« Skratka: Dubarle sodi, da stojimo pred nevarnostjo »velike svetovne države, v kateri lahko postane hotena in zavestna kri- vičnost edini pogoj za statistično srečo množic — svet, ki je za vsako bistro pamet hujši od pekla«.

Čeprav je Wiener komaj šest let po Dubarlovi oceni, se pravi že leta 1954, trdil, da nekakšne *machines à gouverner* že delujejo na obeh straneh svetovnega konflikta, vse te zgodbe o »svetu tehnike« nismo navajali zato, da bi si vzbujali tesnobo. Gre preprosto za ilustracijo skraj- nih konsekvenc kognitivne redukcije, na kateri so konec koncev uteme- ljene filozofske predpostavke eksaktne znanosti in tehnike. Te konse- kvence so otipljiva stvarnost sodobnega sveta, oziroma točneje: so tisti aspekt stvarnosti, ki ga tu imenujemo »svet tehnike«. Znotraj tako poj- movanega sveta tehnike seveda za umetnost ni prostora. Toda ravno tu moramo biti previdni, da ne bi delali distinkcij, ki jih ni: Kolikor je namreč svoboda ustvarjalnega subjekta, svoboda, da v obstoječem spoznava racionalne meje svoje svobode, in da jih skuša premakniti — kolikor je taka svoboda pogoj vsake ustvarjalnosti, toliko znotraj sveta tehnike tudi za ustvarjalno znanost in njene rezultate ni pravega pro- stora. Naš pojem sveta tehnike ali bolje »tehniziranega sveta« je za temo, o kateri razpravljamo, relevanten samo toliko, kolikor drži zelo verjetna domneva, da je živa umetnost našega časa usodno povezana s tem fenomemom. Z drugimi besedami: pomemben je toliko, kolikor se kot aspekt stvarnosti v strukturi estetskega fenomena izkaže kot dovolj po- memben element.

II.

Pred razpravljanjem o nekaterih konkretnih problemih, ki jih po mojem mnenju vsebuje tema »umetnost v svetu tehnike«, se mi zdi potrebno, da vsaj v najsplošnejših potezah nakažem svoje stališče do vprašanja o možnostih estetike kot filozofije.

V nasprotju s tistimi, ki si jo zamišljajo kot »znanost o...« in so zato v skrbeh, ker druge znanosti — kos za kosom — prevzemajo njen »predmet«, sem prepričan, da v tem smislu nikoli ni bila in tudi zdaj ne more biti znanost. (To pa seveda ne pomeni, da more ali celo mora biti neznanstvena.) Po vseh bolj ali manj neuspešnih poskusih, da bi bila ali da bi se vsaj prikazovala kot takšna, se danes zdi, da si je ni mogoče zamisliti, oziroma da je ni mogoče osmisliti, če je ne definiramo kot *zatrjevanje takšnosti estetskega fenomena, kot zatrjevanje takšnosti nje- gove strukture, relator in relacij.*

Kaj to pomeni?

Predvsem je treba povedati, da se takšna definicija vsiljuje zaradi vprašanja o modalnosti njenih izjav. Formalno so indikativne in se v tem pogledu ne razlikujejo od znanstvenih. Toda že če sprejmemo strukturo estetskega fenomena v obliki razvite subjekt—objekt—subjekt relacije, kakršno je predložil eden izmed jugoslovanskih filozofov, in jo kot heuri-

stični model uporabimo v komparativni raziskavi sodobnih estetskih teorij, se bomo kmalu prepričali, da so nekateri očitno važni deli te strukture v sodobnih estetikah komaj prisotni ali pa sploh niso. Treba se je torej vprašati, zakaj niso, oziroma zakaj so, kadar so, kar je v bistvu isto. Ali gre za neznanje ali za kakšno drugačno oviro, ki onemogoča, da bi videli celoto? Vsekakor to in druga podobna, čeprav manj preprosta vprašanja navajajo k misli, da je pojavljanje ali odsotnost relativ (kot subjekt — umetnik, subjekt — občinstvo, stvarnost itd.) in relacij odvisna od nečesa, kar bi lahko imenovali intencioniranost strukture, seveda s pogojem, da se ta pojem ne spravlja v zvezo s Husserlom.

Če bi si bili edini o tem, da v estetiki kot filozofski disciplini obstaja kontinuirani napredek v smislu aproksimacije k neki absolutni resnici, bi mogoče lahko vso to problematiko skrčili na problem ideologije in ideološkega momenta v spoznavanju. Toda, prvič, nič ne govori v prid takemu prepričanju in, drugič, sploh ne gre za znanstvenost ali neznanstvenost posameznih izjav, temveč gre za celoto v smislu koherentne strukture, za ustvarjalno pobudo v jedru te strukture in konec koncev za ustvarjalne možnosti estetike kot filozofije.

Zdi se mi, da je v tem smislu estetika — definirana kot zatrjevanje takšnosti estetskega fenomena — hkrati manj in več od »znanosti o...« Vsekakor je nekaj drugega. Vendar pa kot takšna tudi ne more biti gola trditev, nekaj subjektivistično poljubnega, temveč je mogoča samo kot v koherentni pojmovni strukturi realizirani zgodovinski odnos. To na eni strani predpostavlja določeno družbeno-zgodovinsko pozicijo (in interese = inter esse), na drugi strani pa implicira zahtevo po vključenosti v relativno avtonomni tok filozofskega mišljenja, torej tudi zahtevo, da ne pade pod raven že postavljenih vprašanj in že obstoječih odgovorov. S tega stališča je lažje braniti tezo, da je predmet estetike estetika sama, kot pa tezo, da je njen predmet Lepota, umetniško lepo in podobno. Tako definirane estetike namreč ni mogoče reducirati na odnos do te ali one umetnine ali umetnostne smeri, ne more postati poetika ali stilistika, niti se ne more spremeniti v teorijo umetniškega ustvarjanja ali v logiko estimativnih (estetskih) sodb, ne da bi takoj nehala biti to, kar po definiciji je. Na drugi strani pa — če jo pojmuje kot zatrjevanje takšnosti estetskega fenomena — zanjo ne morejo biti irelativni rezultati katerekoli znanosti, ki se s stališča enega izmed relativ ali relacij ukvarja z estetskim fenomenom.

Na začetku tega izvajanja smo — kot začasno — sprejeli definicijo umetnosti kot prakse *sui generis*, ki v svetu tehnike ohranja integriteto humanosti. Potem ko smo omejili in natančneje določili pojem »svet tehnike«, lahko dodamo, da je določilo *sui generis* mišljeno predvsem v odnosu do sveta tehnike kot gole reprodukcije že danega in manipuliranja z njim, da pa — kot rečeno — ne vidimo nobene metafizične meje med umetnostjo in ustvarjalno znanostjo niti med tema in katerokoli obliko dela, ki proizvaja človekov zgodovinski svet in s tem tudi človekove zgodovinske možnosti. S tega stališča je zanimiva Lukacsova definicija, po kateri je umetnost »način izpovedovanja realnosti« in se — če smemo

sklepati iz konteksta — samo po modalnosti razlikuje od drugih oblik. Vsekakor se zdi sprejemljiva misel, da gre v primeru iste družbeno-historične pozicije za določeno paralelnost struktur. Estetika seveda ne more vsebovati nobenega zakona, po katerem naj bi se izdelovale umetnine, pač pa obstaja dovolj dobrih razlogov za domnevo, da kot zatrdjevanje takšnosti estetskega fenomena sama nastaja po podobnih zakonih kot umetnina. Refleksija na to zakonitost mora za vsak čas posebej najti skupne izvore. Kot taka pa estetika — kljub svoji formalni indikativnosti — na določen način obvezuje, to se pravi, da »hoče« biti verificirana z identifikacijo ali z zavrnitvijo. Umetnost se v mreži elementov in relacij njene strukture razporeja ali pa ne razporeja. V tem smislu je torej estetika vendarle tudi temelj vedam, ki se tako ali drugače ukvarjajo z umetnostjo, pa tudi izhodišče kritike, ki je sposobna reflektirati svojo pozicijo.

Da se izognemo nesporazumom, je treba dodati, da se nikakor ne zavzemamo za estetiko kot nekakšno nadrejeno katedersko disciplino, čeprav nam je seveda veliko do tega, da se posebne znanosti tega področja postopoma osvobode nekritičnega pozitivizma.

III.

Ko se zdaj vračamo k osrednji temi — odnosu med umetnostjo in svetom tehnike — si lahko neposredno postavimo vprašanje: ali dogajanje v sodobni umetnosti dovoljuje in na določen način tudi opravičuje našo omejitev pojma »svet tehnike« na tisti aspekt stvarnosti, ki ogroža — a to je implikacija predlagane definicije umetnosti — integriteto humanosti s tem, da reducira človekove možnosti na golo reprodukcijo obstoječega.

Odgovarjajoč na to vprašanje bi se morda lahko sklicevali na Goldmannovo raziskovanje antiromana, oziroma novega romana kot ga on imenuje. Toda — na žalost — Goldmann insistira na realizmu, ki za njega pomeni »ustvarjanje sveta, katerega struktura je analogna bitni strukturi družbene stvarnosti, v kateri je (umetniško) delo ustvarjeno«. Ker pa se Goldmann kot sociolog ne smatra za kompetentnega, da karkoli reče o specifični razliki med »bitno strukturo družbene stvarnosti« (kar je v bistvu sociološki model te stvarnosti) in analogne strukture umetnine, lahko samo preverjamo analognost dveh struktur: tiste, ki jo je sociolog Lucien Goldman »odčital« na družbeni stvarnosti, in tiste, ki jo je isti Lucien Goldman našel na primer v Robbe-Grilltovem filmu Lani v Marianskih Laznih. Verjetnost, da strukturi ne bosta analogni, najbrž ni kdo ve kako pomembna. Sicer pa se ob tem lahko tudi vprašamo, na kaj bi bilo treba reducirati strukturo družbene stvarnosti, da bi lahko preverili analognost s strukturo pesmi, ki obsega nekaj stihov, ali s strukturo abstraktne slike.

Zanimiva tautologija sicer odličnega erudita in analitika Goldmanna — če že ne odgovori na naše vprašanje — na določen način cvetljuje

problem celote estetskega fenomena in specifičnost funkcije estetike. Sicer pa bi njegovo definicijo realizma v umetnosti morali zavrnila že zaradi praktičnih razlogov. Reifikacija, tesnoba in upanje kot umetnostne teme se namreč vedno bolj pogosto pojavljajo v umetnostih socialističnih dežel in to v delih, ki zaslužijo vso pozornost. Kar zadeva slovensko literaturo in umetnost sploh, lahko rečemo, da je v zadnjih desetih letih ravno ukvarjanje s temi temami dalo najpomembnejše rezultate. Če bi sprejeli Goldmannovo definicijo za to vrsto del, bi to pomenilo ali brisanje razlike med »bitno strukturo družbene stvarnosti« socialističnih in kapitalističnih dežel ali pa trditev, da ta dela niso ustvarjena v tem družbenem okolju, da niso avtentična.

Raziskovanje konkretnih del pa tudi splošno izražene tendence kažejo, da gre ravno za nasprotno, za oddaljevanje od realizma v smislu težnje, da se v delu zajame celota družbene stvarnosti skupaj s pozitiviteto, z vrednotami, ki obstoječe na določen način potrjujejo in opravičujejo njegovo trajanje v prihodnosti. Ta umetnost iz celote družbene stvarnosti izdvaja ravno tisti aspekt, ki smo ga skušali zajeti v pojem »svet tehnike«, in pri tem ustvarja svoje relativno avtonomne strukture — svetove, ki so eksistentni, stvarni, samo relativno; v romanu na primer samo toliko, kolikor jih s svojo eksistenco potrjujejo osrednji junaki. Brez njih te strukture nimajo niti prostorske niti časovne dimenzije in — kar je najvažnejše — človek je v odnosu do teh svetov vedno postavljen kot razlika, kot odprta možnost, da sam s seboj konstituira neki boljši, humanejši svet.

Zdi se, da je ravno to postavljanje razlike v odnosu do obstoječega, to doživljanje in prepoznavanje sebe kot razlike, bitna odlika omenjene umetnosti, ona sama pa tako rekoč po definiciji umetnost aktivnih ljudi, ki v obstoječem, poskušajo premikati meje svobode.

Vprašanje komunikativnosti te umetnosti, vprašanje, koliko je ta umetnost »pričakovana umetnost« — kot bi rekel E. Souriau — in bitna potreba neke družbe, je vprašanje, ki ga je treba posebej obravnavati. Vsekakor se zdi, da ga ni mogoče obravnavati brez zveze s tako imenovano industrijo zabave, ki sama spada v »svet tehnike« in je vsaj po imanentnih možnostih sredstvo za »paraliziranje zavesti množic«.

VALENTIN CUNDRIČ: KRUSNI ČAS

prihodnost kliče treba se je oglasiti
se vdati zlomiti kopje odvreči lok
preteklost je moral še vsakdo zapustiti
ko zravnal jo z gnilo je prstjo

dopolnjeno je s tabo nikjer ne zaplodiš
plemena po svoji podobi pa je to res pomembno
nujno neizogibno zanič ostane zanič
sprijazni se s trpežnostjo pojmov in predmetov

ne umivaj se ko drugi v raztopljeni kovini
pričel se boš vrteti nazaj ko se boš dovtel
in potlej naprej in spet nazaj nič boljši nisi

ko drugi le odpravi se dobre volje leč
za prihodnost smo samo poneumljeni prsteni gejziri
še v spalnico nas spremi njen posmeh

še v spalnico nas spremi njen posmeh
ona vstopi za nami ne naše žene
ona zaklene in veščo prežene
ona odpira usta za ljubezenski obed

ona premenja umazane rjuhe
in pri tem nesramno mežika
da se nas ko z jezikom dotika
na mestu ki ni rojeno za poljube

ona leže z nami z ognjem v ledeni gori
v plavajoči ledeni gori ki jo krmari pohlep
po neodkritih kraljestvih po umorih

dolgo ne ohlapne njen trdi objem
ko se prebujamo v vročični grozi
s stropa bolšči v nas njen mrki pogled

s stropa bolšči v nas njen mrki pogled
ne ve kaj se pravi od morja suhih kamnov ne zahtevati
na poti k vodi žejnega ne prehitevati
in odpraviti se tujo milost žet

o jutrišnji dan ko bo treba spet ugajati
na novo določene ikonoklaste pobiti
spet red in srečo vase pričarati
in se užiten med vse razdeliti

kaj bo danes kaj jutri te misli padejo na tla
in to vsako jutro zrcala in glavniki
človek odpre oči in ga je strah

prihodnost je doma na vsaki njegovi sliki
tudi z vsemi njegovimi znanci se pozna
doma je v vsaki tudi otroški knjigi

doma je v vsaki tudi otroški knjigi
jutrišnji dan umazan nevaren neznan
ne prizanese črvu metulju bilki
pod njegovo pestjo se drobi suhi venec gora

v človeka se zasadi ko strupeno želo
in če je mogoče naravnost v odprto oko
megleno zaznavamo koliko jih pogoltno njegovo žrelo
in da bomo tudi mi nekoč padli na njegovo dno

njegovo dno najbolj gluha dežela na svetu
dežela brez vesti brez meja brez cest in zvezd
njen zakon je pisan v živem pesku

prihodnost se tu sprehaja dan za dnem
postoji in pomenljivo gnijočemu mesu
pravi: vsem vam je ko meni ime

pravi: vsem vam je ko meni ime
zato je najboljšo da sklenemo zavezo
zame ste minljivi stonogi sneg
ko žogo brcate svojo jekleno jezo

a to ne pomaga treba je skloniti glavo
kaj bomo oblekli jedli in pili
so žebli ki pribijejo puntarsko postavo
na moj prag da bi jo moji škornji čisto pohodili

iznakazim vse meso in kri prelivam
ker mi niso potrebni obrazi
kar ljudje ohranjate od teh ki jih ubijam

so želje redkost in pohabljeni junaki
žive mrtve terja moja igra
če še bolj ubežite mi ne boste ubežali

če še bolj ubežite mi ne boste ubežali
po volji mi je da lišaj sameva
po volji da se zver drži na jasi
po volji če mrčes ne odleti iz mesta

po volji če so pločniki vesti ledeni
če v prgišču groma bo poginil slavec
po volji če sonce vam s temó prelepim
in če strupa hroščkom nakapljam v cvetlične banje

ni mi po volji kdo tjavdan povzdigne glas
zavrne breme ki na rami
mora ga nositi dokler ne odveže ga grobar

dolžnosti človek to je pesem v lajni
dotrajani samota je njegov blodnjak
moti se kdor prenočuje s kamni

moti se kdor prenočuje s kamni
mož ne zmore tako odrešilnih orgij
zena ne zamesi zveličavnih hostij
zrak rože pesmi hrana to le moji so zapahi

čemu ta mravlja leze prav zdaj tule mimo
kako da rož ne prime za roko velik strah
in jih ne odpelje v podzemlje vsaj čez zimo
tako pa zgrijejo in ne pomislimo: poginil je junak

in iz vode ribe se blešče
kot ploščice zlata so bolj pojav ko bitja
zakaj to niso plave kače s krinko listja

in človek mora biti tu ne sme drugam
a zakaj trdi da hoče biti sam
da ga ne držijo moje roke

da ga ne držijo moje roke
človeka čemu se je potem rodil
in ker življenje od mene je sprejel
ga je da oče mojih bo stvari

ne štejem in kljub temu nisem mati
jemljem in kljub temu nisem žena
redko vas odbiram od poneumljenih živali
slišite me ko zadnji zlog pradavnega povelja

ne za preteklost za prihodnost ste rojeni
preteklost oslepi vas s poneverbami oropa
ona vas odvzame in jaz vračam zemlji

kdor razočaran slep gluh proti meni stopa
mu ne zakličem: pozdravljen v moji deželi
tudi on je samo moja sirota

tudi on je samo moja sirota
redka enodnevnica dva dni živi
redke je spomenik ki ga ljudstvo ne umori
kdor gre vase je kaj smešen redke romar

Redka je majhna zver ki napade večjo živo
redka je prostost ki je svobodnih ni strah
redke planine ki ne žele v dolino
redki oblaki ki rose tolažilni čas

zato je tu pred mano iznakažen
to so bile oči to usta to so udje ki trohnijo
na mojih tleh ko neizbrisen madež

tako je z njimi ki se kažipotov ne držijo
vsak dan na moje duri trka kak zavržen angel
zapustil jo je in se bo vrnil v mojo hišo

zapustil jo je in se bo vrnil v mojo hišo
nikogar ne sprejemam kakor sina
nič več ni v moji hiši kakor pajčevina
pod klopjo ki je sprejela mojo milost

pridejo postanejo med vrati ko zločin
svoj kot poiščejo lastno meso jim je za prejo
kesanje predejo do smrti pozen opomin
česa smeli niso in kaj smejo

včasih v roki podrže kakor skodelo
besedo pa se me zbojijo
in ne podajo je utrujenim sosedom

slednji teh vojščakov čaka spačen mirno
konca in dokler ne pride slepo
vase bo gledal ko na nezavzeto celino

vase bo gledal ko na nezavzeto celino
in vedno dalj bo do vrat imel
čemu bi vstal in tipal v daljino
v sebi bo nosil vedno manj semen

ko do konca premislil svoje bo izdajstvo
bo izdihnil nebogljen kakor preteklost
ki mu je zavdala in zakrilil bo v zrcalo
ki mu bo zaprlo svojo svetlo vežo

vsak se razočara morda nad stopinjo
eno samo in nikdar do konca zmota
ni objokana da človek stopil bi iz mlinov

ki ga meljejo na razorana pota
rekoč: več nisem niti manj kdo je drugače klical
najboljše je če se človek z menoj pobota

najboljše je če se človek z menoj pobota
če noče biti več ne manj kakor določim
če več je in če manj je nisem dolžna
da káko si ime s skrbjo zapomnim

moja pravica je drugačna ko človeška
žrtev ne iščem ker vsi ste žrtve
zda je zima dolgo ne bo za vas sploh ne poletja
nisem kriva jaz ne vi če prte

vezete ki z njimi ne boste okrasili svojih koč
če zasajate vrtove da v večeru
čisto drugim bo ljudem nekoč lepo

ne preostane drugega kot da vsakdo v dnevu
ki njegov je dela in ustvarja in nato
se odpove svojemu malemu imenu

se odpove svojemu malemu imenu
zrak ki je navzoč ob rojstvu ljudi
lisica ki laja na vsakem večjem slemenu
mah ki je za blagor zemlje zgnil

dan ko ste bili najbolj nesrečni in srečni
letni čas ki vam ojekleni roke in oči
beseda ki ste jo mimogrede malomarno sprejeli
drobiž ki buden v zvezde strmi

glas ki prihaja iz gorečih ust
sled ki jo puščajo zverine v snegu
vrata ki jih odpre ukaz ne ključ

človek kar stori sebi sinu očetu
da dobljena hvala ni trd kruh
prepusti svoja dejanja mojemu namenu

prepusti svoja dejanja mojemu namenu
preden jih človeška cena iznakazi
človek ki gre zame proti vetru
ki raje plava če so kapitani

na ladji namenjeni v preteklost
človek ki ne gre prejkovat v samoto
človek ki ne gre po svetu z nežno kretnjo
skoz množico pa s topo roko

človek ki ne bo tajil človeka niti misli
ker je iskren tako da se ne more sprijazniti
s tem kar vidi naokoli in kar sliši

človek ki se bo moral šele roditi
in bo zaklical med prstenimi gejjiri:
prihodnost kliče treba se je oglasiti

prihodnost kliče treba se je oglasiti
še v spalnico nas spremi njen posmeh
s stropa boljči v nas njen mrki pogled
doma je v vsaki tudi otroški knjigi

pravi: vsem vam je ko meni ime
če še bolj bežite mi ne boste ubežali
moti se kdor prenočuje s kamni
da ga ne držijo moje roke

tudi on je samo moja sirota
zapustil jo je in se bo vrnil v mojo hišo
vase bo gledal ko na nezavzeto celino

najboljše je če se človek z menoj pobota
se odpove svojemu malemu imenu
prepusti svoja dejanja mojemu namenu

ANDREJ BRVAR: PESMI

Krik

Pridite,
vzrite svojo prekleto bombo v ta sobotni večer:
skuštrati glave,
skrbno razrezane s prečami,
pazljivo vtaknjene v kučme, klobuke;
sprostiti telo, ki bi rado iz steznikov,
lepo, nemarno;
vzburkati okrogle gladinice kozarcev
v napravljenih kretnjah;
videti jih,
s srcem iz sala,
z uradnim obrazom,
z nosnimi žepi,
v pižamah, kombinežah, s starinsko uro v naročju;
pognati cesto v asfalt,
čez strugo fasad;
razbiti sivo polizano nebo,
ki se že večnost pripravlja na sneg;
umirati poln vodika
in vedeti, da se nekaj godi!...

V ušesih zgubljeni blues;
teden v Sahari naslednjega tedna.

Jutro

V tebi je to jutro,
to jutro z zrakom,
ki diši po predmestnih vrtovih,
s koščki neba,
razmetanimi po tlaku,
z vrčki piva,
ki se potijo v trebuščke;
v tebi je to jutro,
to jutro po dolgih deževjih,
po sivih, brezkončnih cestah,
po dneh obupno iskanih besed;
v tebi je to jutro
in ti si v njem,
to jutro, ko si skrivaj
skočil na tramvaj
in se zdaj pelješ,
kamorkoli,
skoz dan,
pod soncem,
ki kot velik regradov cvet
blešči nad mestom.

April

Greš, greš
daleč čez polja,
do prvih gozdov.
Ne veš,
da si moker do kože,
da čevlji,
napiti kot goba,
z odprtimi usti požirajo ilo;
ne veš,
da je blizu večer,
da žalosten čaka pred kinom
dežniček s koščenim ročajem.
Greš, greš
in loviš ta nori, razkošni april,
da ga zakolješ,
da se odžejaš,
da se okopaš
v vrelcu njegove krvi.

Popevka

Nekdo je zjutraj spet
preklinjal svežo srajco,
kavo, kruh in roko,
ki vse to je dala.
Nekdo dopoldne spet
preklinjal je bife,
debato, stihe, ploščo,
ki je vmes hreščala.
Nekdo popoldne spet
preklinjal je predfilm,
mrak, lase in usta,
ki so nekaj šepetala.
Nekdo preklinja dan,
ker spet je tu večer,
ker spet je v srcu mir,
čeprav je prazna dlan.

Blaznost

Rekli smo mu, naj vendar ne hodi,
 starci iz naše prašne četrti so se smehljali,
 odšel je, moral je oditi,
 čeprav smo mu vsi rekli, naj ne gre,
 prinesli so nam fotografije,
 ko stoji za železnimi rešetkami
 jetnišnice lastnega duha,
 ker ni hotel imeti svojega doma,
 ker je vedel, da je vse skupaj lep nesmisel,
 z volovskim obrazom in sivkasto gladino oči,
 z ustnicami, ki požvižgavajo,
 z nasmehom, ki ni nasmeh, ampak je
 kakor obupan beg skozi pajkove goreče mreže,
 skozi lepljive vrvi Resnice in Razuma
 in namišljenosti vsakdanjih pojmov...
 potem so nam še prinesli magnetofonske posnetke njegovega
 kričanja in momljanja,
 ah, pregrozno, so klicale matere in skrile svoje otroke,
 da ne bi videli,
 da ne bi slišali,
 da sploh ne bi skušali razumeti —
 govorili so še, da so ga našli na bregu močvirja,
 čisto golega, izmozgano truplo, za božjo voljo!
 in zdravniki upajo, da ga bodo rešili:
 zdaj stoji miren in osamljen s svojim neizrazitim pogledom
 v lastno zmedene drhtečo zlato notranjost,
 kakor da bi bil brez oči, momlja nerazumljive besede,
 požvižgava,
 o strahota,
 in mi smo mu vendar rekli, naj ne hodi tja

Srce kakor srebrna težka posoda
 podivljanosti,
 bela sled mrličev in krizantem,
 izkopavanje kosti
 z rdečo zemljo vred,
 hihitanje mrličev, ki so se skrili v barake,
 bleda roža, ki ponoči znova vzcvete,
 trepetanje živih pod vsemogočno oblastjo bežanja,
 ali pa sploh ne to, ampak nekaj čisto drugega,
 stari čolni ob reki, otroci med suhim listjem,
 cepetanje z nogami in klici k večerji,
 otroštvo so posušene solze na licih,
 stare počrnele majhne barake,
 videl sem dekle ob oknu v kombineži
 in najraje bi vstopil —
 prekleta sramežljivost
 o glasovi harmonike in ptic v hrepenenju
 za belo toplo goro ženskega telesa
 in srebrna pena peska na naših podivjanih srcih,
 kakor težka posoda,
 mislil sem, da ima človek
 tudi kot človek
 manjšo ceno

3

Mislil je, da bo prišel,
 pa nikoli ni prišel, ker je brez konca
 in lastovke letijo po nebu in cvrčijo —
 Ibis redibis
 non
 morieris in bello
 je rekla blazna Pitija nad žveplenim vrelcem...
 črne lepe lastovke so se še vedno vrstile,
 naše vdove smrti s prastarim glasom —
 boril se je s svojo podobo
 ves popoldan
 ves popoldan pod žarečim rumenim soncem,

jokal je od besa, grizel je, kričal je,
potem je omamljen odnehal

V sebi nosi plod, nerazumljivo zorenje,
za zdaj še cvet
in potem zmaga baje čisto navadna smrt, je rekel
pojmi ljubezni tu niso več pomembni,
ker smo razsvetljeni kot večne zvezde
ali pa smo zvezde, ki jih določamo

4

Nihče ni bil svetnik,
ujet v lastno telo
v besedah, ki niso
meso postale:
znova čutimo
zlati glas
Feniksa
v ognju,
na dnu
duše

5

Kot po navadi se vrnejo zlate sanje, o ljubi moji,
in škorci letijo skupaj na jug
med nami ostajajo dnevi neizpolnjenega pričakovanja ali
pričakovana popolnost v srcih iz bronca,
iz svinca so tvoje veke, o blaženi
iz svinca so tvoje zenice, o blaženi
iz svinca so tvoje šarenice, o blaženi

med nami vzgibi
čustvo kot škorec

kot po navadi škorci kričijo
škor-

ci-

kriči-

jo

selili se bodo čez megleno morje ustvarjanja in skoz senco
skoz sen skoz krog brez omejitve

Človek

Nag stoji v svoji veliki
neznani sobi
skače od stene do stene
kriči
poje

zunaj so ljudje,
čisto navadni ljudje,
potem prisluškuje jutru:
svojemu lastnemu telesu,
saj je brez smisla,
gleda skozi zamreženo okno,
spominja se svojega otroštva in igrač,
utrujeno posedanje v nočeh brez spanja . . .

stare preživele izživele podobe
češččenje zamegljenega prizora
praznega prostora,
molčanje in lakota
večna lakota

podivjane ptice krilijo proti soncu,
zobna proteza je na nočni omarici,
to je tvoj konec, dragi,
in ne začetek

Tvoje srce je mrtev negiben ptič
mogočen

lep
strašen,

poslušaj ga,
čeprav ne govori,
že zato ga raje poslušaj —

metulji niso letali pomladi zate,
vse tiste lepe stvari, ki vstanejo po smrti naši (amen)
Tvoje nago telo!

počasi prinaša sonce opoldne v naročju
leдено nebo, ki utriplje kot tvoja žila
in tvoj lastni zemeljski grob:

truplo,

ki ga nikoli ne boš dosegel v večnosti umskega

Moj stari

Povej kje je zdaj tisto spoznanje
ki je zorelo v tebi iz noči v noč
ki te je mučilo do blaznosti in imaš zdaj raje rešetke
z obsegom tega kar ostane kot posnetek
in kaže zdrobljeno jutranjo moč
(velika grozna gora našega uničenja ali ljubezni
velika jezera s prosojnostjo svetlobo z ledom in vzhodom sonca
obrežja hvaležnosti in časopisov v črnem tisku)
ali te še ni dovolj izpral dež
ali te še ni dovolj zasipal sneg
ali te še ni izgledalo tisočletno sonce
kaj imaš od svoje smrti ki je bila iskanje
v času ki se ne spreminja v dremajočih možganih
vem
rad bi se približal večnosti ali zvezdam
ampak MI te ne bomo pustili...
(raztrgane verižice na vratovih deklet
gola gluha razgreta telesa
s kostmi ki so razpele krila v mozgu
nekih drugih
plima in oseka v megli kjer jadrajo ptiči in lobanje
po morju uličnega življenja)
Utopljanje v večno nove ritme
v čas in v prah nedoslednega hiranja hitrosti hoje
o star si norec toda sprijaznil si se z vsem med lučmi
kot senca ni ti mar kaj nosiš v sebi
tebi je DOVOLJ...
lahko posedaš na pločniku na neznanem pragu ki je bil tvoj
ki je več kot tvoj
zdaj gledaš gosenice na vejicah neznanih rastlin
vidiš pajke v lenobnih mrežah
in kriliš s krili mozga za lastovkami pozlačenimi od sonca
KAJ se sprašuješ ZAKAJ so mravlje znesle na sonce
med atome peska svoja jajčca
zakaj žuželke vztrepetavajo na listih in iščejo izhod v veter
vzdignejo krila in ne odletijo ostanejo v cvetnih listih
zakaj ostanejo ribe v višini vode in se vzdignejo samo do roba

nikdar čez rob kjer je konec luči in pretakanje v senco
zakaj so oblaki oblečeni v belino bolnišnic kot beločnice
kolikokrat si ponovil ZAKAJ kolikor je zvezd na nebu
ljudje hodijo mimo tebe kot pošasti spletene iz žice
ki bi jih tako rad ubil ljubil

ljubi svojega bližnjega

svojega bližnjega

ljubi svojega bližnjega

Tvoje veke so ranjene od rdečega ali rumenega mesca
ne moreš zaspiti v sanjah senc oh mrtva zenica
v šarenici dneva se je prebudilo mesto iz sna
tisoč mravelj pajkov gosonic lastovke

Ampak tebi je še vedno vseeno in v tem najdeš vzgib duše
kaj sem hotel reči — že kot prijatelj ti pravim
spametuj se v rasti v globino v čas brez čutil
brez čutil in brez čutil

pobegni iz brloga vzredi srečno golo družino

hijena zapoj nam himno o čudovitem podzavestnem svetu

z glasom lastovk ki so obešene na vrveh ribičev

mrtve na obrežju brez vode z ranjenimi grli

ki so se vračale v svobodo mrzlične svobode v jatah

Poglej tiste nore vojake ki odhajajo zjutraj po ulici

pripenjajo si rože krvave križe na prsi

ki ne bežijo

čisto so pohlevni

in kaj preostane meni kot novo rojstvo ostanka

v sebi čutiš jeklene kragulje in dušo

nago žensko telo ki bi ga rad objemal jemal ljubil in ali ubil

vse je samo pogoj za zapovrstje bivanja v prostoru

na ravnini na ploskvah na tlorisu na narisu

zdaj beži duša pred tabo in je ne ujameš ker je pred tabo

ne moreš je ujeti v praznini mirujočega

žejen si

lačen si

nagonski

in ljudje si očitajo medtem v mračnih sobah

grizejo se

nekateri preprosto molčijo

prebujeni mežikajo v umiranje skozi šarenico skozi življenje

ki je
umiranje ki je življenje
In tisti ki so blaženi sedijo za rešetkami
koncentracija
logika
krogi halunacij
svet v soju mesca v spanju v jogi
hranimo se kot živali hranimo jih kot živali smejimo se
nikdar ne jočemo glasno ne slišimo se v svetlobi
v vlažnih kletih kjer prerokuješ TI vstajenje
iz nemogočih človekoljubnih zasliševanj
Črvi čakajo na človeka
nihče noče zgubiti sreče ki jo ti oznanjaš v krvi zveličanja
ničesar ne rečeš da bi pregnal sovražnike svojega imena
tvoja sreča je NORMALNIM tako tuja nevšečna neuporabna
kajti biti pijan in spoznati bivanje stvari je najlažje
ampak kričati šepetati jokati smejati se z besedami
to je takrat nemogoče
(o punca pojdi z mano v sobo
glejva se v oči
zunaj bodo lastovke zunaj bodo rože enodnevnice in ljudje
zunaj bodo cerkve ustanove skupščine
vključil bom gramofon tako je namreč lepše tako je namreč
bolj skrito
sploh ne vem zakaj bi se skrivala
kakor imam rad tvoje majhno lastovičje telo tvoj temni glas)
Biti lep in biti srečen z iznakaženim obrazom
sevati skoz senco videza
zapomni si stari
ne ugovarjaj ne momljaj jaz vem dobro to so stare izkušnje
pretegni se
ne bova več klepetala
spet bo deževalo skoz najine prsi na zemljo
prah diši tako čudovito
prah si bil in prah boš ostal
prah si bil in v prah se povrneš
rože dišijo z neznanim vonjem ki ti poboža srce mesen sadež
bodiva tiho in čakajva nekaj se bo še zgodilo

Travnik

Izmučen od sonca poslušam svoj glas nekje v globini
notranjega odkrivanja
ko besede in misli samo padajo na dno in se ne vrnejo
vizije ptičjega petja dotiki prstov in sonce na obrazih
na ramenih v srednjem ušesu
in prelepa trava ki diši zeleno —
sonce bo izžgalo naša telesa
prazni bomo
besede bodo govorile neprestano naprej za nazaj
Neprespani bomo objokani
votli
suhi

Posušila bom svojo vodo ki je moja duša
pravi reka In vsi boste pomrli v žeji
človek jo prosi odpuščanja
najprej se sklanja
potem poklekne

Reka je hlinila svojo jezo
posušiti se moram pravi
neizogibno je
predaja se soncu ki je njen ljubimec
obiskuje jo zvečer in podnevi
sije skoz globino na dno
skoz dihanje dolgih rok
Reka bo nekoč suha struga
krsta peska z mrličji STRAH
potem bo noč z milijoni zvezd in z lakom pod sabo
s pepelom pod sabo
z mastnim vročim medenim pepelom
in dekleta prihajajo kot svetloba na travnik
kot življenje z nasmejanimi otroškimi očmi
z zibelkami
prihajajo od obzorja neznanih morij ene same smrti
ki je naša
ki je naša
ki ostane naša
ne domišljajo si da se bomo prebudili zjutraj

sami si bomo morali izžreti usta ali grla
poskrili se bomo v hiše pretepali se bomo
nekateri bodo tekli po ulicah brez rok
nekateri brez trupa
brez nog
nekateri bodo slepi
s pepelom v suhih prsih
gledali bodo v zvezde ur
izmučeni od kričanja
zaslutili bodo
stali bodo nad žvepleniimi vrelci svojih prepričanj
nad skalami sanj nad vetrom nad travniki
potem se bodo na koncu spraševali KDO je bil njihov
sovražnik
Kdo me bo ljubil
v travi so nevidni škržati ki jih slišim
lezejo v moja usta
takšna je moja ljubezen pomešana z zlato zemljo

DORO HVALICA: JEZNA RAZMIŠLJANJA III, IV.

III.

sodrga spominov
znosno breme neresnih želja
(prekratko krilo ali preskopa beseda)
kletev v zrelejših pesteh
kradoma prehojene z žrtvijo
sprte v nočeh kot
zasledovalci v nemem močvirju trav
in mrtvega pozabljenega čolna
prvega bežanja v obalah gozdov
na podnožju katerekoli gore
da so le sence dreves
kjer zaspi ali umre jezdec
pse so jedli gospodarjeve pse
v tujih rokah so s kosi mesa
izmerili lakoto
v blato na koncu poti so posedli
in v močeh iskali tlečo podobo
najboljše od dobrega
ikona boga ali enega
od oživiljenih pridigarjev
za zavrženo molitev (izumrlih) volkov

prepotena jekla konic
izginjajo v globinah neba
v prebujeno zapuščino
nečitljive oporoke teh nekaj tisoč let
da bi ozdravili hromega otroka
živali v brokatu
bedastega opravičevanja in krivde
preveč sonca za kalitev kipečega cvetja

ničesar in nikogar ni
da bi olupil si obraz
resnica je ostudnejša
od skrivanja v kleteh
bolj papeški od papeža

določajo devištvo kakor čast
in hvala za drobiž za besednjak laži
politična zavest (vest est t
t kot ptič tip ali tovariš)
na koncu mi ostaja vera v svate
zapahnjena so vrata
na grmado in z nje
teši čepečo lakoto
v barakah poenostavljenih možnosti
velikih in rejenih
čudežno svetlopisanih podlosti
kakor nezasedene sobe
ali brezposelne sanje
nevezana je misel slo
v besedi spoštovanja če
je neveljavna pogodba in
poiskus biti zajec ali
poet v slepi podrasti
sedemtisočdvesto in enega dne
pa se najej s čeljustjo
izglodanega okostja in žveči misel
če že ne čir bo vsaj poginil
pasje je živeti kakor krt (ne ptič)
pa se nasmej če obešencu
snamejo čevelj ali če ti
pijanec izleže čudno ime
in poklic v cerkvenem narečju

naučeno preganjanje zla
(zlobe zlata ta a aaa)
v razrasli praproti iskati
ali celo najti razbojnike
raztelešena zmota nesrečnikov
hlastno pozobano pleve
oznojenih nehvaležnih neumnih
z negotovostjo vsakega dne
nedonošenega rojstva groženj
skoraj za vse ljudi

IV

otroško klicanje
še zaposlenih v škarjah cest
(lev tiger slon medved)
medvedov je več ali mnogo
tudi medvedjih slaščic.

v goltancih izmišljenega trpljenja
za velikost strehe in nekaj brlogov
kjer sedè prebavljajo
na utrujenosti po deževju

s točo nesmislov ubijati
ali celò brisati sledove ubojev
komaj sitim ali lačnim
v žetvi dozorele pšenice
ali prodajati besede
z zapuščenih nagrobnikov
takrat pokopanih (prekopanih)
skrivati za sklesanimi kamni
in skozi špranje ponujati opravičevanje
vselej vsakomur
in dozorevanju konca nečesa in vsega
podtikati tihe tišje neme dokaze
ostudna kupčija duhá
za basen o ljudeh
z vonjem strahu v nosnicah
tatov in okradenih
znotraj meja in zaradi njih
in otopelega staranja
ali ponarejene mladosti

raztresen že prvi korak
klica nerazumnosti utrujenih
naveličanih ječarjev
in jetnikove žene
v izpovedi presenetljivega dejanja
opotekajočega človeka
drobnega majhnega človeka
da si ovlažiš pesti
s krvjo pripovednika
o sanjah v polarnih nočeh
da preseješ steklo in kositer
kruha ne iger kruha ne iger kruha
za pogače v sklenjenih obročih

(z ribjo ostjo sem zakrpal dlani
zalizane rane skelijo
z dežjem zavlekel na breg
barko in smeh
iztegnjen v pesku odmeril čas
za slovo na nasprotni obali
v razkošju zaliva
kamen odložil na sredi poti)

Zločin Julijana Sorela*

Dušan Pirjevec

Svet brez boga

Osebnost in značaj Julijana Sorela, glavnega junaka Stendhalovega romana *Rdeče in črno* povzročata francoski literarni kritiki in zgodovini še vedno precej težav in preglavic. O njih zgovorno priča tudi uvodna študija, ki jo je pred nekaj leti o tem romanu napisal Henri Martineau, eden izmed najvidnejših sodobnih stendhalistov, za prvi zvezek Stendhalove proze, ki je v treh zvezkih izšla v znani Gallimardovi zbirki »La Bibliothèque de la Pléiade«. Ta študija pripoveduje med drugim o številnih kritikih in zgodovinarjih, ki očitajo Stendhalu, češ da poskus umora gospe Rênalove, Julijanov *crime passionnel* — zločin iz strasti — ni v skladu niti z logiko celotnega dogajanja pa tudi ne z značajem samega Julijana Sorela. Prepričani so nekako, da bi se markiz La Mole tudi to pot prej ali slej pomiril in navsezadnje le spoznal, da je edino pametno, če privoli v poroko svoje hčere z Julijanom Sorelom. Julijan bi moral tedaj samo nekaj časa počakati in vse bi bilo urejeno. Namesto tega pa je izgubil glavo, se brez pravega premisleka vsedel v poštno kočijo, se odpeljal naravnost v Verrières in streljal na gospo Rênalovo, kar vse je docela v nasprotju z njegovimi prejšnjimi postopki in ravnanji, ki jih je vendar opravljal z nenavadno mirnostjo, jasno mislijo, hladno preračunanostjo in disciplinirano zadržanostjo. Zato se je Julijan po mnenju kritikov zdaj naenkrat izneveril samemu sebi, tako da sploh ni zagrešil pravega zločina, pač pa je storil samo veliko neumnost.

Prav poseben dokaz za svoje sklepe vidijo ti kritiki tudi v zadnjih odstavkih petinšestdesetega poglavja, kjer je opisana nenadna Julijanova odločitev, njegova pot v Verrières in njegov zločin. Ves ta opis se zdi kritikom preveč kratek in preveč skop — v naši izdaji obsega komaj sedemintrideset vrstic — in sprašujejo se, kako se je vendar moglo zgoditi, da je Stendhal, ki ponavadi zelo izčrpno poroča o mislih in čustvih svojega junaka, zdaj skoraj povsem umolknil. Odgovor na to, v bistvu retorično vprašanje se ponuja, kar sam od sebe: Stendhalu je zmanjkalo

* Ta esej je uvodna študija k slovenskemu prevodu Stendhalovega romana *Rdeče in črno*, ki bo izšel pri Cankarjevi založbi v zbirki *Sto romanov*.

besed kratko in malo zaradi tega, ker bi moral opisati nekaj, kar ni ne logično, ne utemeljeno in ne verjetno. Znašel se je v nerazrešljivi zadregi.

Ob tem priskoči kritikom na pomoč še posebno naključje, neko konkretno historično dejstvo: nepobitno je namreč dokazano, da je zasnoval Stendhal svoj roman *Rdeče in črno* na podlagi časopisnih poročil o »zadevi« Antoina Bertheta. Antoine Berthet je bil doma nekje v okolici Grenoble, Stendhalovega rojstnega mesta. Bil je sin revnega obrtnika in si je zaradi svoje naravne inteligence že v rani mladosti pridobil naklonjenost domačega župnika, ki mu je nudil tudi prvi pouk. Vpisal se je v semenišče, a ga je moral zaradi slabega zdravja kmalu zapustiti, pač pa ga je sprejel domači bogataš, neki Michoud, za vzgojitelja svojih otrok. Antoine Berthet je postal ljubimec šestintridesetletne gospodarjeve žene in ni več dolgo ostal v Michoudovi družini. Vpisal se je v veliko semenišče v Grenoblu, a tudi zdaj ni zdržal v šoli in je sprejel službo domačega vzgojitelja pri aristokratu de Cordonu. Tu se je nekaj zapletel z domačo hčerjo in spet izgubil službo. Dne 22. junija 1827 pa je v domačem kraju med mašo streljal na svojo prvo ljubico gospo Michoudovo. Sodišče ga je obsodilo na smrt in 23. februarja 1828 je bil obglavljen, star petindvajset let. In kritiki po vsem tem ugotavljajo, da je Julijan Sorel samo zato streljal na gospo Rénalovo, ker je že pred njim Antoine Berthet streljal na gospo Michoudovo.

Vsej tej kritični analizi se Henri Martineau odločno upira. Najprej dokazuje, da Julijan Sorel kljub vsemu le ni tako hladen in zadržan računar in egoist, da bi ga nikdar ne moglo zanesti kakšno močnejše čustvo. Razen tega opozarja, da sta v vsem njegovem ravnanju nenehoma prisotni sicer prikrivani, vendar nadvse siloviti strastnost in zagnanost — in vse te njegove lastnosti udarijo zdaj z vso močjo na dan ter ga poženejo v zločin. Nazadnje se Martineau sklicuje še na tista dognanja sodobne psihologije, ki pravijo, da izvršujejo nekateri zločinci svoje zločine v stanju posebne somnambulnosti — in prav takšno je, vsaj po Martineaujevem mnenju, tudi stanje Julijana Sorela: vse od trenutka, ko se odpelje iz Pariza, je v oblasti nekakšne »jasnovidne hipnoze«, tako da ne dojema več razločno zunanjega sveta, da ne čuti, ne misli in tudi ne čustvuje več, zato tudi Stendhal o njem nima kaj poročati. Potemtakem je Julijanovo dejanje, kakor je opisano v romanu, docela utemeljeno, sklada se z značajem glavnega junaka pa tudi z dognanji psihološke znanosti. Njegov zločin je tedaj res zločin iz strasti, je pravi *crime passionnel*, in pri tem še natančno tak, kakršnega zahteva psihologija.

Ko pa bi vsa navedena Martineaujeva sklepanja obveljala, bi bila zgodba o Julijanu Sorelu samo zgodba o posebnem tipu zločina, o *crime passionnel*. Pred bralcem bi bil nekakšen psihološki portret zločinca, ki ubija v strasti in zaradi strasti, ne pa zaradi neposredne koristi ali iz računa. Ker pa zločinskost nikakor ni redni, vsakdanji in temeljni položaj človeka, bi roman *Rdeče in črno* postal samo bolj ali manj zvest, znanstveno bolj ali manj natančen opis neke izjemne usode, ki utegne zanimati predvsem juridične strokovnjake in psihologe in ki bi o verjetnosti tega opisa lahko zares zanesljivo sodili ravno ti strokovnjaki, nikakor pa ne

literarni zgodovinarji in kritiki, za katere je vendar splošno znano, da niso niti juristi niti psihologi.

Takšno čisto juridično in psihološko razlago pa onemogoča tudi Stendhalovo besedilo samo, kar je razvidno že iz besed, ki jih govori Julijan Sorel svojim porotnikom, ko jim zagotavlja, da bodo hoteli v njegovi osebi »kaznovati in za vselej ukrotiti tisto vrsto mladih ljudi, ki so rojeni v nižjih slojih in ki jih je kakorkoli tlačilo uboštvo, pa so imeli srečo, da so bili deležni dobre vzgoje in so bili toliko drzni, da so se pomešali med tisto, kar ponos bogatih ljudi imenuje *družba*«.

Julijanove besede nas zanesljivo premeščajo iz območja izjemnosti na področje neke širše veljavnosti in pomenljivosti. Pa tudi Stendhal sam na več mestih posebej poudarja, da je Julijan uporni plebejec, kar vse kaže, da nikakor ne gre za preprost zločin iz strasti, saj je vendar očitno, da je Julijanova usoda obložena z znamenji nekega temeljnega socialnega spopada in da so jo opredelile potrebe enega celega družbenega razreda. Zaradi tega nam Julijanov zločin, kakor je uprizorjen v romanu *Rdeče in črno*, ne more pomeniti takšnega pisateljskega nاپora, katerega namen bi bil, da kar se da natanko popiše zločin kot zločin, marveč je Julijanovo dejanje, ki je po svoji zunanji obliki sicer res nekakšen *crime passionnel*, v resnici samo šifra, ki pomeni nekaj drugega. Zato tudi ni mogoče, da bi Stendhalov opis zločina primerjali z dognanji psihološke znanosti, nato pa na rezultatih takšne primerjave ugotavljali tudi vrednost romana. Že takoj na začetku se je treba postaviti na docela drugo ravnino in razmišljati o romanu docela mimo vseh kategorij tradicionalne psihologije in sodne prakse.

Pa tudi ko ne bi bilo citiranih Julijanovih besed in posebnih Stendhalovih opozoril, bi ne bilo mogoče spregledati cele vrste drugih sestavin, ki jasno pričajo, da si z mislijo o posebni psihologiji zločina iz strasti, ne da kdo ve koliko pomagati. Že površni bralec bo namreč moral opaziti, da se zadnjih deset poglavij romana precej razlikuje od poglavij, ki opisujejo junakovo življenje pred zločinom. To se kaže že v načinu avtorjeve prisotnosti. Za roman v celoti je značilno, da Stendhal sam nenehoma posega v dogajanje ter tako ali drugače komentira Julijanove misli in dejanja, le da so ti posegi pred zločinom polni ironičnih in kritičnih poudarkov, kot npr. naslednja ugotovitve: »Priznati moram, da mi vzbuja Julijanova slabost, ki jo razodeva ta samogovor, prav klavrno mnenje o njem. Bil bi vreden tovariš tistih salonskih zarotnikov, ki trdijo, da hočejo temeljito spremeniti razmere velike dežele, pa nočejo imeti na vesti niti najmanjše praske«.

Tudi po zločinu je Stendhal v besedilu še vedno neposredno prisoten, vendar je njegov odnos do Julijana bistveno drugačen, kot kažejo med drugim naslednji stavki: »Bil je še zelo mlad, ampak po mojem mnenju je bilo v njem dobro jedro. Namesto da bi se iz rahločutnega človeka razvil v zvijačnega, kakor večina ljudi, bi bil s starostjo postal dovzeten za nežna čustva; ozdravljen bi bil svoje blazne nezaupljivosti«. To je še vedno kritika, vendar brez sleherne ironije in ostrine, pač pa polna razumevanja in naklonjenosti. Tako se po zločinu razdalja, ki je prej ločila

avtorja od njegovega junaka, vedno bolj zmanjšuje, dokler slednjič ne dobi popolnoma nov značaj. Zato je tudi bralec na Julijanovi usodi intenzivneje udeležen.

Hkrati tudi jasno čutimo, da se »kvaliteta« tega, kar se dogaja v zadnjih desetih poglavjih, močno, če že ne kar bistveno razlikuje od »kvalitete« dogodkov, dejanj in misli, o katerih govori ostali del romana. Iz sveta cinizma, egoizma in hinavščine smo postavljeni v neko drugo, plemenitejše območje, in v zadnjih poglavjih je mnogo več pretresljivosti in poetičnosti. Zato nas tudi besedilo samo mnogo bolj priklene, magija besede je dosti bolj silovita, in v tem novem, magično poetskem vzdušju dobiva tudi beseda sama nove razsežnosti.

Dylan Thomas je o poeziji rekel med drugim tole: »Nekateri ljudje odgovarjajo telesno na magijo poezije, to se pravi na trenutke resničnega razodetja, na medsebojno zvezo med ljudmi, na to, da so tudi oni deležni osebne izkušnje na najvišji ravni. Pravijo da čutijo trzanje v solznih mešičkih, ali da jih srbi koža na glavi, ali da čutijo drgetanje tam, kjer mislijo, da imajo srce.«

Priznati je treba, da lahko z vso pravico uporabimo te besede, ko bi hoteli nekoliko natančneje opisati učinek zadnjih poglavij romana *Rdeče in črno*. V to svojevrstno atmosfero, v območje te stopnjevane poetične magije pa stopamo ravno preko Julijanovega »zločina«. Šele Julijanov zločin odklepa bralcu vrata v ta novi, višji, plemenitejši in poetičnejši svet — in kako naj spričo tega verjamem, da ni Julijanovo dejanje nič drugega kot eden izmed nešteti primerov, ki so pokopani in varno spravljani v sodnih fasciklih in kakršni so hkrati znanstveno »obdelani« v slehernem nekoliko boljšem učbeniku za psihologijo.

Če pa ni mogoče sprejeti možnosti, ki jih ponujata sodna praksa in psihologija, se je treba vprašati, kako naj bi se naše »naloge« sploh lotili. Avtor pričujoče študije se hoče opreti najprej na sodobno teorijo literature, zlasti še na zgodnja dela Georga Lukacsa in predvsem na njegovo *Teorijo romana*.*

Smisel evropskega romana in pomen usod njegovih glavnih junakov od Cervantesovega *Don Kihota* dalje, hoče Lukacs opredeliti tudi z naslednjim aforizmom: »Pot se pričinja, potovanje je končano.« Ta stavek hoče povedati, kakor je razvidno iz celotne razprave, približno tole: junak romana odkrije šele po dolgem potovanju skozi svet in družbo svojo edino pravo pot, vendar na to pot ne more več stopiti, ker je potovanje enkrat za vselej in nepreklicno končano. Prava in resnična pot se je sicer že prikazala, a ostane nedostopna in junak zapušča svet in življenje, ne da bi mogel doživeti ali uresničiti to, kar je pravo in resnično.

* To delo je bilo napisano v letih 1914/15 in je svoj čas močno navdušilo Thomasa Manna. V zadnjem času je postalo spet nadvse aktualno, kakor dokazujejo med drugim eseji Th. W. Adorna o literaturi, zadnja knjiga Luciena Goldmana *Pour une sociologie du roman — Za sociologijo romana*, Steinerjeva študija *Tod der Tragödie — Smrt tragedije*, pa tudi »teorija in praksa« tistega tipa modernega romana, ki ga predstavljajo Michel Butor, Alain Robbe-Grillet, Nathalie Sarraute in drugi.

Že v prvem velikem evropskem romanu, v Cervantesovem *Don Kihotu*, je to načelo prisotno z vsemi svojimi posledicami: Don Kihot preneha biti Don Kihot, postane zdrav in razumen ter se reši svoje norosti, šele ko začuti svojo smrt, šele ko je njegovo »potovanje« končano. Ob tem nenadnem preobratu ta smešno veličastni junak sam izjavlja: »bajke, ki so trajale vse doslej... so bile živa resnica meni v škodo,« Cervantes pa nadaljuje: »Eno izmed znamenj, iz katerih so sklepali, da resnično umira, je bilo, ker se je s toliko lahkoto spreobrnil iz norega v pametnega človeka.« Potovanje so bile bajke, je bila norost, a zdaj tik pred smrtjo tudi Don Kihot sam spozna nesmisel teh bajk in te norosti, vendar na novo pot ne more več, ker ga čaka smrt, in tako bodo bajke in norost ostale edina resnica njegovega življenja.

Verjetno je, da se za opisanim načelom skriva nekaj mnogo globljega in temeljnejšega, kar dokazuje tudi vsakdanja skušnja, ki pravi, da smo že *a priori* nezaupljivi do slehernega romana, ki ga sklene avtor s tako imenovanim *happy endom*. Pravi roman, estetsko vredni roman je za nas še vedno roman z nesrečnim ali pa vsaj z nejasnim koncem. »Pot se pričinja, potovanje je končano,« je tedaj takšna resnica, ki je v nas samih, mi sami hočemo nesrečni konec in z njim združene občutke kot so žalost, melanholija itd. Tudi Lukacs govori v svoji razpravi o melanholiji, medtem ko je Benedetto Croce v svoji knjigi o poeziji zapisal: »Za vtis, ki ga poezija ustvarja v dušah, se je spontano porodila beseda melanholija... Pajčolan žalosti ovija lepoto, a to ni samo pajčolan, to je pravi obraz lepote.« Verjetno bi ob tem lahko doumeli tudi estetski polom tistih naših pa tudi sovjetskih, skratka socialistično realističnih romanov, ki so hoteli ustvariti pozitivnega junaka in ga nagraditi s srečnim koncem, z zmago.

Tudi Stendhalov roman *Rdeče in črno* urejajo »zakovitosti«, ki jih razkrivajo Lukacsove definicije in ki jih pravzaprav potrjujejo že tiste naše ugotovitve, ki se dotikajo zadnjih desetih poglavij. Še več pa bo povedala nekoliko podrobnejša analiza teh poglavij.

Ta poglavja pripovedujejo namreč o Julijanovem očiščenju: otrese se svojega častihlepja, znebi se nečimrnosti in hinavstva, »za vsako ceno hoče biti poštenjak« in res postane »večji poštenjak kot prej v življenju«. »Častihlepnost je bila v njegovem srcu mrtva.« Pozabil je na »vse razumsko igračkanje« in zato se je počutil »močnega in odločnega, kakor človek, ki jasno vidi v svoji duši«. Hkrati pa je iz »pepela« preteklosti »vzknila druga strast«: šele v ječi je bil res lahko do kraja vdan svoji edini resnični strasti, ljubezni do gospe Rênalove. Od te ljubezni je bil ves iz sebe, ali kakor pravi Stendhal: »épérduement amoureux«: izgubil se je v ljubezni, tako da tudi zanj velja, kar pravi gospa Rênalova o sebi: »vse moje bitje je samo ljubezen do tebe«. Njegova strast je »dosegla višek«, odkrila mu je svoje, dotedaj neznane razsežnosti, saj ni bila več samo preprosta »omama ljubezni«.

Takšnih trenutkov Julijan, kakor trdi Stendhal, v življenju sploh ni poznal, zato so to trenutki najvišje strasti in najvišje sreče, Julijan sam pa izjavlja, da so to najsrečnejši dnevi njegovega življenja. Tako je Julijan

šele v ječi doživel to, kar je vse življenje zaman iskal: srečo. Dosegel pa je to pravo in najvišjo srečo očitno zato, ker se je odrekel častihlepju, hinavščini, prenarejanju, slehernemu razumskemu igračkanju, živel samo po ukazu svoje strasti, in ravnal tako, kakor mu je narekovalo njegovo najgloblje bitje, njegova prava »narava«; ker je bil dosledno zvest samemu sebi, je bilo njegovo bivanje identično z njegovim bistvom. Živel je torej avtentično, neposredno, strastno, spontano ter dosegel identiteto med bivanjem in bistvom. Sreča je potemtakem v identiteti, spontanosti, avtentičnosti in strasti.

Vsa ta sreča, se pravi neskalsjena spontanost, dosledna identiteta, nezadrževana avtentičnost in čista strast, vse to je bilo Julijanu dano šele v ječi, pred obličjem smrti, onstran življenja, ko je bilo potovanja zanesljivo in za vselej konec. To pa seveda vzbuja misel, da gre za nekakšen tragičen nesporazum med Julijanom in življenjem — in pri tem nam je že vnaprej jasno, da »krivde« za tak nesporazum ne moremo »naprtiti« le življenju samemu, saj je Julijan ravnal vse skozi hinavsko in častihlepno, kar si mora pred smrtjo celo sam priznati: »Izneveril sem se preprostemu in skromnemu zasluženju na ljubo zunanjemu blišču«. Utegne se celo zazdeti, da je njegov polom docela pravična kazen za njegovo nemoralnost in cinizem, za vsa tista njegova dejanja, ki bi jih bilo možno proglasiti če že ne za nepoštena pa vsaj za moralno dvomljiva. Temu se lahko pridruži še dejstvo, da nas besede strastnost, spontanost, resnična narava, ki smo jih uporabili za definicijo Julijanove sreče, ponavadi spominjajo na individualistični egoizem, kar bi pomenilo, da je pred bralcem takšna oseba, ki od življenja zahteva in pričakuje samo vsestransko, nekontrolirano izživljanje in zadostitev svojih nagonov, potreb in strasti, ne glede na upravičene potrebe in interese drugih ljudi. V tem duhu je ravnala tudi fancoska publicistika, ki je že zelo zgodaj označila Julijana Sorela za amoralnega človeka, brezobzirnega karierista, častihlepneža in egoista.

Vendar pa se negativna sodba in obsodba Julijana Sorela ne moreta zares in zanesljivo uveljaviti. Julijan je namreč hkrati tudi dober in celo plemenit človek. Nadpovprečno je talentiran, nenavadno inteligenten, občutljiv za vse lepo in dobro, visoko izobražen je, v njem je, kakor pravi Stendhal, »dobro jedro«, ima mehko srce in sleherna odkritosrčna beseda ga gane do solz — in spomnite se, kako ga je na kosilu pri Valenodu pretreslo, ko je Valenod prepovedal zapornikom prepevati.

Spričo teh različnih razsežnosti Julijanove osebnosti je očitno, da je treba pojem sreče in nesreče definirati tako, da bi ustrezal prav tem različnim razsežnostim. In če sodimo po zadnjih desetih poglavjih romana, je srečno predvsem tako življenje, ko ravna človek v skladu s samim seboj, ko ravna tako, kakor misli in čuti, da je prav, medtem ko je Julijan ravnal v življenju ravno nasprotno. Stendhal pripoveduje, da si je mladi Sorel že zelo zgodaj ustvaril lastni sistem vrednot in meril in ta sistem sta predstavljala pred vsem imeni Napoleona in Rousseauja. Vendar pa je Julijan že zelo zgodaj sklenil tudi, da teh dveh imen, ki mu pomenita vse, ne bo nikdar več omenjal, oziroma da bo javno govoril o Napoleonu in Rousseauju samo slabo. Tega sklepa se je zvesto držal,

in ko je nekoč v neprevidnosti omenil Napoleona s posebnim navdušenjem, je samega sebe ostro kaznoval.

Takšno zavestno hinavstvo vzbuja v preprostih srcih sicer predvsem odpor, čeprav je bolj važno, da bi razumeli, kaj takšna hinavščina pomeni in kako je sploh možna. Odgovor je docela jasen: Julijan je lahko svojega Napoleona in Rousseauja tako dosledno »izdajal«, prikrival in zatajeval samo zato, ker zanju ni nihče vedel, ker sta bila takorekoč samo njegova čisto »privatna«, drugim neznana last. Ko pa bi bil Julijan npr. član skupine ljudi, ki bi delovali in se združevali *ravno* v imenu Napoleona in Rousseauja, in bi smisel ter obliko svojega delovanja pa tudi svojega združevanja črpali predvsem iz Rousseauja in Napoleona, bi bila njegova »izdaja« čez nemogoča, pa vsaj mnogo težja, bila bi nekaj docela drugega, mnogo več kot prikrivanje, zatajevanje itd.

Na drugi strani se je Julijan javno navduševal za cerkev, za boga, za kralja, skratka za ideale in vrednote, ki jih je ustoličevala in posvečala veljavna družbena konvencija — vendar je hkrati te vrednote in ideale globoko in iskreno zaničeval. Kako je bilo to sploh mogoče? Gotovo zato, ker mu ni bilo potrebno nič drugega, kakor da je veljavne norme samo z besedo razglašal, se jim samo na videz podrejal. Splošni položaj je bil očitno tak, da mu ni bilo treba nikdar izpričati resničnosti svojih dejanj, besed in vedenja. Nikdar ni bil postavljen pred pravo, resnično preizkušnjo, kar pomeni, da tudi njegova beseda in dejanje nista bila resnična.

Vse to Julijan tudi sam prav dobro ve, saj si mora priznati tole: »Zarota odpravi vse naslove, ki so jih podelile družabne muhe. Tu človek na mah zavzame tisto mesto, ki mu ga določa način, kako zna gledati smrti v obraz.« Položaj in mesto, ki ga ima človek v družbi, sta samo družabna muha in nimata nobene zveze z njegovo resnično vrednostjo. Ta vrednost se lahko izkaže samo nekje zunaj družbe in vsakdanjega življenja, v okviru zarote, pred obličjem smrti. Splošne razmere so tedaj takšne, da je edina resnična preskušnja, da je edini prostor identitete samo v limitni situaciji, pred smrtjo.

Julijanova hipokrizija potemtakem ni samo nekakšna subjektivna napaka, marveč je hkrati tudi objektivno zlo, hipokrizija je edina možnost in temeljna resnica njegovega konkretnega bivanja v družbi. Julijanov svet je tedaj tak, da je v njem vse varljivo. Norme in ideali, načela in vrednote, ki jih ljudje razglašajo in ki v njihovem imenu ravnajo, v tem svetu niso več resnična načela in ideali, kar pomeni, da nimajo nobene resnične združujoče, integracijske moči, da niso nikakršna prava transcendenca in zato je svet, kakor pravi Julijan, samo še puščava, puščava egoizma. Docela nujno je, če razmišlja v ječi tudi takole: »Ah, če bi bila kje prava vera!... Kakšen bedak sem! Vidim gotsko katedralo, častitljiva okna!... moje slabotno srce si zamišlja svečenika, ki bi bil vreden tistih oken... Moja duša bi ga razumela... Ampak resničen duhovnik... skratka resničen duhovnik... Tedaj bi nežne duše imele kraj, kjer bi se združevale — *un point de réunion* — ...Ne bili bi osamljeni... Dobri duhovnik bi nam govoril o Bogu.«

To, kar Julijan najbolj goreče pogrēša, je — če sodimo po pravkar navedenih besedah — najprej *un point de r union*, prostor združevanja. Zato tudi berem takoj za citiranim odlomkom vzdih: »živeti osamljen... Kakšna muka!«

Ta prostor združevanja, ta *point de r union*, pa bi nastal le, ko bi bil nekje pravi, resnični duhovnik, ki bi lahko avtentično govoril o bogu, bil pravi božji namestnik in prinašal s seboj pričujočnost boga samega. Gre tedaj za pričujočnost boga, kar hkrati pomeni, da morajo »nežne duše« samo zato trpeti muke osamljenosti, ker te pričujočnosti ni. Bog je torej svet zapustil, »skril se je«, z njim je izginila tudi prava transcendenca in prostor združevanja se je pogr znil v nič. Očitno je tedaj, da se v Stendhalovem tekstu prikazuje vprašanje sreče identitete, avtentičnosti in ekstaze v neposredni zvezi z vprašanjem transcendence in boga — in ni naključje, da je Stendhal nekaj vrstic za obravnavanim odlomkom zapisal »veliko ime BOG« z velikimi črkami.

Ta kratka analiza nekaterih stavkov iz predzadnjega poglavja utegne zbuditi upravičeno negotovanje precejšnjega dela naše literarne kritike in zgodovine, ki bosta rekli, da vseh teh Julijanovih razmišljanj ne gre jemati preveč zares, da vse to ni drugega kot opis delirija, ki ga človek doživlja tik pred smrtjo, da gre torej za nekakšno psihološko podobo smrtnega strahu in obupa. Da, to je res, dokler dojemata bralec literarno delo kot nekakšen nadomestek za psihološko analizo v duhu tradicionalne psihološke znanosti — in dokler ga dojemata tako, mu o literarnem delu literarni kritik in zgodovinar res nimata kaj povedati. Zaradi tega načelnega pomisleka pa se ni mogoče odre i trditvi, da tudi opis zadnjih dni Julijana Sorela nadvse jasno kaže, kako gre v romanu *Rdeče in črno* v resnici za boga, za transcendenco, za tisto tretje načelo, ki bi raslo iz neke zavezane in zvezane človeške skupnosti in to skupnost hkrati tudi ustvarjalo. Spričo tega pa dobijo tudi pojmi, ki smo jih doslej uporabljati — avtentičnost, identiteta, spontanost, strastnost — drugo vsebino. Vsi ti pojmi nimajo nobene zveze z egoističnim individualizmom, marveč so sinonim za vdanost nečemu tretjemu, za ek stati nost in milost, ponazarjajo temeljne razsežnosti človekovega bivanja v združeni, zavezani in zvezujo i skupnosti. Tako so torej vse sestavine tiste sreče, o kateri govorijo zadnja poglavja romana *Rdeče in črno*, v neposredni zvezi z vprašanjem transcendence in integracije.

Vsa ta sklepanja pa so vsaj na prvi pogled v nasprotju z nekaterimi Stendhalovimi docela nedvoumnimi izjavami, saj grof Altamira tako rekoč v imenu avtorja takole označuje francosko družbo: »To prihaja od tod, ker vaša ostarela družba ceni predvsem spodobnost... Nikoli se ne boste povzpeli nad vojaško hrabrost; imeli boste sicer dovolj Muratov, nikoli pa Washingtonov. V Franciji ne vidim drugega kot nečimrnost.« Tu je Stendhal za glavno zlo družbe razglasil najprej spodobnost in nato še nečimrnost — *la vanité*. Ta pojem pa ima v celotnem Stendhalovem delu in posebej v njegovem romanu *Rdeče in črno* tak pomen, da je R n  Girard v svoji knjigi *La  romantike in resnica romana — Mensonge romantique et v rit  romanesque* — takole označil notranji smisel Stend-

halove proze: »Pred nami potekajo različna življenja in vsa imajo isti cilj, vsa so samo zato tu, da bi odgovorila na isto temeljno vprašanje: Zakaj ljudje v modernem svetu niso srečni? ... Stendhalov odgovor se ne more izraziti v jeziku političnih strank ali družbenih ved ... Nismo srečni, pravi Stendhal, ker smo nečimrni, *vaniteux*.«

Stendhal je torej prepričan, da ljudje v modernem svetu samo zato niso srečni, ker so nečimrni, zaradi svoje nečimrnosti — *la vanité*. Kdor vsaj nekoliko pozna celotno Stendhalovo delo, bo brez oklevanja pritrnil temu sklepu, ker je namreč res, da izvaja vso nesrečo vso jalovost, ves brezup svojega časa ravno iz njegove nečimrnosti — *la vanité*. In za nas se ob tem postavlja naslednje vprašanje: kako naj spravimo to dejstvo v sklad s tistimi našimi ugotovitvami, ki so hotele bralca prepričati, da je vprašanje človekove sreče v resnici samo vprašanje boga, transcendence, integracije, pristne človeške skupnosti. Odgovor na to vprašanje je odvisen seveda od vsebine, ki ga ima pojem nečimrnosti.*

Za tisti način mišljenja, čustvovanja in vedenja, ki mu pravi Stendhal nečimrnost, ničevost — *la vanité* — je značilno najprej to, da se človek ne vede več po ukazu in potrebi svoje spontanosti, marveč po vzorcu, se pravi tako kot drugi, da torej hoče imeti, da si želi to, kar že ima ali kar si želi drugi, da hoče biti drugi, skratka da mu je drugi vse določujoča in vse odločujoča norma. Ta drugi je seveda otipljivi, živi, neposredni bližnjik, kakor se pojavlja v enkratnem svetu posameznika. Zato je nečimrnost, ničevost najprej posnemanje, kar povzroči, da so ljudje »*natančna kopija drug drugega*«, kakor je zapisal Stendhal, ko je sestavljal osnutek za članek o svojem romanu. In tako si tudi Julijan Sorel na koncu predzadnjega poglavja prizna: »Hinavec sem, kakor da je kdo tu, ki me posluša.« Julijan se torej vede do samega sebe kot hinavec, a ta način vedenja ni spontan, marveč se uveljavlja zato, ker Julijan »misli«, da je še nekdo drugi zraven njega, skratka: način vedenja je Julijanu določila »prisotnost« drugega — in čeprav je v tem primeru ta prisotnost fiktivna, je načeloma vendar jasno, da ima drugi vlogo določujočega načela.

V enem izmed zadnjih poglavij, ki ima naslov *Spokojnost*, Julijan v ječi med drugim takole zavrača Matildo in svojega prijatelja Fouquéja: »Pustita mi moje lepo življenje! Vajine malenkostne skrbi, podrobnosti vajinega resničnega življenja, so mi bolj ali manj zoprne, vrgle bi me iz nebes ... Kaj mi mar drugi? Vsi moji odnošaji z drugimi bodo v trenutku pretrgani. Prosim vaju, ne govorita mi več o ljudeh ...« Julijan torej živi zdaj — v ječi — svoje lepo življenje, »v nebesih« je, postal je srečen — vse to pa mu je dano le zaradi tega, ker mu drugi niso nič več mar.

Nič manj zanimivo ni, kako Stendhal v poglavju *Spletka* opredeli razliko med Julijanom, ki je že ves očiščen, in Matildo, ki je še vsa v živ-

* Vprašanje nečimrnosti, njenega smisla in njenih variant, kot ene izmed glavnih tem evropskega romana od Cervantesa do Prousta, pa je osrednji predmet že omenjene Girardove knjige, in zato je naravno, da se opiramo ravno na to delo, čeprav pri tem njene okvire tudi nenehoma prestopamo.

ljenju. Takole piše: »Nedvomno bi bil (Julijan) bolj dovzetan za preprosto, naravno, skoraj boječo ljubezen; nasprotno pa je Matildini ponosni duši zmerom bila potrebna misel na nekakšno občinstvo, na druge«. Na eno stran je Stendhal postavil naravno, preprosto, skoraj boječe čustvo, kakršnega je zmožen samo Julijan, ki mu drugi niso več mar; na drugi strani pa stoji Matilda, ki ravna vedno tako, kakor da bi jo gledali drugi, zanj so tedaj odločilni ravno drugi — in zato njeno čustvo ne more biti pravo, ne more biti naravno, preprosto, boječe.

Vse, kar je bilo doslej navedeno iz romana, so v glavnem le nekakšne načelne izjave. Za nas pa je važno, da je na podlagi tistih zakonitosti, ki začno delovati v trenutku, ko se drugi uveljavi kot norma, zgrajeno tudi samo dogajanje romana, kar se kaže že takoj na njegovem začetku. Gre za vzroke in razloge, ki so mladega Julijana Sorela pripeljali v družino Verrièrskega župana za domačega vzgojitelja. »Bilo je lepega jesenskega dne,« pripoveduje Stendhal, »ko se je gospod Rênal, vodeč pod roko svojo soprogo, sprehajal po *Sprehajališču zvestobe*. Medtem ko je gospa Rênalova poslušala svojega moža z resnim obrazom, je njeno oko zaskrbлено opazovalo početje treh majhnih dečkov«. Eden izmed teh »treh majhnih dečkov« pa si je naenkrat privoščil precej nevarno drznost, ki je zaskrbelo tudi gospoda Rênala, da je rekel svoji ženi: »Vse kaže, da bom moral vzeti v hišo Sorela, žagarjevega sina, pazil bo na otroke, ki začinjajo biti za naju preveč divji.«

Na prvi pogled se zdi vse normalno. Rênal je ob nekem konkretnem dogodku nenadoma zaskrbljen opazil, da so postali otroci preveč divji — in kaj je v takšnem položaju bolj naravno kot misel na posebnega domačega vzgojitelja? Vendar je to samo videz, kajti Rênal ni rekel ženi, da bo pač treba nekje poiskati nekoga za vzgojitelja, pač pa je svoj stavek formuliral tako, da nam je jasno, kako je na vzgojitelja že prej mislil, in da je pri tem mislil ravno na mladega Sorela, se pravi, da je mislil na vzgojitelja in na Sorela že prej, preden je sploh bila za to prava potreba. To izpričuje tudi nadaljnji pogovor med Rênalom in njegovo ženo. V mislih imam naslednji odlomek iz tretjega poglavja: »Ureditev te zadeve bi nam prišla prav iz več kot enega razloga,« je nadaljeval Rênal in se ozrl z diplomatskim pogledom na svojo ženo: »Valenod je ves ponosen na svoja dva lepa normadca, ki ju je pravkar kupil za svojo kočijo, vzgojitelja za svoje otroke pa le nima«.

»Nazadnje bi nam utegnil vzeti prav tega izpred nosa.«

»Torej se strinjaš z mojim načrtom?« je dejal Rênal in se z nasmehom zahvalil svoji ženi za izvrstno misel, ki jo je pravkar izgovorila. »Torej je to sklenjena stvar.«

Ah, ljubi bog! Kako hitro se za nekatere stvari odločiš, dragi moj!

»Zato, ker sem značajan... Le ničesar ne prikrivajmo, tu živimo med samimi liberalci. Vsi ti kramarji s platnom mi zavidajo, o tem sem prepričan; dva ali trije bodo kmalu bogataši; no, prav všeč bi mi bilo, če bi videli, kako hodijo Rênalovi otroci na sprehod pod vodstvom svojega vzgojitelja. To bo vzbujalo spoštovanje. Naš stari oče nam je dostikrat pripovedoval, da je imel v svoji mladosti vzgojitelja. Resda me bo stal

sto tolarjev, ampak to je izdatek, ki je potreben, da poudarimo svoje dostojanstvo.«

Zadeva se je zdaj popolnoma razjasnila: na začetku sploh ni bilo nikakršne resnične potrebe po domačem vzgojitelju, pač pa samo potreba po ugledu in prestižu. Želja po domačem vzgojitelju in še posebej po Julijanu Sorelu se ni porodila iz resnične potrebe, ni spontana, pač pa je nastala zaradi »kramarjev« in zaradi Valenoda: Valenod ima konje — Rênal bo imel domačega vzgojitelja; kramarji s platnom bodo obogateli — Rênal bo svojo plemenitost in dostojanstvo dokazal z domačim vzgojiteljem.

Rênalovo željo je v načelu in konkretnosti določil med drugim zlasti Valenod; Rênal si vzgojitelja in Julijana Sorela ne želi zaradi sebe, marveč zaradi Valenoda, oziroma preko Valenoda, kar pomeni hkrati, da je Julijan Sorel postal vredni predmet Rênalove želje zaradi Valenoda, zaradi drugega.

Vse to se kaže tudi v nadaljnjem dogajanju. Ko se namreč Rênal pogaja s starim Sorelom za Julijana, se stari Sorel nekam obotavlja, kar navdahne Rênala z naslednjo ugotovitvijo: »Ker Sorel ni kdo ve kako očaran in srečen zaradi mojega predloga, kakor bi naravno moral biti... je jasno, da so mu stavili ponudbe že drugi; in odkod naj bi prišle, če ne od Valenoda?«

Pa tudi stari Sorel pozna vso to logiko. Ko se vdrugič pogaja z Rênalom za svojega sina, reče kar tako brez sleherne podlage: »Morda pa dobimo kje drugje kaj več.«

Stari Sorel ni imel v resnici nobene druge ponudbe, nikjer drugje ne bi dobil kaj več, a je s svojo lažjo vendar uspel in dosegel za svojega sina višjo ceno in ugodnejše pogoje. To pa se mu je lahko posrečilo le, ker je bil Rênalu nenehoma v mislih Valenod, in ravno zaradi Valenoda, je postal Julijan v Rênalovih očeh vreden višje cene.

Vse to kaže, kakšno usodno in odločilno vlogo ima drugi, kadar se vsili kot norma. Ta vloga pa je tem ugodnejša in tem bolj odločilna, ker ta norma ne ohranja svoje normativne vzvišenosti, marveč se nenehoma pojavlja kot konkurent in kot rival: Rênal se nenehoma boji, da mu bo Valenod pobral Julijana izpred nosa. Drugi potemtakem ne more biti merilo, ne da bi bil hkrati tudi konkurent in rival. Zaradi te svoje dvojne funkcije, pa ne odloča samo o tem, kaj bo predmet želje, marveč določa tudi vrednost tega predmeta, tako da cena, ki jo je moral Rênal plačati za Julijana ni niti v skladu z intenzivnostjo Rênalove resnične potrebe niti v skladu z resnično, tj. »uporabno vrednostjo« domačega vzgojitelja, marveč je odvisna od razmerja med Rênalom kot subjektom želje in Valenodom, ki je za Rênala njegovo merilo in njegov rival hkrati.

Želja potemtakem ni spontana in tudi ne neposredna. Tok želje ne teče naravnost od subjekta k objektu, marveč preko mediatorja, posrednika in ima obliko trikotnika. Zdaj pa se seveda lahko tok tudi obrne in vloge zamenjajo. Prvotni mediator, tj. prvotno merilo si prav tako lahko zares zaželi isti predmet in zdaj postane prvotni subjekt mediator

in norma, kar se je z Valenodom in Rênalom tudi res zgodilo, ko je začel Valenod, ki spočetka ni bil pomislil, da bi mu bil potreben kakšen domači učitelj, snubiti Julijana, naj zapusti Rênalovo družino in pride k njemu v službo. Prvotno rivalitetno razmerje se je zdaj aktualiziralo tako, da pride do očitnega konkurenčnega boja. Zaradi tega se pojavijo ob takem ravnanju še druge zakonitosti, ki jih zelo jasno razkriva Julijanovo ravnanje z Matildo La Molovo.

Da bi v Matildi spet prebudil poželenje po sebi, da bi spet postal vredni predmet njene želje, skuša Julijan ustvariti vtis, da je postal ljubimec maršalke Fervaquesove — in njegov načrt se tudi v celoti posreči, kar pomeni, da je Matilda Julijana spet vzljubila šele, ko mu je drugi, tj. maršalka s svojo naklonjenostjo podelila novo vrednost. Julijan je moral tedaj kar sam in »umetno« postaviti med sebe in Matildo posebnega mediatorja, da je lahko dosegel svoj cilj. Pri vsej tej operaciji pa je moral ravnati skrajno previdno: z ničemer in niti za trenutek ni smel pokazati, da v resnici Matildo še vedno ljubi z vso strastjo, niti za trenutek ni smel ravnati avtentično ali v skladu s svojo spontano željo, pač pa je moral skrbeti samo za to, da je mediator primerno deloval in učinkoval, ter disciplinirano in zadržano čakati, da bo Matilda pod mediatorjevimi vplivom »dozorela« in se mu sama od sebe vrgla v naročje.

Enake zakonitosti urejajo ljubezensko razmerje tudi, ko mediator ni neka tretja oseba — in ker je ljubezen ena izmed osrednjih tem romana, je potrebno, da na kratko opišemo tudi te zakonitosti. Stendhal poroča med drugim o Julijanu in Matildi tole: »Julijan se je predajal svoji brezmejni sreči samo v trenutkih, ko Matilda ni mogla brati v njegovih očeh izraza te sreče. Vestno je opravljal dolžnost, da ji je tu in tam rekel kakšno trdosrčno besedo.« Maršalka Fervaquesova je torej opravila svojo »nalogo« in Matilda spet strastno ljubi Julijana. Julijan je zdaj srečen, vendar svojo srečo pred Matildo skriva in ji hkrati reče tu in tam, kakšno »trdosrčno besedo«, kar pomeni, da samega sebe zatajuje, da skriva svojo strast in svojo spontanost, da hlini trdosrčnost. Tako se je Julijan nekako razpolovil. Najprej je pred nami tisti Julijan, ki je predmet Matildine ljubezenske želje, Julijan-objekt. Zraven njega stoji še tisti Julijan, ki tu in tam izreče »kakšno trdosrčno besedo«, skratka Julijan-subjekt. In ta Julijan-subjekt dokazuje Matildi s svojim ravnanjem in trdosrčnimi besedami, da svojega cilja, ki ga predstavlja Julijan-objekt, še ni dosegla in ji tako njen predmet kar naprej izmika iz dosega njenih rok. Julijan-subjekt razpolaga z Julijanom-objektom in mu tako določa vrednost, ki naj ga ima v Matildinih očeh. Med Matildo in njenim predmetom stoji zdaj nekdo tretji, stoji Julijan-subjekt, in s tem Julijanom se mora zdaj Matilda bojevati za onega drugega Julijana, ki mu pravimo Julijan-objekt. Julijan pa se je kot dragoceni predmet Matildine želje odkril šele, ko mu je Matilda zaradi učinkovanja maršalka Fervaquesova priznala vso svojo strast, iz česar sledi sklep, da si ljubimec sam ustvari svojega sovražnika in svojega rivala, s katerim se mora potem bojevati za svoj predmet, brž ko razkrije svojo spontano željo. Spontana želja mora ostati prikrita. Zato mora Julijan na eni strani zatajevati samega sebe, zatirati

svoje najbolj žive vzgibe in tako samega sebe mučiti. Mučiti pa mora tudi Matildo, govoriti ji mora »trdosrčne besede«, odrekati ji sleherno zadoščenje.*

Jasne sledove opisanih zakonitosti lahko odkrijemo seveda tudi v Julijanovih odnosih z gospo Rênalovo. Zato je očitno, da so discipliniranost, zadrževanje spontanosti, dosledno prikrivanje lastne avtentičnosti nekaj splošnega. Subjekt namreč, ki je predmet svoje želje odkril preko drugega, te svoje želje sploh ne sme pokazati, kajti v tem trenutku bi se sam spremenil v mediatorja, tako da bi predmet postal dragocen tudi za drugega. Zdaj bi se vrednost predmeta povečala, postal bi težje dostopen, hkrati pa bi se prvotno implicitno rivalstvo aktiviralo, nastala bi prava bitka — in če je prvotni mediator po svojem položaju in po svoji moči višji in močnejši, si lahko predmet kratko in malo prisvoji, odnese ga subjektu prav izpred nosa ali pa ga s stopnjevanjem njegove vrednosti odmika v nedosegljivost. Subjekt torej ne sme ničesar storiti, ohranjati je treba navidezni mir in ravnotežje. Vse poteka tako, kakor popisuje Stendhal na začetku dvainštiridesetega poglavja: »Neki angleški popotnik pripoveduje, kako je živel v prijateljstvu s tigrom; sam ga je bil vzgojil in božal ga je, ampak na mizi je imel zmeraj nabito pištolo.«

Način vedenja in ravnanja, ki je takorekoč v temelju določil ustroj medsebojnih odnosov v romanu *Rdeče in črno*, se razkriva seveda še v drugih in drugačnih oblikah, ki pa jih tu ne kaže podrobneje opisovati, saj gre predvsem zato, da bi opredelili glavne razsežnosti takega načina bivanja. Najprej lahko trdimo, da se za vsemi opisanimi razmerji in dejstvi skriva to, kar je možno podati z besedami: človek je človeku vse-določujoča norma. Hkrati pa mu je, kakor smo videli, tudi rival, sovražnik, ali kot ponavadi pravimo: volk — Stendhal bi rekel: tiger. Vendar to še ne more biti vse. Če si namreč morem in smem želeto, kar si želi in kar že ima drugi, potem je ta moja želja možna le, če sem drugemu enak, oziroma enakopraven. Prisotna mora biti neka temeljna enakost in enakopravnost, kar pomeni, da opisana razmerja in ravnanja ne bi bila možna, ko bi človek človeku ne bil človek.

Odkrivajo se tedaj tri razsežnosti: človek človeku norma, človek človeku volk, človek človeku človek. Notranja vsebina in pomen teh treh razsežnosti pa sta takšna, da druga drugo nenehoma blokirajo, onemogočajo in jemljejo vrednost, tako da doživlja v tej interakciji vsaka izmed njih svoje posebno pervertiranje. Človek je človeku norma, a ker mu je hkrati tudi človek, se norma izkaže kot nekaj sovražnega, tako da postane človek človeku volk. V vrtincu tega nenehnega sprevračanja je edino zadovoljstvo napuh, in ljubezen je možna samo kot »l'amour de tête«, razumarska ljubezen. Človek mora biti nenehoma na oprezu, da slej ali prej uplahne sleherni spontani vzgib in da možnosti za avtentičnost in ekstazo sproti propadajo. Opravljati je treba svojo mučno dolžnost: zatirati samega sebe in mučiti druge, zato ni čudno, da človek navsezadnje

* Gotovo je, da dobi razmerje med ljubimcema tako mazohistično sadistični značaj. Podrobno je vse te in podobne pojave opisal in analiziral J.-P. Sartre v tretjem delu svoje knjige *Bit in nič*.

še samega sebe zasovraži, kakor se je to primerilo tudi Julijanu Sorelu, ko si je priznal, da je »odurno bitje« in ko je vzkliknil: »Moj bog, zakaj moram biti jaz — jaz?«

Vse odločujoča norma, merilo vsega je postal človek, bližnji, kakršen nastopa znotraj trenutne in enkratne socialno zgodovinske situacije in tako nastane svet, ki je vase zaprt in brez možnosti pravega preseganja, transcendiranja in transcendence. V tem svetu nadomešča boga človek, ali kakor pravi Girard: »Bog je mrtev in človek naj prevzame njegovo mesto«, kar hkrati pomeni, da je »posnemanje Jezusa Kristusa postalo posnemanje svojega bližnjega«. Svet ki se nam tako razkriva, tedaj ni brez norme, vendar je ta norma bližnji, ni brez boga, a boga nadomešča človek, ni brez transcendence, a ta transcendenca človekovega napona ne vodi kvišku, marveč ga potiska na to-stran, da se obrne navzdol, vrne k svojemu začetku in sklene krog. To je torej humanistični svet, v katerem so si vsi ljudje enaki, a hkrati drug drugemu sovražniki in volkovi, ker so lahko vsi tudi norma. Tako ostane človek v resnici brez so-človeka, pa tudi brez prave transcendence v svetu, ki so ga bogovi zapustili. Vse je sprevrženo, sprevrnjeno in deviirano.

Ti sklepi nas očitno vodijo nazaj k Lukacsu in njegovi *Teoriji romana*, saj trdi ta knjiga med drugim, da je roman »epopeja sveta, ki so ga bogovi zapustili«, in dokazuje hkrati, da je roman takšna literarna oblika, ki najdoločneje izraža »transcendentalno izgubljenost« oziroma »brezdomovinskost« modernega sveta in človeka. Tako nas je torej razmišljanje o Stendhalovem pojmu nečimrnosti, ničevosti — *la vanité* privedlo do istega temeljnega vprašanja, pred katerega so nas takoj na začetku študije postavila tudi zadnja poglavja romana *Rdeče in črno*, kar pomeni, da naša prvotna domneva, češ da je v tem tekstu vprašanje sreče v neposredni zvezi z vprašanjem o bogu in transcendenci, nikakor ni v nasprotju s tistimi sestavinami Stendhalovega dela, ki so vezani na predstavo nečimrnosti — *la vanité*.

Hlapci in gospodarji

I

Svet brez boga, brez prave transcendence, to je tisti prostor, v katerega je postavljen Julijan Sorel. V tem degradiranem svetu, v vrtincu nenehnega sprevračanja in izprijenosti išče srečo, prostor združevanja, vir milosti, možnost ekstaze, dosledno, trajno identiteto med bistvom in bivanjem. Roman je »poročilo« o tem iskanju in o plodovih tega iskanja. Kakor vemo, se to iskanje konča z zločinom.

Zaradi tega moramo zdaj z Julijanom vred stopiti v svet, v katerega je bil postavljen, premisliti moramo korak za korakom vse njegovo potovanje. Tako bodo dobili naši dosedanji sklepi, trditve, pojmi in kategorije čisto konkretno, takorekoč vsakdanjo, neposredno človeško socialno vse-

bino in smisel, na drugi strani pa se bomo le tako približali tudi rešitvi tistega vprašanja, ki je glavni predmet pričujoče študije, vprašanja o Julijanovi usodi in njegovem zločinu. Zdaj nam gre torej za nekakšen podolžni prerez skozi Julijanovo življenje in zato je naravno, da moramo začeti pri začetku, pri izhodišču Julijanovega potovanja. O tem pa nam skoraj vse pove že njegov govor porotnikom, ki ga je treba zdaj še enkrat citirati:

»Gospoda, nimam časti, da bi pripadal vašemu sloju; v meni vidite kmeta, ki se je uprl nizkosti svojega stanu... Pa tudi če bi moja krivda ne bila tako velika, vidim med vami ljudi, ki se ne bodo ozirali na sočutje, ki ga utegne zaslužiti moja mladost. V moji osebi bodo hoteli kaznovati in za vselej ukrotiti vrsto mladih ljudi, ki so rojeni v nižjih slojih, pa so imeli srečo, da so bili deležni dobre vzgoje in so bili dovolj drzni, da so se pomešali med tisto, kar ponos bogatih imenuje *družba*«.

Na eni strani stoji torej družba, se pravi vse področje hierarhično organiziranega in strukturiranega prostora, vse tisto torej, kar je oblikovano in kar neposredno oblikuje tudi svoj čas. Na drugi strani stojijo kmetje v nizkotnosti svojega stanu, mladi in izobraženi pripadniki nižjih slojev. Vsi ti so, — kakor ponavadi pravimo, — zunaj družbe in zgodovine ter predstavljajo to, česar organizacija družbe ni vnaprej predvidevala in česar ne more kar organično in samoumevno sprejeti vase. Julijan Sorel je torej predstavnik vsega spontanega, nepredvidljivega, novega. Zaradi tega je treba zdaj dognati naprej, kaj je doživel Julijan Sorel ravno kot predstavnik in del te družbene spontanosti. O tem podrobno govori prva knjiga romana, še posebej pa vsa tista poglavja, ki opisujejo njegovo življenje v besançonskem semenišču.

Julijan se je skupaj s svojimi vrstniki, z mladimi, revnimi kmeti znašel na najnižji stopnji družbene lestvice, kar pomeni, da tista spontanost, ki jo predstavlja, ne ostaja dosledno zunaj družbe in njene organizacije, pač pa se z ozirom na že obstoječo hierarhijo konstituira kot hlapec, kot služabnik, skratka kot najnižji družbeni »stan«, ki se hoče čimprej otresti »nizkotnosti« svojega položaja. Ob tem pa se začno stvari zapletati.

Stojimo namreč sredi izrazito humanističnega sveta, kjer nadomešča boga človek in kjer je potemtakem tudi hlapec najprej človek. Zato ima vso pravico imeti in biti to, kar že ima in kar že je drugi, se pravi njegov gospodar. V tem trenutku pa svojega gospodarja seveda že ogroža, saj si ne želi samo neke njegove poljubne lastnine, marveč ogroža njegov status, njegovo socialno in politično moč. A gospodar je tudi zares gospodar, ima v rokah stvarno oblast in samo on lahko stori, da se služabnik povzpne nekam višje, da v večji ali manjši meri uresniči svoje aspiracije in potrebe — in ravno zato služabnik svojih pravih želja in pravih potreb, svoje resnice sploh ne sme objektivirati, kajti v tem trenutku bi se tudi dejansko razkril kot gospodarjev sovražnik, začela bi se neenaka bitka, v kateri bi gospodar nujno zmagal, tako da bi služabnik niti svojih minimalnih ciljev ne mogel doseči. V zvezi s tem naj navedem sceno iz XXVI. poglavja romana:

»Zgodilo se je, da je slišal Julijan mladega semeniščnika, ki je imel precej bujno domišljijo, kako je dejal svojemu tovarišu:

»Zakaj ne bi nekoč postal tudi jaz papež kakor Sikst Peti, ki je bil svinjski pastir?«

»Za papeža je lahko izvoljen samo Italijan,« je odvrnil njegov prijatelj; »pač pa bodo med nami žrebali za mesta velikih vikarjev, kanonikov, mogoče celo škofov...«

Mladi semeniščnik hoče biti torej papež. Vendar ga njegov tovariš, ki mu je po položaju in po aspiracijah načeloma docela enak, odločno zavrne ter ga vrne v »realne« okvire, češ: »med nami bodo žrebali za mesta velikih vikarjev« itd. kar pomeni, da sme »izraziti« služabnik samo »realne«, tj. dovoljene aspiracije in tako potrjuje tudi tiste, ki »bodo žrebali«, se pravi svoje gospodarje. Stendhalov tekst je v tem pogledu nenavadno precizen in zato je docela logično, da je tistega mladega semeniščnika, ki je hotel postati papež, opremil s »precej bujno domišljijo«.

Ko pa se služabnik ne vdaja »bujni domišljiji«, se v resnici hlini, in ravno s tem hlinjenjem si ohranja možnost »pametnega« napredovanja, ker ne more zagrešiti tiste usodne napake, o kateri posebej govori Stendhal, ko pripoveduje, da velja med franchecomtéjskimi kmeti, se pravi med tistimi nižjimi sloji, katerih predstavnik je ravno Julijan Sorel, za veliko neprevidnost »če se kdo že pri samem imenu gospoda perfekta spoštljivo ne nasmehne« — »neprevidnost pa je pri siromaku brž kaznovana s pomanjkanjem kruha.«

Za nas so te besede še posebej pomembne, ker prinašajo pojem *previdnosti*, ki ima v Stendhalovem romanu tako velik pomen. Služabnik mora biti previden, a ta previdnost je na eni strani posledica logike odnosa med služabnikom in gospodarjem, na drugi strani pa jo zahteva tudi vodoravna vezanost, ki nam o njej zelo mnogo povedo ravno tista poglavja, ki opisujejo Julijanovo bivanje v besançonskem semenišču.

Ta vodoravna vezanost, ki ureja odnose med samimi služabniki, zahteva, da se nihče ne sme preveč izkazati, da se nihče ne sme gospodarju preveč prikupiti, kajti ena realizirana šansa uničuje šanse drugih in zaradi tega je jasno, da mora logika rivalitete in konkurence delovati tudi na vodoravni črti. Smisel te logike je možno opredeliti nekako takole: vsi smo enaki, vsi imamo enake pravice, nihče naj ne bo več od drugega. Sloj služabnikov se mora tedaj v lastnem interesu spremeniti v čisto brezoblično maso, vsak mora biti vsem enak, da bi vsi imeli enako šanso za uspeh in napredovanje. Kdor pa se od drugih razlikuje, sproži proti sebi sovraštvo sovrstnikov, kar vse je občutil tudi Julijan Sorel. Preveč bister je bil, preveč delaven, prelahko se je učil in tako je imel več šans za napredovanje, zato so ga njegovi vrstniki sovražili in proglasili za Lutra, za brezverca. Sam sebi je moral ob tem priznati: »V svoji domišljavosti sem si tolikokrat čestital, da sem drugačen kot drugi mladi kmetje! No zdaj sem dovolj star, da vidim, da *razlika rodi sovraštvo*«. Zato se je začel skrivati in prenaresiti, postal je »previden«, hotel je doseči stanje »non culpa« kot pravi Stendhal, tj. stanje nedolžnosti, popolne enakopravnosti s sovrstniki.

Takšno prenašanje je velikanski napor, saj Julijan sam ugotavlja: »Kako težko je svetohlinstvo, ki se mu ne smeš niti za trenutek izneveriti... Herkulova dela so samo senca v primeru s tem naporom...« Pravi smisel tega napora in pravo resnico tiste logike, ki ta napor zahteva, je poznal tudi Stendhal — tako vsaj kažejo naslednji stavki: »Herkul naše dobe je Sikst Peti, ki je s svojo ponižnostjo dolgih petnajst let varal štirideset kardinalov, ki so ga ves čas svoje mladosti poznali kot živahnega in oholega človeka«. Nekdanji svinjski pastir Felice Peretti je samo zato lahko postal papež Sikst Peti, ker ni nikoli porušil načela vodoravne vezanosti in nikoli razodel svojih resničnih aspiracij, tako ni nikogar ogrožal, ne svojih sovrstnikov ne svojih gospodarjev. Kljub svoji živahni in oholi naturi ni nikdar storil ne takšne napake kot Julijan Sorel, pa tudi takšne ne kot tisti mladi semeniščnik s preveč bujno domišljijo.

Julijan je hotel svojo napako sicer popraviti, a zaman, preveč se je bil že razkril. Odnos semeniščnikov se je do njega spremenil šele, ko ga je odlikoval sam monsignor in mu s posebnim posvetilom podaril Tacitova zbrana dela. »Od tega trenutka dalje,« pripoveduje Stendhal, »ni bilo več zavisti, prilizovali so se mu, da se mu je kar gabilo«. Julijana je zdaj gospodar takorekoč posvetil in zdaj se mora skriti celo zavist, saj bi odkrita zavist pomenila dvom o pravilnosti gospodarjevega posega. Zato se smeta zavist in sovraštvo odkrivati samo dokler se ne pojavi gospodar. Tako sloj služabnikov zares nenehoma sam konstituira svojega gospodarja, sebe pa spreminja v nepregledno maso, ki samo še čaka in ki zato doživlja gospodarjevo intervencijo, se pravi svoje lastno napredovanje, svoj lastni uspeh kot čisto usodo, kot čisto iracionalnost.

Splošni socialni položaj, ki ga postavljajo pred bralca Stendhalovi opisi Julijanovega bivanja v semenišču bi morda še najbolje opredelili kot stanje zadostne, zadovoljive navpične socialne mobilnosti. Nižjim slojem očitno zadoščajo tisti uspehi, tisto »napredovanje«, ki ga omogoča že obstoječa socialna struktura, se pravi da je stopnja vertikalne socialne mobilnosti do tiste mere v skladu s stvarnimi aspiracijami, da si zaželi papeškega prestola lahko samo mladenič, ki ima »precej bujno domišljijo«.

Zdaj si je možno vsaj deloma pojasniti tudi, zakaj so morali Julijanovi ideali tj. Napoleon in Rousseau ostati takorekoč njegova privatna last, zakaj niso mogli doživeti svoje socialne aktualizacije. Napoleon in Rousseau pomenita, kakor je to jasno razvidno iz samega romana, takšno vizijo, ki zahteva zase celotni svet. Takšna vizija pa je popolna negacija zadovoljive vertikalne mobilnosti, odstranjuje gospodarja, hkrati pa podira vodoravno vezanost. To pa konkretno pomeni: čeprav je Julijan predstavnik nižjih razredov, se v teh razredih ne more zasidrati, ker je po vsem svojem bistvu, mišljenju, čustvovanju in bivanju zanikanje njihove socialne prakse.

Ta dejstva so seveda odločilnega pomena za vso nadaljnjo Julijanovo usodo in zato se je treba vprašati, kako to, da je Julijan Sorel po svojem bistvu, mišljenju, čustvovanju in bivanju zanikanje socialne prakse lastnega razreda. Odkod Julijanu njegova osebnost, odkod tiste njegove last-

nosti, zaradi katerih ne more ostati v območju svojega izvora? Tudi pri tem vprašanju se lahko sklicujemo na Georga Lukacsa, vendar zdaj nimamo več v mislih njegovih zgodnjih del, marveč tista, ki so nastala v njegovi takoimenovani ortodoksno marksistični fazi. Za nas je pomemben zlasti njegov esej *Polemika med Balzacom in Stendhalom*, kjer berem tudi naslednjo trditev: »Toda on (Stendhal) ni videl in ni mogel videti pomena proletariata v ustvarjanju družbe, niti perspektive socializma in demokracije novega tipa«. Ta trditev dobi v našem primeru naslednjo obliko: Julijan Sorel se samo zaradi tega ne more zasidrati v lastnem sloju in v lastnem razredu, samo zaradi tega ne more doživeti ne resnične norme in ne resnične transcendence, ker Stendhal ni videl in ni mogel videti proletariata kot novega nosilca zgodovine in nove družbe, skratka, ker ni enako videl kot Karl Marx, oziroma, ker ni videl tako, kakor je po Lukacsevemu mnenju videl Marx.

Če bi kar brez premisleka sprejeli Lukacsovo trditev, bi s tem seveda hkrati povedali, da nam velja nesrečna usoda Julijana Sorela za že preseženo resnico, za resnico že minule in presežene zgodovine. Stvari pa se začenjajo zapletati v trenutku, ko se spomnimo, da je bil za Marxa proletariati sicer res nosilec prihodnosti in zgodovine, vendar mu je bil to samo *an sich* ne pa tudi *für sich*, kar pomeni, da konkretna zavest in konkretno ravnanje konkretnega proletariata nista niti razodevali njegove historične vloge niti nista bila uresničenje ali izpolnjevanje te vloge. Razlika, ki loči Stendhala od Marxa, je tedaj najprej v tem, da je Marx videl v proletariatu še nekaj več od tega, kar je ta proletariati konkretno bil. Če hočemo tedaj razumeti, kaj je smisel razlike med Marxom in Stendhalom, moramo ugotoviti, kako je prišel Marx do tega »več«, kaj je torej tisto, kar je storil Marx in česar Stendhal ni storil, oziroma kaj bi moral Stendhal storiti, da bi ugledal nižje sloje v drugi luči.

Brž ko pa je vprašanje tako zastavljeno, je že očitno, da moramo ostati kar pri Stendhalovi podobi nižjih slojev in se vprašati, kaj je treba na tej podobi spremeniti, da pridemo do Marxovega pojmovanja proletariata. Resnični, živi interes nižjih slojev je, da se čimprej rešijo tega, kar imenuje Julijan Sorel »nizkotnost svojega stanu«. Pri tem pa se ti nižji razredi, kakor kaže roman *Rdeče in črno*, zadovoljujejo pretežno z že prisotno socialno mobilnostjo, zadostujejo jim tedaj postopni in delni, zato pa čisto konkretni, otipljivi in dosegljivi uspehi in cilji. S takšnim vedenjem pa je v neposredni zvezi, kakor smo videli, ravno tista vodoravna, notranja blokiranost, ki ob njej ti sloji ne morejo eksplicirati svoje temeljne resnice, vseh svojih aspiracij in se zato ne morejo konstituirati kot samostojni akter. Če pa je res tako, potem je potrebno ta sloj najprej deblokirati ter doseči, da bi se vodoravna rivaliteta spremenila v vodoravno solidarnost. Vprašanje je, kaj je ključna točka blokade? Ali je to morda gospodar? Toda če izgine gospodar, se v trenutku podre celotna hierarhična ureditev družbe, vse bogastvo in ves svet postaneta nena doma v celoti neposredno dostopna, začne se vsesplošni »juriš« na ta nezavarovani svet in bogastvo, a ta vsesplošni »juriš« je hkrati tudi vsestranska rivaliteta in pokol. Odstranitev gospodarja sama po sebi

tedaj še ni dovolj — to dokazujejo tudi izkušnje v vseh revolucijah, saj vemo, da ni nikdar bilo mogoče do kraja preprečiti nasilnega, nelegitimnega prisvajanja nezavarovanega bogastva. Kaj je treba torej še storiti? Na to vprašanje je možno odgovoriti le, če vemo zakaj sama odstranitev gospodarja še ne pomeni prihoda solidarnosti, marveč samo vsesplošni, anarhični »juriš«. Ta »juriš« bi se sprožil nad drugim tudi zato, ker je predmet aspiracij ostal isti — to je še vedno nekaj dostopnega, konkretnega, otipljivega, čutnega. Iz tega pa je možno sklepati, da je treba najti med drugim tudi nov predmet aspiracij, ki ne bo več tako otipljiv in konkreten, pa tudi ne več tako parcialen. Cilj mora postati nekaj bolj daljnega, nekaj totalnega. To mora biti tak cilj, ki ni več samo objekt za posameznika, marveč za vse, za razred kot celoto. Načeloma takšnega cilja ni težko določiti: proletariat nima nič in mu pripada vse. Cilj mora postati torej vse, ves svet, celotna družba. Zdaj gre seveda za vse ali nič in zato poje tudi *Internacionala*: mi smo nič in bomo vse. To pa je tudi deviza Julijana Sorela, ki se prav zaradi tega tako močno razlikuje od sovrstnikov v semenišču, od drugih revnih kmetov, pa tudi od očeta in bratov.

Ta velika razlika pa kaže, da ima vprašanje še druge razsežnosti. Tisti parcialni uspehi, ki jih je omogočala in ki so sami tvorili zadovoljivo vertikalno mobilnost, so bili sicer res nekaj parcialnega, bili pa so dosegljivi in po svoji dosegljivosti primerni trajanju enega človeškega življenja. Totalni, globalni cilj pa je nekam abstrakten, postavljen nekam v prihodnost, in zato mora nujno nastati naslednja temeljna dilema, ali parcialni in postopni, zato pa stvarni in otipljivi uspehi v okviru zadostne vertikalne mobilnosti — ali pa kdo ve koliko časa trajajoči boj za nekaj totalnega, za vse. Dokler zadostna vertikalna mobilnost ni ogrožena, ali dokler se celo stopnjuje, se stvarna, živa, vsakdanja potreba ob tej dilemi ne more odločiti. Največ kar se lahko zgodi, je nekakšna notranja diferenciacija, ki pa je prav tako odvisna od že doseženih uspehov: kdor je čisto na dnu in na začetku svoje poti, bo prej za totalni cilj, kot pa tisti, ki že nekaj ima — vendar se bo sam odrekel totalnemu cilju, brž ko bo nekaj dosegel, ko ga bo vase posrkala logika vertikalne mobilnosti.

Ker se torej živa in vsakdanja potreba ob opisani dilemi ne more sama odločiti, sta potrebna prepričevanje in vzgled, teorija in organizacija — ki seveda lahko prideta samo od zunaj. Potrebna je intervencija intelektualca, filozofa, kajti: srce emancipacije je proletariat, njena glava pa filozofija, kakor je zapisal Karl Marx.

S tem pa je »naloga« organizacije in teorije, se pravi naloga intelektualca, filozofa docela jasno določena: nenehoma dokazovati in vzdrževati nič, tj. razkrivati in potrjevati nesmisel delnih uspehov, razkrivati in potrjevati temeljeno neučinkovitost vertikalne mobilnosti, dokazovati, da je hlapec vseskozi samo hlapec, dokler ne bo dosežen končni cilj — in ravno zaradi vseh teh elementov je morala na področju teorije nastati znana Marxova teza o absolutni pauperizaciji proletariata. Ali natančneje: teza o absolutni pauperizaciji je nosila v sebi takšen pomen, da se je lahko odtrgala od predstave o vsesplošni odtujenosti, to pa v takšnem

smislu, da se je po Marxovi smrti lahko premaknila v samo središče marksistične teorije, docela izrinila vizijo posplošene alienacije in proletariata kot »množice človeštva«, ter tako izgubila svojo filozofično razsežnost in postala samo še predstava o vedno večji materialni revščini najnižjega sloja družbe.

Drugi sklop vprašanj je takšne narave, da zadeva teorijo samo. Spričo dejstva, da je proletariatski nosilec zgodovine, da torej teorija samo iz njegove konkretne zavesti in samo iz njegovega konkretnega ravnanja ne more legitimno sklepati, da je res pravi nosilec zgodovine in prihodnosti, se postavlja vprašanje, od kod pa splohi teoriji spoznanje o posebni zgodovinski funkciji in pomenu proletariata? Takšnega spoznanja realna dejstva sama po sebi ne omogočajo, zato ga mora omogočati nekaj drugega — to pa je poseben pojmovni model celotnega zgodovinskega dogajanja, ki je zgrajen na domnevi o takšnem objektivnem zgodovinskem zakonu, ki deluje ne glede na voljo in konkretno ravnanje ljudi in ki v našem primeru tudi ne glede na konkretno zavest in konkretno bivanje določa proletariatski za edinega pravega nosilca zgodovine in prihodnosti. To pa za teorijo pomeni, da nadaljuje tradicijo historično materialističnega determinizma in tako je naravno, da je Marx z nekimi deli svojega nauka lahko aktualiziral tudi historični materializem, kar je še posebej razvidno iz dejstva, da se je po njegovi smrti v okviru proletarske teorije in prakse začela njegova filozofija spreminjati v pravo pravcato eshatologijo.

In kaj ima vse to opraviti s Stendhalom in njegovim romanom? Preden lahko odgovorim na to docela upravičeno vprašanje, je treba najprej zelo odločno poudariti, da naš kratki in glavnemu predmetu našega razmišljanja prilagojeni opis nekaterih sestavin Marxovega nauka, nikakor noče zajeti celotne njegove filozofije in koncepcije o družbeni akciji proletariata. V središču razpravljanja sta bila v glavnem le dva sklopa vprašanj: domneva o absolutni pauperizaciji in metafizika historičnega determinizma, a še to ne zaradi tega, ker bi mislili, da tvorita ta dva sklopa celotni in vse odločujoči temelj, saj je vendar očitno, da bi se znašli pred vprašanji, ki jih obravnavamo, tudi ko bi ostali dosledno v okviru Marxove filozofije same, se pravi ko bi se opirali kar na njegovo teorijo o alienaciji, o generičnem človeku, o proletariatu kot o do kraja odtujenem človeštvu in o revoluciji kot o človekovem povratku iz religije, družine, države ipd. v njegovo *človeško*, tj. *družbeno tu-bit* (Dasein). Zato smemo zdaj ugotoviti samo, da za konkretni proletariatski sredi devetnajstega stoletja ni bilo možno zasnovati njegove historične vloge in sprožiti njegovo družbeno politično akcijo drugače, kakor da je bilo treba uveljaviti *tudi* domnevo o absolutnem obubožanju in oživetju *tudi* določene sestavine historičnega determinizma in finalizma. Nam pa, ki razmišljamo o Stendhalovem romanu *Rdeče in črno*, je po vsem tem mogoče, da natančneje opredelimo vprašanje, pred katerega nas je postavil Georg Lukacs: trditi namreč smemo, da bi bila usoda Julijana Sorela pa tudi drugih Stendhalovih junakov drugačna le, ko bi Stendhal lahko sprejel tudi misel o absolutni pauperizaciji, o vedno manjši stopnji navpične

mobilitnosti in ko bi se hkrati odločil se za to ali drugo varianto historičnega determinizma in finalizma. Ko pa bi hoteli zanesljivo dognati še smisel in pomen tega, kar loči Stendhala od Marxa, bi bilo treba seveda obsežno in podrobno razpravljati o vsej novejši zgodovini, zlasti še o zgodovini Evrope in Amerike in posebej o zgodovini delavskih gibanj in njihovih različnih oblikah in obdobjih. Tega v okviru pričujoče študije ni mogoče storiti, pač pa naj kljub nevarnosti nespornostim in neustreznega posploševanja, opozorim vsaj na nekaj vprašanj in dejstev. Najprej je treba ugotoviti, da so se na podlagi Marxovega nauka razvila mogočna delavska gibanja in ob njih je nastal tudi poseben tip takoimenovanega levega intelektualca, ki je imel mnogo več možnosti za stvarno integracijo kot pa Julijan Sorel. Vendar pa so ta delavska gibanja nekako otrpnila, izgubila so svojo dinamičnost in zmožnost za akcijo, kakor da jih je zajelo nekakšno pasivistično pričakovanje. To se je pripetilo svoj čas z nemškim proletariatom, danes pa se dogaja nekaj podobnega v Franciji.* Vprašanje je, v kakšni meri je ta pasivizem prirejen posplošeni tezi o absolutni pauperizaciji in posplošenim sestavinam historičnega determinizma in finalizma. Nedvomno pa je, da je razvoj sam ovrigel predstavo o popolnem obubožanju in je vertikalno mobilnost samo še stopnjeval. Proletariat Evrope in Amerike pa še do danes ni uresničil svoje svet odrešujoče vloge v smislu pozitivnega ukinjenja (*Aufhebung*) privatne lastnine in človekovega povratka v človekovo, tj. družbeno tu-bit, med tem ko so se socialistične revolucije uveljavile samo zunaj tega sveta in še to v prav posebnih okoliščinah kot so vojne, okupacije, splošna zastonost, kolonializem itd. Celo francoska komuna je nastala v neposredni zvezi s polomom francoske armade v francosko pruski vojni.

Spričo naštetih, a ne dovolj analiziranih dejstev, pa vendar lahko rečemo vsaj to, da tista razlika, ki loči Stendhala od Marxa, še ne more dokazati, da stoji Stendhalovo delo zunaj ali na robu resnice modernega sveta. Čeprav Stendhal ne pozna ne absolutne papuerizacije in ne historičnega determinizma, izpričuje njegov roman še vedno temeljno resnico modernega sveta, ki se mu je prikazovala predvsem kot nemožnost nove resnično univerzalne skupnosti, kot nemožnost novega »hiliastičnega« ali če hočete »posvečenega« gibanja. Spričo tega gotovo ni več težko razumeti tudi naslednjega Julijanovega retoričnega vprašanja: »Ali mora človek, ki hoče pregnati s sveta nevednost in zločin, priti kakor nevihta in delati zlo, ne oziraje se ne na levo in ne na desno?« Iz konteksta je razvidno, da se Julijan tukaj sprašuje o revoluciji, oziroma o zaroti. Julijan hoče imeti »čisto«, »neomadeževano«, revolucijo, revolucijo, ki ne bi delala hkrati tudi zla. Revolucija se mu tedaj ne prikazuje več kot čisto dobro, marveč tudi kot zlo in zato ji lahko postavlja celo pogoje, kar pomeni, da zanj revolucija ni bila nekaj brezpogojnega, nekaj takega, kjer bi se lahko uresničevala človekova identiteta, iz česar seveda lahko napravimo sklep, da se je Stendhalu prihodnost evropske družbe kazala kot nenehno obnavljanje in morda celo razširjanje socialne mobilnosti, zaradi

* O teh in podobnih vprašanjih razmeroma obsežno razpravlja André Gorz v svoji knjigi *Stratégie ouvrière et néocapitalisme*, Ed du Seuil, Paris 1964.

česar vprašanje realizacije novih družbenih razredov zanj ni moglo več imeti dobiti oblike nenadnega, nasilnega totalnega preobrata. Spričo tega pa je tudi očitno, da si Julijanove izločenosti iz njegovega lastnega razreda ne moremo več pojasnjevati s tisto interpretacijo Marxove filozofije, kakršna je zapopadena v citirani Lukacsovi misli iz njegovega ortodoksno marksističnega obdobja. Odgovor moramo tedaj iskati v drugi smeri. Pri tem se moramo držati seveda Stendhalovega teksta in zato moramo zdaj z Julijanom vred stopiti v nov ambijent, v »pariške salone«, na sam vrh družbene hierarhije.

Temeljne zakonitosti, ki urejajo ta, za Julijana Sorela novi svet, je grof Altamira Julijanu pojasnil med drugim takole: »Ampak v vaših salonih misel sovražijo. Ne sme se dvigniti nad duhovitost poulične popevke... Človeka pa, ki misli, imenujejo *cinika*, če je le kaj krepkega in novega v njegovih mislih. Kaj ni neki vaš sodobnik dal tega imena Courrieru? Vtaknili ste v ječo Bérangera. Vse, kar je pri vas po svojem duhu kaj vredno, spravi kongregacija v kaznilnico; dobra družba pa ploska... V Franciji ne vidim drugega kot nečimrnost. Človek, ki sproti ustvarja, kar govori, prav lahko izpusti kakšno neprevidno duhovitost in hišni gospodar se počuti onečaščenega«. Nad vse pomembno je, da je grof Altamira ravno v tem kontekstu izrekel tudi že enkrat citirano misel, češ da ceni francoska družba samo spodobnost in da se Francozi ne bodo nikoli povzpeli nad preprosto vojaško hrabrost, da bodo torej imeli sicer svoje Murate, nikdar pa ne Washingtonov, ljudi, ki resnično preoblikujejo svet.

Ne gre za to, da bi hoteli res do kraja izčrpati pomen navedenih besed in misli. V tem trenutku so za naše razmišljanje pomembne samo naslednje sestavine: družba sovraži misel, zatira vse, kar je novega, krepkega, kar je po svojem duhu kaj vredno in kar je plod spontanega stvariteljstva. Zato je edini način vedenja to, kar imenuje Stendhal spodobnost, oziroma nečimrnost, ničevost. Zdaj seveda ni nobene spontanosti in ustvarjalnosti več, zato prevladujeta dolgčas in blaziranost. Po drugi strani pa so zdaj vsi drug drugemu enaki, saj nenehoma drug drugega reproducirajo, tako da je vse, kar se godi, samo obnavljanje in ponavljanje že zdavnaj znanega, ne glede na spontanost in resnico. Obnavljanje in ponavljanje znanega pa je seveda hkrati tudi hlinjenje. Zato je pred nami cel sistem hlinjenih, neresničnih, takorekoč neeksistentnih pravil, vrednot, načel itd.

Popolnoma napačno bi bilo, ko bi sklepe, ki izvirajo iz besed grofa Altamire posploševali, ali ko bi dali misli o neresničnosti in neeksistentnosti vsesplošno veljavnost. Vrednote, o katerih tu govorimo, so vrednote aristokracije in tvorijo v sebi sklenjen sistem, v katerega sodijo kralj, cerkev, država, bog, plemenitost rodu, pogum, spoštovanje tradicije, čast itd. Ko bi bile te vrednote zares do kraja razveljavljene, bi ne bilo mogoče razumeti, zakaj se gre npr. grof Croisenois dvobojevat za Matildino čast in v tem dvoboju tudi pade. Ne bi bilo razumljivo, kako da more Matilda tako zvesto častiti svoje prednike in tako dosledno posnemati Margareto Navarrsko. Te vrednote torej še vedno so, še vedno imajo

moč integracijske sile in socialna skupina, ki iz njih živi je — tako se vsaj zdi na prvi pogled — še vedno avtentična.

Vse to pa je spet samo del resnice in eksistentnost vrednot se ne kaže samo v tem, da je Croisenois zmožen za Matildino čast dati svoje življenje, marveč opravljajo še neko drugo funkcijo. To je možno razbrati še iz tistih besed grofa Altamire, ki govorijo o Muratu in Washingtonu: očitno je, da družba s takšnim načinom vedenja onemogoča neko čisto konkretno spontanost: preprečuje prihod Washingtona in sleherno pomembno socialno ali kulturno spremembo. Pravila vedenja, norme in ideali, obnavljanje znanega, reproduciranje drug drugega, vse to ima očitno nad vse pomembno funkcijo, saj je del nekakšnega zaklinjanja, ki na »magični« način onemogoča »Washingtona« in hkrati ustanavlja vsesplošno varnost. Ob tem lahko razumemo tudi naslednji stavek, ki ga je napisal Stendhal v osnutku za članek o romanu *Rdeče in črno*: »Ti mladi ljudje (mladi pariški aristokrati), ki so sicer popolnoma dobrosrčni, bi se počutili popolnoma izgubljeni, ko ne bi bili vsi *natančna kopija* drug drugega.« Posnemanje in ponavljanje je tedaj obramba pred izgubljenostjo, ki pa je seveda prava resnica sveta.

V takšnem položaju je pomembna že vsaka malenkost, celo beseda. Zlaganost sveta je očitno že tako velika, da ga usodno prizadeva najmanjša sled spontanosti. Svet je očitno že tako izpraznjen in votel, da bi v tej praznini in votlini sleherni še tako tiha, a resnična beseda zagrmela z glasom groma. Ko torej ljudje v vedenju in govorjenju reproducirajo drug drugega, se sicer res hlinijo in res igrajo komedijo ter tako sami razveljavljajo svoje besede in dejanja, vendar pa hkrati opravljajo nadvse pomembno opravilo: drug pred drugim skrivajo svojo resnico in tako ohranjajo sebe in svoj svet.

Vrednote, norme, ideali in načela torej niso enosmiselni, marveč so hkrati tudi svoje nasprotje. Vprašati se je treba, kako je to možno? Na to vprašanje se da odgovoriti le tako, da opozorimo na neko usodno ogroženost, ki jo Stendhal v svojem besedilu tudi res nenehoma poudarja, saj večkrat namiguje na možnost nove revolucije, ali pa to možnost kar neposredno pokaže kot npr. v tistih poglavjih, ki govorijo o tajni noti. Ob tem pa moram navesti tudi nekaj stavkov iz Stendhalovega osnutka za članek o romanu *Rdeče in črno*: »Veliki gospodje, ki so predvsem leni in ki se jim zdi delo *najhujše zlo* in ki se na drugi strani bojijo jakobincev in povratek republike iz leta 93 so se obdali z renegati liberalcev, ki so postali vohuni. To, kar je najbolj plemenito in najbolj bogato si tako stiska roko s tem, kar je najbolj umazano in najbolj ubožno.«

Stendhal govori tedaj o dveh bistvenih prvinah. Najprej gre očitno za ogroženost, ki pa je samo posledica nemožnosti, da bi obstoječa družbena organizacija v celoti, dovolj hitro in brez bolečin posrkala vase vse, kar življenje sproti poraja. Opraviti imamo torej s premajhno odprtostjo družbenih komunikacijskih kanalov. Hkrati pa govori Stendhal tudi »o lenobi«, o takšni miselnosti in takšnem vedenju, za katera je delo najhujše zlo. Vse to pa nas vodi prav do temeljnih pomanjkljivosti tistega, čemur pravi »ponos bogatih ljudi *družba*« in za nas je v zvezi s tem posebej

zanimiva zlasti sklepna scena sedemintridesetega poglavja, ki ima naslov *Kadar imajo gospodje putiko*. V tem poglavju izvemo med drugim, da je dobil Julijan neko odlikovanje — križec in tako postal vitez: »Križcu se je imel zahvaliti za izreden obisk; obiskal ga je baron Valenod,« ki je hotel postati namesto Rënala Verriërski župan in je prišel v Pariz, da bi si poiskal primernih zvez in si našel zaščitnikov. Zato je zahteval od Julijana, naj bi ga predstavil tudi markizu La Molu, vendar Julijan tega ni hotel storiti, ker se mu je zdel Valenod prevelik malopridnež, pač pa je o Valenodovem obisku markizu kljub vsemu poročal: »Julijan je vse povedal markizu. Zvečer mu je prpovedoval o Valenodovih nakanah, kakor tudi o njegovem dejanju in nehanju od leta 1814.«

Po tem poročilu pa steče med markizom in njegovim tajnikom takle pogovor:

»Ne samo da mi boste jutri predstavili novega barona,« mu je odvrnil markiz z zelo resnim glasom, »temveč ga tudi povabim za poju-trišnjem na obed. To bo eden naših novih perfektov.«

»V tem primeru,« je odvrnil Julijan hladno, »prosim za svojega očeta mesto ravnatelja ubožnostnega sklada.«

»No, naj bo,« je dejal markiz in spet pokazal vesel obraz. »Velja! Pričakoval sem moralne pridige. Razvijate se.«

Valenod je povedal Julijanu, da je pred kratkim umrl predstojnik verriërskega loterijskega urada. Julijanu se je zdelo zabavno, da bi isto mesto dobil Cholin, tisti stari tepec, čigar prošnjo je bil nekoč pobral v La Molovi delovni sobi. Markiz se je od srca smejal tisti prošnji, ko mu je Julijan bral in mu dal podpisati pismo, v katerem je prosil finančno ministrstvo za to službo.«

La Mole kot eden najvišjih in najbogatejših oblastnikov podeluje mesta v hierarhiji in s tem materialno in socialno moč docela po lastnem preudarku, v skladu s svojim interesom in svojimi potrebami. Tako razveljavlja načelo koristnosti ali kakršne koli prave vrednosti, zato ga tudi ne zanima kakšne so Valenodove moralne lastnosti, zanima ga samo stopnja njegove »uporabnosti« in korumpiranosti. Prenehalo je delovati pravzaprav sleherno načelo, vsa merila so razveljavljena, oziroma: velja samo še načelo delnega interesa. Samo to temeljno dejstvo je omogočilo Julijanovo intervencijo v korist očeta in »starega tepca« Cholina, in samo zaradi tega temeljnega dejstva, je ta intervencija lahko tudi uspela. Samovolja je popolna in dosledna, zato se La Mole skupaj z Julijanom vede kot bog, za katerega je drugi goli predmet.

Očitno torej je, da mesto v družbeni hierarhiji, napredovanje in moč niso niti plod stvarnega, koristnega dela, pa tudi ne posledica posebnih lastnosti ali resnične vdanosti kakršni koli ideji. Hierarhična organizacija ni tedaj niti posvečena, harizmatična, niti koristna oziroma funkcionalna. Celotni upravni ali če hočete birokratski, hierarhično urejeni aparat nima zunaj sebe prav nobenega kriterija in zato tudi ne prave utemeljitve. Postal je *causa sui*, je samo sam zaradi sebe in njegov edini pravi interes je samo njegov lastni neutemeljeni obstoj. Razpolagati hoče s svetom v celoti, a ne v interesu sveta. Svet hoče spremeniti v goli predmet, sebe

v absolutni subjekt. Gre tedaj za neko temeljno protislovnost: upravni aparat, hierarhično urejena zgradba hoče biti nekaj univerzalnega, v resnici je samo nekaj parcialnega.

Ta temeljna notranja protislovnost pa se nekako ne more aktualizirati, ne more se spremeniti v razstrelivo, ki bi razgnalo celotno stavbo. Kako je to mogoče? Tudi na to vprašanje dovolj jasno odgovarja navedena scena, ko se Julijan in markiz La Mole vedeta kot dva bogova. Ta »božanskost« namreč ni samo nekaj privatnega, ni nekaj, kar lahko ugledamo le, če pogledamo v markizovo delovno sobo. Očitno namreč je, da bo prišla La Molova odločitev za Julijanovega očeta in za starega tepca Cholina kot blisk z jasnega, kot čisto iracionalni poseg, tako da bosta doživela nevidnega La Mola zares kot boga, kot nekakšno »dobro« usodo. Z vsem svojim vedenjem bosta seveda to božanskost in to usodnost tudi potrjevala in v imenu lastnega interesa bosta izpovedovala, razglašala ali kako drugače uveljavljala tiste norme, vrednote, ideale in načela, ki jih razglašata tudi La Mole, oziroma veljavna družbena konvencija. Nikdar ne bosta mogla odkriti pravega razloga za svoje nenadno »napredovanje« in s svojim bivanjem bosta nenehoma prikrivala nefunkcionalnost in neutemeljenost hierarhične organizacije. Na ta način se v La Molovo osebnost zares naseljujejo prvine nekakšne harizmatičnosti, a to sveda ni prava harizma, marveč samo nadomestilo za harizmo, ki na eni strani prikriva izvorno pomanjkljivost celotne hierarhične zgradbe, na drugi strani pa omogoča Julijanovemu očetu in Cholinu njuno napredovanje in integracijo — omogoča torej »skladno« delovanje celotne družbene stavbe. Vse to pa pomeni: če artikulirani družbeni prostor ni dovolj odprt in ga zaradi tega družbena spontanost nenehoma ograja, če se piramidalne hierarhične strukture zaradi svoje nefunkcionalnosti, »lenobe« in »odpora« do dela znajdejo brez prave utemeljitve, tedaj navpična socialna mobilnost in delovanje celotne družbe nista možna drugače, kakor da nenehoma proizvajata in se opirata na posebno, lažno harizmo, ki se kaže v docela otipljivih oblikah hlinjenega vedenja, med drugim tudi v obnavljanju in razglašanju neresničnih načel in meril. Ustroj celotnega sveta je tedaj tak, da norme in vrednote ne morejo biti več samo nekaj izvornega, pač pa postanejo tudi podrejene; niso več samo nekaj temeljnega, pač pa so hkrati tudi funkcija in sredstvo. Dejanje, ki je storjeno v skladu in v imenu norm, zdaj ni več enosmiselno, lahko je nekaj avtentičnega, lahko pa je tudi nekaj lažnega. Zato tudi človek, ki v norme zares verjame, ni več posvečen, marveč lahko postane tudi sredstvo. Skratka: bog, država, domovina, kralj, cerkev, ljubezen, prijateljstvo itd. — vse to so sicer lahko še vedno prave norme, hkrati pa so lahko tudi sredstvo. In v tisti meri, v kakršni so sredstvo, je možno z njimi seveda tudi manipulirati, saj zdaj niso več nekaj nedotakljivega. Možno je z njimi računati, igrati. Zato tudi pravi grof Altamira: »Takšno je življenje, partija šaha,« tj. igra. Treba je tedaj poznati pravila te igre, saj je jasno, da so pravila nekaj, kar je možno spoznati, se naučiti in uporabljati. Bistvo sveta je zdaj nekaj racionalnega, bistvo sveta je razum, račun, človek pa postane *animal rationale*, žival, ki računa.

Kdor je tedaj prirejen racionalnemu, računskemu jedru sveta, lahko nemoteno uporablja vse posvečene norme kot sredstva in jih s tem sam dokončno razveljavlja. Spomnimo se spet na isti prizor, ko markiz in Julijan suvereno podeljujeta službe. Tam izvemo, da je imel markiz vesel obraz, da se je od srca smejal, med tem ko je Julijana vse skupaj zabavalo. To je bil božanski smeh in božanska zabava, v kateri so propadle vse norme in vsa načela in ko je tudi bog prenehal biti bog, kar je ostalo je bila samo še muhavost posameznika. Zdaj ni nič več resničnega in markiz La Mole je svojo resnico sam opredelil takole: »Zakaj človek se mora zabavati — samo to je v življenju resnično.« Vse, kar je, je zabava in tako smo sredi popolnega nihilizma, kar pomeni: v trenutku ko je jedro sveta račun-razum, je jedro sveta tudi nihilizem. V trenutku ko je človek *animal rationale* — žival, ki računa, je njegov zadnji cilj igra-zabava.

Medtem ko markiz in Julijan sredi svoje božanske zabave delita službe, sta hkrati tudi zunaj sleherne iracionalnosti, zunaj logike vertikalne mobilnosti in zunaj sleherne zavezanosti. Zanju je vse možno, nobenih zaprek ni več pred njima, ves svet jima je dostopen. Nobene skrivnosti ni, nikjer ni nič več neznanega, svet je prosojen. Ko sta torej jedro sveta razum-račun in nihilizem, pomeni to tudi odsotnost skrivnosti ter popolno prosojnost, razpoložljivost in dostopnost sveta.

Drugače je z ljudmi, ki ne živijo zavestno razumskega, nihilističnega in prosojnega jedra sveta. Vzemimo za primer maršalko Fervaquesovo in gospo Rênalovo. Med njima je precej skupnega. Obe bolj ali manj verjameta v vladajoče norme, zato obe postaneta sredstvo: maršalko izkoristi Julijan proti Matildi, gospo Rênalovo pa mladi duhovnik proti Julijanu. Hkrati pa ne ena ne druga ne moreta doseči odrešenja v svoji veri. Ker so norme neresnične mora maršalka svojo vero »izsiljevati«, kar se na zunaj kaže v pretencioznosti in pretiravanju, tako da postane smešna, saj ima vse lastnosti nikomur potrebne tercijalke. Pri gospej Rênalovi pa pride do spopada med njeno spontanostjo in vladajočo normo in ta konflikt se lahko razreši samo s smrtjo, z izničenjem — v obeh primerih torej z zmago nihilizma. Nekaj podobnega je možno trditi celo o Matildi in Croisenoisu. Croisenois pade, medtem ko ostane Matilda na koncu sama z mrtvo glavo svojega ljubimca. Svetosti pač ni mogoče izsiliti, če so se bogovi umaknili, oziroma če so mrtvi.

Že primer maršalke Fervaquesove in gospe Rênalove kaže, da ni vsakomur dano, da bi videl v bistvo sveta. Takšna vednost je v romanu dana samo trem osebam: markizu La Molu, grofu Altamiri in Julijanu Sorelu. Markiz La Mole stoji na samem vrhu hierarhije in bogastva. Ima takorekoč vse in si ne želi ničesar. Zato mu vladajoče norme in pravila niso v resnici nič mar, oziroma lahko pozna njihovo pravo vrednost, jih uporablja, razveljavlja, ter se vede, kakor mu narekuje njegova muhasta »narava«.

Drugi je grof Altamira, ki je markizu v marsičem podoben. Razočaran revolucionar je. Imel je vse in ne želi ničesar več. Že spet torej: vse in nič. Razlika je le v tem, da je Altamira svoje vse izgubil, zato ima njegovo spoznanje značaj resignacije in njegovo vedenje je abdikacija.

Sicer ve, da je življenje partija šaha, a se te igre ne udeležuje več. Tolaži se z vero, saj izvemo, da je močno pobožen. Tako je tudi Altamira nekako suveren, čeravno ta suverenost ni docela isto kot markizovo trdno in otipljivo vse.

Tretji je Julijan Sorel. Tudi on ve, da je življenje partija šaha, se za razliko od grofa Altamire te igre udeležuje in se tako približuje predvsem markizu La Molu, o čemer nas med mnogimi drugimi dejstvi pouči tudi naslednji odlomek iz sedemintridesetega poglavja:

»Nekega dne je markiz dejal v tistem pretiranem vljudnem tonu, ki je dostikrat šel Julizanu na živce:

„Dovolite dragi Sorel, da vam poklonim moder frak: kadar se vam ga bo ljubilo obleči in priti k meni, boste v mojih očeh mlajši brat grofa Chaulnesa, to se pravi sin mojega prijatelja starega vojvode.“

In ure, ki jih je Julijan prebil v svojem modrem fraku pri markizu, so bile, kakor poroča Stendhal, ure »popolne odkritosrčnosti med gospodarjem in varovancem«, to so bili trenutki popolne enakosti med gospodarjem in služabnikom.

Kako naj si pojasnimo to enakost? Rekli smo že, da je za La Mola značilna temeljna struktura, ki jo je možno prevesti v besedi vse in nič. Nekaj takega pa velja, kakor vemo tudi za Julijana, saj tudi on živi v strukturi: vse in nič. Vendar pa tukaj ni prave enakosti, kajti La Mole ima vse, in si ne želi ničesar več, medtem ko Julijan nima nič in si želi vse. Ali torej Julijan spričo takšne svoje strukture res lahko doseže enako jasen vpogled v računsko bistvo sveta kot markiz? La Molu je ta vpogled omogočal njegov trdni in otipljivi vse. Ali je torej Julijanov ravno tako trdni in otipljivi nič res lahko vir enake jasnovidnosti kot La Molovo vse?

Na to vprašanje je vsaj deloma mogoče pritrdilno odgovoriti. Julijan je namreč predstavnik družbene spontanosti in tudi tistega jakobinstva, ki se ga aristokracija tako boji, da se je spečala z odpadniki liberalcev in vohuni. Ali z drugimi besedami: Julijan je nosilec tiste spontanosti, ki tako močno in usodno ogroža aristokracijo, da se njene norme nenehoma sprevačajo v sredstvo za obrambo, da postajajo torej funkcija nečesa drugega, izgublajo svojo avtonomnost in nedotakljivost. Tako prinaša Julijan že zaradi svojega posebnega socialnega izvora relativizacijo vladajoče konvencije in to relativizacijo tudi uresničuje.

Vendar to pojasnilo očitno ne more pojasniti vsega. Na to nas opozarja zlasti ravnanje in vedenje Julijanovih vrstnikov, ki so po svojem izhodiščnem niču Julijanu v načelu povsem enaki a vendarle dovoljujejo, da jih vase posrka iracionalnost vertikalne mobilnosti. Potemtakem gre pri Julijanu še za nekaj drugega, in dognati je treba predvsem, kaj je to drugo.

To drugo, to razliko pa opredeljuje Stendhal takole: »V njihovih očeh je bil kriv velike pregrehe; mislil in sodil je samostojno.« Kaj je ta pregreha, ta samostojnost misli? Gotovo je, da se ta pregreha, ta samostojnost misli in sodbe kažeta tudi v naslednjem Julijanovem razmišljanju na začetku sedemnajstega poglavja:

»Ah,‘ je vzkliknil, »kako je bil Napoleon zares od Boga poslan mož za mlade Francoze. Kdo bo prišel na njegovo mesto! Kaj bodo opravili brez njega, nesrečneži, tudi tisti, ki so bogatejši od mene in ki imajo natančno toliko zlatnikov, kolikor jih je treba, da si priskrbe dobro vzgojo, ne pa dovolj denarja, da bi se kupili z dvajsetimi leti pravega človeka in se pririnili do položaja! Naj napravi človek karkoli,‘ je pristavil z globokim vzdihom, »ta usodni spomin nas bo zmerom oviral, da ne bomo mogli biti srečni!«

To so gotovo samostojne misli in samostojne sodbe, a v teh samostojnih mislih se Julijan ne ukvarja le z vprašanji lastne usode, le z lastnimi, egoističnimi potrebami, marveč z usodo in potrebami vseh mladih Francozov, zlasti pa vseh »mladih kmetov«, kakor bi sam rekel. To hkrati pomeni, da tista vizija sveta, ki si jo je izoblikoval ob Napoleonu in Rousseauju, ni samo vizija čistega egoizma, marveč vizija vseh mladih Francozov. Bistvo Julijanove »samostojnosti«, in vsebina njegove »velike pregrehe« je tedaj v tem, da je spoznal stvarni položaj in potrebe lastnega sloja, da je znal te potrebe opisati in ustvariti hkrati skoraj pravi akcijski program. Julijan je bil tedaj zavest svojih sovrstnikov, zavest svoje družbene grupe in seveda tudi njena vest.

Ravno ker je vest in zavest lastne grupe, se Julijan tako bistveno razlikuje od svojih sovrstnikov, in tako je očitno, da drugi pripadniki iste grupe niso mogli postati in tudi res niso postali zavest in vest lastnega razreda. Zavest in vest tedaj ne nastajata že kar iz preproste, faktične eksistence grupe, zato se odpira naslednje vprašanje: kako da je ravno Julijana doletela ta posebna usoda in zakaj ga je doletela? Kaj je tisto, kar je potrebno, da lahko nekdo postane zavest svojih vrstnikov? Jasno je, da se tu ne moremo sklicevati v prvi vrsti na talentiranost, prirodno nadarjenost, kajti v tem primeru bi vznik zavesti podredili »naravi« in njenim »muham« ter bi se kar naenkrat znašli v najčistejšem metafizičnem vitalizmu najbolj preproste in najbolj naivne oblike. Res je sicer, da Stendhal sam večkrat govori o Julijanovih posebnih prirojenih, od narave danih lastnosti. Vendar mislim, da je treba te izjave vzeti metaforično, se pravi, da so v resnici samo šifra za spontanost in apriorno svobodo zavesti. To še posebej potrjuje dejstvo, da tudi Stendhalu ne zadoščajo samo darovi »narave« in da se je zaradi tega posebej trudil, da bi Julijanovo »izjemnost« še kako drugače pojasnil in utemeljil. Pri tem pa se v prvi vrsti sklicuje na izobrazbo, bodisi da jo je Julijan sprejel od starega Napoleonovega štabnega zdravnika, bodisi od abbéja Chelana, ali pa da si jo je pridobil s študijem knjig, zlasti Rousseaujevih spisov in Napoleonovih spominov. Julijanova osebnost se tedaj ni oblikovala samo po nekakšni navpični črti, ki poteka od konkretnih materialnih potreb, preko družabnega položaja do spoznanja teh potreb in vse do načrta, kako te potrebe zadovoljiti. Njegova osebnost se je oblikovala tudi na neki vodoravni ploskvi, ki je ploskev izobrazbe. In če je Julijan vključen tudi v to vodoravno ploskev, tedaj ni več samo član svoje grupe, marveč pripada tudi neki vodoravni skupnosti, ki pa je širša od njegove trenutne sodobnosti, kajti to je skupnost izobrazbe, izobražencev, inteligence, razum-

ništva. Julijan je tedaj razumnik, intelektualec, in prav kot intelektualec — ne pa kot plod muhaste narave — je nosilec spoznanja o globljih potrebah in ciljnih svojega razreda, tako da je njegova osebnost svojevrstna potrditelj že večkrat omenjene Marxove misli o razmerju med proletariatom in filozofijo, o funkciji intelektualca, oziroma o pomenu teorije in organizacije, ki ju proletariati prejema od zunaj.

Absolutno dejanje

Julijan Sorel potemtakem ni samo predstavnik socialne spontanosti, marveč je hkrati tudi intelektualec in kot intelektualec je zavest in vest te spontanosti ter postane zaradi tega v okviru lastne grupe tuje telo in se znajde v praznem. Z Julijanom Sorelom stopa tedaj pred bralca tudi problem evropskega intelektualca ali vsaj določenega tipa evropskega izobraženca, njegovega položaja v družbi, njegove socialne in individualne uresničitve in odrešitve. Pomen besede intelektualec je seveda zelo nejasen in hkrati lahko zavaja k misli, kakor da nam gre samo za določen družbeni sloj, zato je treba poudariti, da tukaj intelektualec ne pomeni konkretnega družbenega pojava v smislu določene sociološke kategorije, marveč nam pomeni razum, to pa v tistem smislu, kakor smo o njem že doslej govorili. Gre tedaj za zgodovino evropskega človeka kot zgodovino racionalitete. Tako se torej roman *Rdeče in črno* vključuje v mnogo širšo problematiko, saj lahko trdimo, da so prva znamenja te problematike z nenavadno silovitostjo udarila na dan že v antični Grčiji, če ne prej pa vsaj v februarju leta 399 pred Kristusovim rojstvom, ko je petstočlanski atenski tribunal s 368 glasovi obsodil na smrt z zastrupitvijo sedemdesetletnega filozofa Sokrata. Jasno je, da v okviru pričujoče študije o vsem tem ni možno podrobneje razpravljati; ravno tako pa je tudi jasno, da bodo nekatere temeljne razsežnosti romana *Rdeče in črno* ostale prikrite, vse dokler ga ne zmoremo obravnavati v tem širšem kontekstu, ki se vleče skozi vso zgodovino zapadno evropskega in ameriškega sveta od Sokrata pa vse do danes. Zato bo kljub vsemu treba opozoriti vsaj na nekatere bistvene sestavine in najvidnejša zgodovinska dejstva.

S Sokratovo obsodbo in smrtjo sta se kot dve samostojni enoti znašli drugo ob drugem področje razuma, intelektualca in področje oblastnika, področje stvarne materialno socialne moči. Svet je torej razpolovljen. Nam seveda zdaj ne gre zato, da bi ugotavljali, kakšne so bile v antiki razsežnosti te razpolovljenosti, vendar pa vse kaže, da so bile v njej kljub prikritosti prisotne takšne prvine, ki nam utegnejo pojasniti tudi nekatera izmed tistih vprašanj, ki so v zvezi z evropskim romanom in usodo moderne evropske inteligence in razuma. Ker pa se bomo ukvarjali izključno s temi sestavinami, se bodo zdeli naši sklepi morda preveč enostranski in celo samovoljni — a drugače ni mogoče, ko pa vendar ne moremo obravnavati celotne problematike in njene celotne zgodovine.

Razpolovljenost sveta, ki se je bolj ali manj jasno izpričala z brutalnim dejstvom Sokratove usmrtitve, gotovo priča med drugim tudi o tem, da je izginila neka enotnost, da je nekaj, kar je združujoče, začelo vsaj izginjati. Brž ko pa takšne združenosti ni, pa tudi prave skupnosti in prave zavezanosti ni več. Če je še kje kakšno združujoče in enotno načelo, potem to načelo ni več samo enotno in združujoče. To pa pomeni hkrati, da so bogovi svet zapustili in svet je zdaj odčarani svet, svet brez skrivnosti, to je razpoložljivi, prosojni svet in manipulacija je prevladujoča oblika odnosa med njim in človekom. Tako se nam zdaj vračajo pojmi, ki so se nam ponudili že ob koncu prejšnjega poglavja, in zato je naravno, da bomo uporabili tudi zdaj izraz nihilizem, kar pomeni, da je ravno nihilizem jedro razpolovljenega, odčaranega sveta. Če pa je tako, je očitno tudi, da sta si v takšnem svetu intelektualec in oblastnik že spričo jedra tistega sveta, ki ga živita, v marsičem podobna, celo enaka: eden in drugi pa tudi njuni medsebojni odnosi so reprodukcija in omožčanje nihilističnega bistva. V tej luči se moč, oziroma oblast prikazuje kot stvarno, fizično obvladovanje sveta, kot manipuliranje s predmeti in ljudmi, pri čemer nastopa oblastnik seveda kot absolutni subjekt, kot norma in kot bog. Svet pa je prosojen in razpoložljiv tudi za intelektualca, vendar mu ni dosegljiv s sredstvi oblasti. Pač pa ima namesto oblasti razum; zato intelektualec svet razume, pozna njegov skriti »mehanizem«, njegovo bistvo, tako da sta spoznanje in razum pravzaprav nauk o bistvu sveta, nauk o bistvu bivajočega, metafizika, ki razume bit kot nekaj bivajočega — in razum sam se pri tem vede kot absolutni subjekt. Oba, intelektualec in oblastnik sta plod in ustvarjalca enega in istega: racionalitete, nihilizma, prosojnosti in razpoložljivosti sveta. Tu je pravi vir njune enakosti in sicer natanko tiste enakosti, v kateri sta se za nekaj časa združila tudi Julijan in markiz La Mole. Julijan markizu ni enak že zato, ker nima nič, marveč zato, ker je intelektualec. Kot intelektualec, se pravi kot reprodukcija racionalnega in nihilističnega jedra sveta, lahko vidi skozi norme in načela, ter se tako izmakne tisti svojevrstni iracionalnosti, ki je v neposredni zvezi z vertikalno mobilnostjo. Vse postane zanj sredstvo, tako kakor je vse sredstvo tudi za La Mola. Če pa je vse, kar je, samo sredstvo, potem je jasno, da sta tudi La Mole in Julijan drug za drugega samo sredstvo, se pravi nekaj prosojnega, da ju tedaj ne družijo neko tretje načelo, da ju nič v resnici ne zavezuje, drug o drugem si ne delata nobenih iluzij, zato je najvišji trenutek njune enakopravnosti samo trenutek docela neobvezne zabave. Njuno sožitje je igra, a igra z odprtimi kartami.

Narava in obseg enakosti sta tedaj natanko določena: čista racionaliteta, brez sleherne primesi iracionalnosti, čisti nihilizem brez sleherne primesi čustva ali česa podobnega. Tudi v tem pogledu je tekst romana nenavadno precizen, saj je Stendhal skonstruiral v enainpetdesetem poglavju, ki ima naslov *Skrivnostno poslanstvo*, majhen incident med Julijem in La Molom in to samo zato, da bi lahko markiz natanko opredelil obseg in naravo enakosti. To stori z besedami: »Razumite vendar... da se človek, kadar je zagrešil kakšno napako, zmerom sklicuje na svoje

srce.« Srce, čustvo, spontanost, iracionalnost — vse to ne pomeni nič v računski igri sveta, vse je samo razum in nihilizem — enakost med oblastnikom in njegovim podložnikom, med gospodarjem in hlapcem je možna samo v tem območju. Zato je lahko markiz Julijana tako ostro opomnil, se torej spet pojavil kot gospodar in pretrgal stanje enakosti v trenutku, ko je Julijan opravičeval neko svojo napako tako, da je bežal v čustvo. Ali z drugimi besedami: ko pride hlapec v nasprotje z oblastnikom pa noče tvegati dokončnega spopada, se sklicuje na iracionalnost, na čustva, komplekse, psihofizično determiniranost itd. — oblastnik pa bo težave, ki mu jih morda povzroča njegov podložnik, ravno tako izvajal iz iracionalnosti tj., iz partnerjeve psihofizične narave ali iz sestavin kakšnega drugega determinizma.

Že ta majhni incident pa s svojimi implikacijami spričuje, da delujejo še neke druge sile. Izvor teh sil je skrit že v tisti prvotni shizmi, ki je ločila razum od moči. V luči te shizme se namreč razumu lahko prikazuje oblastnik tudi kot tisti, ki ima vso moč, vendar nobene resnice; medtem pa razum samega sebe vidi kot tak subjekt, ki ima sicer vso resnico, a je brez sleherne moči. Takšno podobo pa je mogoče vzdrževati in braniti samo, če je razum natančna reprodukcija resnice same, kar pomeni, da razum samega sebe razume kot reprodukcijo, odblesk, »fotografijo« resnice. V tem primeru postaneta resnica in bistvo sveta nekaj, kar je samo po sebi in samo za sebe, sicer ne bi bilo mogoče, da bi bil kdor koli njena reprodukcija, »fotografija«. Bistvo resnice sveta se tako spremeni v nekakšno skorajda konkretno otipljivo substanco, pod-stat, dobi lastnosti otipljive stvari — in bit postane tedaj bivajoče. In res: v vsej tradiciji zapadno evropske misli se kot glavni vir vsega uveljavlja nekaj trdnega in hkrati iracionalnega, pa naj bo to Platonova ideja, ali materija različnih materialističnih nauk. Tako se v razumu, ki bi moral biti sama čista prosojnost, kar naenkrat naseli nekaj neprosojnega, kot nekakšen teman predmet. Za razum je torej res vse prosojno, razen njegovega lastnega najglobljega temelja, njegovemu nihilizmu je vse dostopno, vse norme, vsa načela, razen temeljnega načela razuma samega.

Spričo tega Julijan ne more biti pravi in dosledni nihilist. Ta misel pa je seveda v nasprotju s tisto našo ugotovitvijo, ki pravi, da je Julijan na eni strani svoje resnične ideale, kot sta Rousseau in Napoleon, nenehoma izdajal, med tem ko je vladajoče norme hlinil. Vendar je to samo del resnice, kajti kljub vsemu izdajstvu ostaja svojim normam tudi zvest, le da se to kaže v romanu na prav poseben način: kaže se v strukturi njegove osebnosti kot literarnega lika. Julijan je namreč pogumen, aktiven, delaven, ponosen, občutljiv itd. Vse te lastnosti pa niso nič drugega kot svojevrstna interiorizacija njegovih idealov. Gre za poseben ustvarjalni postopek, za poseben način konstituiranja literarnega lika, ki naj ga tu zdaj tudi nekoliko natančneje opišemo na podlagi konkretnega primera.

Ob koncu osmega poglavja, ki ima naslov *Neznatni dogodki*, pripoveduje Stendhal, kako sedijo v temi zgodnje poletne noči na vrtu Rênalovega gradu v Vergyju gospa Rênalova, njena prijateljica gospa Der-

villova in Julijan. Julijan je zelo živahno govoril in živahno gestikuliral, tako da se je nehote dotaknil roke gospe Rênalove, »ki je počivala na naslonu pobarvanega lesenega stola... Roka se mu je prav hitro umaknila, tedaj pa je Julijana prešinila misel, da je njegova *dolžnost* doseči, da se mu njena roka ne bo izmaknila, kadar se je bo dotaknil«. Drugega dne zvečer je sklenil svojo dolžnost tudi izvršiti. Če pa je to hotel storiti, je moral zbrati ves svoj pogum, saj pravi Stendhal, da se je znašel v pravi »smrtni stiski«, ko bi mu bila sleherna nevarnost ljubša, tako da je bojeval silni boj, ki ga je bila dolžnost s plahostjo. Kako pomembno je bilo za Julijana vprašnje, ali se bo dotaknil roke gospe Rênalove in jo obdržal v svoji roki, kaže naslednja njegova misel: »Natačno v trenutku, ko bo ura odbila deset, storim, kar sem si obljubljal ves dan... ali pa grem v svojo sobo in si poženem kroglo v glavo.«

Ko je ura odbila, je res prijel gospo Rênalovo za roko in jo prisili, da mu jo je pustila. Vprašanje je, kako je lahko zbral toliko poguma? Stendhal tudi o tem natančno poroča, saj pravi: »Njegovo edino važno opravilo ves tisti dan je bilo, da se je krepil z branjem ognjevito napisane knjige, ki mu je vnemala dušo.« In ko je bilo že vsega konec, izvemo: »Storil je bil svojo *dolžnost*, in sicer *junaško dolžnost*. Ta občutek ga je navdajal s srečo; zaklenil se je v svojo sobo in se s čisto novim užitkom zatopil v branje slavnih dejanj svojega junaka.«

Julijanov pogum ni prihajal iz njega samega, prihajal je iz tiste »ognjevito napisane knjige, ki mu je vnemala dušo«, ta ognjevita knjiga pa so bili Napoleonovi spomini. Svoj pogum je prejemal tedaj od Napoleona in zato se je po izvršenem junaškem dejanju k njemu spet vrnil. Ali z drugimi besedami: Julijan svojega ideala in svoje norme socialno nikdar ne eksplicira, jo javno celo zatajuje in razvrednotuje, zato pa se uresničuje v njegovem pogumu, v posebnih lastnostih njegovega značaja, kar pomeni, da je Julijan nekakšen Napoleon v civilu.

Prav tako je tudi z Rousseaujem. Od Rousseauja je Julijan prevzel predvsem misel o družbeni enakosti, vendar tudi tega načela socialno ne eksplicira, se ne bori za njegovo uresničitev, pač pa se to načelo utelesi v njem samem kot ponos in ravno v imenu tega ponosa, si nalaga svojo *dolžnost*, ki je v našem primeru v tem, da mora prisiliti gospo Rênalovo, da mu ne bo več izmaknila svoje roke. Dolžnost ima torej v Stendhalovem romanu dvojni pomen. Enkrat je ta beseda v zvezi s tistim načinom vedenja, ki mu pravi nečimrnost, drugič pa z načelom enakosti, kakor se uresničuje v Julijanovem značaju.

Temeljni Julijanovi lastnosti: pogum in ponos očitno nista nekaj avtonomnega, marveč nekaj heteronomnega in Julijan je heteronomna osebnost. Takšni pa so tudi drugi junaki evropskega romana: to velja že za Cervantesovega Don Kihóta, saj so vsa njegova dejanja samo posnemanje, samo poskus realizacije plemenitega viteza Amadisa. Nekaj podobnega velja tudi za Flaubertovo Emo Bovary. Njeni ideali, se pravi tisto, kar jo konstituira, kar določa njeno ravnanje, so bodisi posnetek junakov iz romanov, bodisi posnetek ljudi iz drugih sfer socialnega življenja. Ta heteronomnost junakov evropskega romana pa je po vsem videzu samo

reprodukcija metafizične strukture evropske misli. Amadis, Napoleon, Rousseau itd. so samo posebna oblika tistega temnega, neprosojnega temelja, ki ga razum potrebuje za svojo utemeljitev.

Ne samo načelna, marveč tudi konkretna analiza kaže, da je v strukturi razuma tudi nekaj iracionalnega, neko trdo jedro — in zanima nas, kaj to jedro pomeni za vprašanje, ki smo ga zaslutili ob tistem drobnem incidentu, ki je za trenutek skalil odnose med Julijanom in markizom. Markiz zavrača sleherno misel na karkoli iracionalnega, kajti uspešna udeležba v »partiji šaha« zahteva samo dosledni racionalizem in nihilizem, ki seveda ne preneseta prav nič iracionalnega, kar pomeni, da mora v tem primeru razum zanikati in relativizirati najprej samega sebe, svoje lastno jedro. Vendar: ali je to res samo zanikanje in samo uničenje samega sebe; ali je res, da bi v tem primeru razum ne bil več razum in da bi torej grešil zoper lastno bistvo, zoper razum? Razmislimo do kraja: v območju doslednega racionalizma in nihilizma, ki sta ju razum in intelektualci načeloma zmožna že zaradi svojega ustroja, postanejo vse vrednote in vsi ljudje le golo sredstvo, tako da je svet tudi zares in do kraja fizično dostopen. V takšnem trenutku je možno reči: nisem prišel na svet, da bi ljudi poboljševal, marveč da bi se okoristil z njihovimi slabostmi. Tako govori absolutni subjekt ki je razvrednotil prav vse norme, tako da niti samega sebe ne utemeljuje več, oziroma se utemeljuje samo še s svojo fizično osebo, z naključjem svojega rojstva. Ravno to naključje, ki ima zdaj funkcijo utemeljitve, pa je v resnici samo fizična uresničitev prvotnega metafizičnega načela, ki je postalo zdaj nekaj personalnega. Namesto Platonove ideje ali materije stoji zdaj konkretni subjekt, namesto iracionalnega jedra stoji zdaj živa oseba, ki je za vse, razen za sebe, čista iracionalnost, golo naključje, pošast.

Možnost za takšno obliko utelešenja pa je skrita prav v temelju razuma in metafizike — in Julijan se je tega tudi zavedal, kar dokazujeta tista dva odstavka, ki sledita prizoru, v katerem sta Julijan in La Mole tako zabavno podeljevala službe. Tu Stendhal poroča: »Komaj je bil Cholin imenovan, je Julijan izvedel, da je deputacija iz okrožja prosila to mesto za Grosa, znamenitega geometra; plemeniti mož je imel samo štirinajststo frankov letnih dohodkov . . . Julijan se je začudil, da je mogel kaj takega storiti. ‚Saj ni nič,‘ si je dejal, ‚treba se bo sprijazniti s krivicami, če hočem kaj doseči‘. Julijan je torej pripravljen na vse, pripravljen je na nič, na nihilizem, na vse krivice itd.

Iz vsega tega bi bilo mogoče napraviti sklep, da se metafizični razum sploh ne more uresničiti drugače kot svoja lastna negacija, se pravi tako, da ustoliči naključje in nesmisel. Tisto trdo jedro tedaj ni nikakršna prepreka in ne postavlja nobenih pravih meja. Nobenih razlogov ni, da se razum ne bi mogel uveljaviti kot čisti oblastnik in manipulant. Vendar je to, kot vse kaže, samo del resnice. Julijan namreč kljub vsemu spozna, da je bilo njegovo dejanje krivično. Še več. Vse njegovo življenje je ena sama muka, živi ga kot nepretrgano bolečino notranje razklanosti, ki je kakor vemo, razklanost med bistvom in bivanjem. Julijan čuti torej svoje bistvo in čuti prepad, ki zija med bistvom

in stvarnim bivanjem. To pa pomeni, da je tisto trdo, ali kakor bi rekel Stendhal, »dobro jedro« v njem kljub vsemu še aktivno in da nenehoma postavlja meje njegovemu cinizmu. To jedro je potemtakem kljub vsemu vendar zanesljiva zavora.

Kako naj si to pojasnimo, ko pa očitno v sami strukturi razuma in metafizike ni nobene takšne sestavine, ki bi sama po sebi in tako rekoč kar avtomatično preprečevala to nenavadno in grozljivo sprevračanje v racionalnost, krivico in nasilje? V odgovor na to je možno reči najprej samo, da tista uresničitev razuma, ki prinaša s seboj nesmisel in naključje in ki je negacija razuma, po vsem videzu ni nekaj čisto samo umevnega, ne poteka avtomatično brez muk in težav. Zdi se, da se je treba z negacijo najprej šele nekako »sprijazniti«, da je treba pri tem preboleti neko muko; skratka: sprevrnjenje v nesmisel in naključje se ne more dogoditi kar naenkrat in v enem sunku. Intelektualec se potemtakem ne more kar čez noč spremeniti v svoje nasprotje. Potreben je proces in ta proces je zgodovina evropskega in ameriškega sveta — in vse kaže, da je roman *Rdeče in črno* nastal v času, ko je bila bolečina negacije še vse preveč živa, ko se nihilizem še ni mogel do kraja sprostiti. In tisto trdno, zdravo jedro, ki ga je dal Stendhal svojemu Julijanu Sorelu in ki je živelo prav v srcu evropskega človeka, jasno dokazuje, da v tistem času razum še ni razkril vsega svojega nihilističnega bistva; najbrž še ni bilo jasno, da se metafizika in razum ne moreta utelesiti drugače kot absolutni bog v človeški podobi.

Roman *Rdeče in črno* nas tedaj postavlja v določen trenutek evropske zgodovine kot zgodovine metafizike in racionalitete. Zato je potrebno ta trenutek točneje opredeliti, česar ni mogoče storiti brez nekaterih konkretnih podatkov. Pričeti moramo s Platonom, ki je v svoji *Državi* zapisal, da vse zavisi od tega, ali se bosta moč in razum združila in je zato ustvaril svojo vizijo razumne države. Več kot dva tisoč let za njim je v imenu iste pobude napisal Karl Marx svojo znamenito enajsto tezo o Feuerbachu: »Filozofi so doslej svet različno *interpretirali*, gre pa zato, da ga *spremenimo*.« Platon je med vladarji svojega časa iskal človeka, ki bi sprejel njegovo vizijo — a je dočakal, da je bil izgnan in za sužnja prodan. Tudi moderni evropski človek se je na začetku modernega sveta v podobi Cervantesovega Don Kihota odpravil v imenu razuma v svet, da bi ga izboljšal, preuredil, uravnal — a je ostal tragično smešen. Šele s francosko revolucijo, ko so na oder stopile ljudske množice, se je odprla nova možnost: neposredna družbeno politična akcija, in Marx je konstituiral razum in intelektualca kot teoretika in organizatorja te akcije.

Kje stoji zdaj Stendhal s svojim romanom? Roman je bil napisan v letih 1828—1830, bil je torej zasnovan kakšnih petnajst let prej, preden je Marx napisal znano misel, češ da je srce človeške emancipacije proletariat, njena glava pa filozofija. Stendhal, ki se je v resnici pisal Henri Beyle, je bil rojen januarja 1783 v Grenoblu in je doživel francosko revolucijo kot šestletni deček po njenih odmevih v rodnem mestu. S šestnajstim leti je odšel v Pariz, spoznal družbo, ki jo je rodila revolucija

in kot Napoleonov oficir prepotoval skoraj vso Evropo ter se udeležil tudi pohoda na Moskvo. Skratka: Stendhal sicer ni mogel biti udeležen v sami revoluciji, doživljal pa je njene neposredne posledice in nove možnosti, ki jih je odpirala v Evropi, in natanko je videl spremembe, ki jih je povzročila v ustroju družbe. Ravno zato je lahko opazil tisti nov pojav v moderni evropski zgodovini, ki mu pravimo spontani nastop množic in tako ni slučaj, da postane njegov Julijan Sorel zavest teh množic. Nič čudnega tedaj ni, da sanja junak njegovega romana o velikem dejanju, ki mu pomeni svet preoblikujočo oziroma o usodi sveta odločujočo akcijo; zato se strinja z grofom Aldamiro, ki pravi, da je Washington več od preproste vojaške hrabrosti kakšnega Murata, in zato občuduje Dantona, ki je vrnil ljudstvu moč itd. Njegove sanje so tedaj docela v skladu z novimi možnostmi in razsežnostmi, ki jih je odprla velika revolucija. In morda je prav v tem vzrok, da je tisto njegovo zdravo jedro še vedno živo in aktivno. Docela nujno je, da se mora izgubljeni intelektualec tako ali drugače vezati na sleherni nov vzgib spontanosti in to je njegova usoda, vse dokler artikulirani družbeni prostor ni toliko odprt, da brez napora in sproti posrka vase vse, kar se pojavlja kot spontanost in nepredvidljivost. To pa bi hkrati pomenilo, da je aktivnost tistega zdravega jedra v premem sorazmerju s prisotnostjo iracionalnosti, pa naj ima ta iracionalnost podobo konkretne socialne spontanosti v obliki novih družbenih slojev in aspiracij, etnocentričnih struktur ali pa kulturno socialne, zlasti religiozne, v našem primeru krščanske tradicije.

Vendar pa je to iracionalnost — vsaj kakor jo prikazuje roman *Rdeče in črno* — nenehoma používala vertikalna socialna mobilnost, ki je torej v določeni meri pomenila in prinašala s seboj tudi racionalizacijo posameznih struktur oziroma celotne družbe. Zaradi tega nastane prav poseben položaj, saj je očitno, da spričo vse večje racionalizacije družbe izginja tista čisto konkretna iracionalnost, ki je tako ali drugače v neposredni zvezi s trdnostjo razuma, z njegovim »zdravim jedrom« — in ko skuša zdaj stopiti v svet in ga preoblikovati, se znajde v praznem. To se je zgodilo že Don Kihotu: ostal je sam, za njim je hodil samo Sancho Pansa, predstavnik vsakdanjega praktičnega razuma in zasmehljiva negacija svojega gospodarja. Don Kihota je onemogočil praktični razum, se pravi praktično razumno bistvo sveta. V tem je načeloma enak Julijanu Sorelu, ki prav tako ostane brez sleherne socialne razsežnosti, ko racionalno bistvo sveta nenehoma používa tisto iracionalnost, na katero ečino bi se lahko opiral. Tu med obema junakoma ni bistvenih razlik. Ločijo ju druge lastnosti. Don Kihot hoče spreobrniti svet z močjo lastnega vzgleda in sproti hoče popravljati drobne, vsakdanje krivice. To ga druží s krščanskim viteško-meniškim idealom. Julijan Sorel pa sanja o dosti bolj temeljitem tako rekoč o totalnem posegu v družbo in v zgodovino. Don Kihotu in njegovi »akciji« manjka sleherná prava zgodovinska razsežnost — v modernem pomenu te besede. Vendar pa svojo nezgodovinsko misijo kljub vsemu izvršuje, medtem ko Julijan ne stori in ne more storiti ničesar, zato lahko rečemo, da je v osebnosti Julijana Sorela evropski človek svoj nekdanji viteško meniški

model ne-zgodovinske akcije zamenjal za vizijo neposrednega družbeno političnega posega v zgodovino, a je pri tem ostal brez sleherne možnosti za ustrezno delovanje.

Ta kratka primerjava Don Kihota z Julijanom Sorelom nedvomno kaže, da je dobilo v moderni Evropi vprašanje razuma in intelektualca ter njune ustrezne prisotnosti v družbi in zgodovini neko novo razsežnost, ki je razsežnost zgodovine oziroma zgodovinski in ki je antična Grčija ni poznala, o čemer nas prepričuje že to, kako je Aristotel v svoji *Poetiki* opredelil razmerje med pesništvom in zgodovinopisjem. Zgodovina in zgodovinskost sta postali velika skušnjava modernega evropskega človeka. Prvotni problemi in dileme se spričo tega samo še progresivno zastrujejo, omahovanja med upom in brezupom postajajo samo vsak dan bolj boleča, in vse kaže, da je možnosti za ustrezno realizacijo vse manj ravno od tistega trenutka naprej, ko se uveljavi in se začne stopnjevati »potreba« po zgodovinskosti, kakršno si pač predstavljata evropski razum in metafizika. Zato za usodo Julijana Sorela nikakor ni značilno samo to, da se kljub intenzivnosti svoje temeljne potrebe sploh ne more uresničiti kot ustvarjalec zgodovine, marveč jo označuje hkrati tudi dejstvo, da se je pri tem znašel celo na slabšem od Don Kihota, saj vemo, da nima niti te možnosti več, da bi zasijal kot vzgled. Tudi ta možnost se je očitno za vedno umaknila in zato se Julijan lahko pojavlja v družbi samo še kot prevarant, zapeljivec, hipokrit, ki dobiva že prave demonične razsežnosti. Don Kihot je bil smešen vzgled, Julijan je ne-vzgled.

V takšnem položaju se odpre novo vprašanje. Julijan si mora namreč med drugim priznati tudi, da je za vse druge samo »nekakšen MORDA«, torej samo neuresničena in neizpričana možnost. Ni takorekoč nič, je brez prave oblike in vsebine. Zdaj gre za konstituiranje, a to konstituiranje se ne more dovršiti drugače kot z dejanjem. Potreba po identiteti in uresničenju, ki je tako globoko vsajena v strukturo zapadno evropske metafizične tradicije, si v določenem zgodovinskem trenutku in sredi nihilistično racionalnega sveta nadene podobo potrebe po konstitutivnem ali absolutnem dejanju.

To dejanje samo je takorekoč že v naprej opredeljeno, saj vemo, da je svet, v katerega je človek že od vsega začetka postavljen, takšen, da se človekova identiteta lahko izpriča samo zunaj tega sveta, tako da more biti absolutno le takšno dejanje, ki je nasilna, brezumna negacija tega umnega sveta in ki postavlja izvrševalca nekam ven iz družbe, tja kjer bo lahko doživel svojo resnico, pred najtežjo preizkušnjo, pred obličje ali pa vsaj v območje smrti. Potreba po identiteti in po sreči je tedaj hrepenenje po smrti, po on-stran. Zaradi tega ima Julijanova smrt — tako kot tudi Sokratova — na sebi neizbrisna znamenja samomora, kar je opazil celo veliki vikar Frilair, ko je rekel Matildi La Molovi: »Ce se nam ne posreči, da ga rešimo s pomočjo prošnje za pomiloščenje, bo njegova smrt nekakšen samomor«, besedo samomor je podčrtal Stendhal.

Po vsem tem je seveda že vnaprej jasno, da Julijanovega zločina nikakor nočemo razlagati kot zločin iz strasti, kot *crime passionnel*, marveč kot absolutni akt, kot dejanje, s katerim naj bi se Julijan prvikrat zares

konstituiral, s katerim naj bi postal zares to, kar je. Zanj je to njegovo prvo dejanje, ki v celoti ostaja res njegovo dejanje, ni prav nič več dvosmiselno in zato je zanj tudi odgovoren in ostalo bo enoznačno samo toliko časa, dokler bo zanj do kraja odgovoren. Zato Julijan nenehno ponavlja, da gre za premišljen umor in trdovratno zavrača sleherno takšno interpretacijo, ki bi lahko našla kakršnokoli olajševalno okoliščino. Julijan ne mara prav nobenih olajševalnih okoliščin, ker hoče imeti svoje dejanje v celoti zase, ker hoče kratko in malo biti.

Vendar pa je to dejanje tudi v resnici zločin in drugega kot zločin sploh biti ne more, če naj bo res konstitutivno, zares absolutno dejanje sredi nihilističnega in racionalnega sveta. Samo tako se namreč lahko izkaže, da identitete v tem svetu ni, da sreče ni, da realizacija v modernem svetu kratko in malo ni možna. Kdor hoče tedaj izvršiti pravo dejanje, da bi se z njim konstituiral, kdor stori ekstatično dejanje, se hkrati tudi pogubi. Absolutno dejanje je res absolutno, a hkrati tudi samomor. Absolutno dejanje je res uresničenje, a to uresničenje je zločin, v njem razkriva razum svoj zločinski, svoj nihilistični obraz. V svetu, katerega bistvo sta nihilizem in račun, se razum ne more realizirati drugače, kot da samega sebe ubije. Tako ima torej absolutno dejanje več razsežnosti. Z njim se junak sicer pojavi kot trdno določena osebnost, a samo zato, da razkrije svojo nemožnost in takoj pade v nič, v smrt. Junak res slednjič dokončno stopi v svet, a se hkrati iz sveta tudi dokončno iztrga.

Če pa ne gre za pravi zločin, potem je očitno, da Julijanovega ravnanja »psihološko« sploh ni mogoče utemeljiti. Zato je docela odveč, če se sprašujemo, ali je Julijan res storil neumnost, ko ni raje počakal nekaj dni, da bi se markiz pač pomiril. Tudi je brez pomena, če skušamo dognati, ali ravna pri tem res popolnoma v skladu z vsemi psihološkimi sestavinami lastne osebnosti itd. Tu sploh ne gre za »psihologijo« v tradicionalnem pomenu te besede. Gre za dejanje, ki ga je mogoče razumeti samo v sklopu problematike evropskega razuma. Zato odkrijemo podoben primer tudi v *Gidovih Vatikanskih ječah*. Glavni junak Lafcadio kar naenkrat izvrši umor, a brez slehernega motiva. Lafcadio pa je do tega zločina živel docela neobvezno v docela neobveznem svetu, tako da sploh ni resnično bival. Ta neresnični, nekonstituirani človek sredi tega neobveznega sveta res ne more naleteti na nič takega, kar bi bilo lahko zanesljiv in zavezujoč motiv za kakršno koli dejanje. »Živel sem podzavestno,« pravi sam o sebi, zato stori svoj zločin tako rekoč samo po avtorjevi volji, a zato, da bi se slednjič vendarle konstituiral — in ker je res tako, se po zločinu vede skoraj povsem kakor Julijan Sorel: noče zabrisati nobenih sledov svojega zločina, nenehno si želi, da bi ga policija odkrila in ob koncu zatrdi: »Ali ne razumete, da me je groza, da ne bi bil kaznovan.« Samo če bodo njegovo dejanje odkrili, samo če ga bo lahko vzel nase, bo dobilo to dejanje smisel, postalo bo zares konstitutivno dejanje, čeprav se bo iz njega še vedno režal zločinski obraz razuma in nihilizma.

Podoben problem kot ob *Vatikanskih ječah* se odpira tudi ob Camusovem romanu *Tujec*. Glavni junak Mersault namreč nekega poletnega opoldneva na razbeljeni plaži kar meni nič tebi nič ustreliti nekega Arabca.

Tudi to je nemotivirano dejanje, ki ga stori nekonstituirani človek v brezobličnem svetu, sredi svojega praznega življenja, katerega vso resnico je Camus v svojem *Mitu o Sizifu* opredelil takole: »Vstati, tramvaj, štiri ure urada ali tovarne, kosilo, spanje, in ponedeljek, torek, sreda, četrtek, petek, sobota vse v istem ritmu.« S svojim nemotiviranim dejanjem se dvigne Mersault ravno iz tega praznega življenja, se iz tega življenja iztrga, a samo zato, da bi se iztrgal iz življenja sploh, oziroma se naselil, udomačil nekje on-stran življenja.

Med Camusom in Stendhalom pa je še neka druga podobnost. Med tem ko Gide svojega junaka zapusti še preden doživi svojo zadnjo resnico, se Mersault po svojem zločinu znajde — ravno tako kot Julijan Sorel — v ječi, pred smrtjo. Ker pa sta oba storila enako dejanje iz enakih potreb in pobud, ker se je obema njuno dejanje iz istih razlogov sprevrglo v zločin, sta se v ječi znašla pred istimi vprašanji in se do njih vedla na enak način. V skladu s Camusovo teorijo, ki jo poznamo iz njegovega eseja o Sizifu, se odprejo Mersaultu v trenutku, ko je postavljen pred smrt in ko smrt tudi sprejme nase, ko se torej sprizajni s temeljno absurdnostjo človeškega bivanja, tri nove razsežnosti bivanja: svoboda, strast in upor. In dokazati je možno, da opredeljujejo tudi Julijanovo življenje v ječi iste tri prvine. Popolnoma pretrga sleherni odnošaj z drugimi, kar pomeni da je res docela svoboden. Doživlja svojo veliko ljubezen, svojo resnično svobodno strast. Hkrati pa je upornik. Najprej upornik proti družbi, tako da se šele zdaj kot upornik do kraja konstituira, kar v svojem govoru porotnikom tudi javno potrdi. Hkrati pa se upira temeljnemu absurdu, smrti, saj mu zanjo na eni strani sploh ni mar, na drugi strani pa premaga svoj strah in jo sprejme nase z vsem svojim dostojanstvom in o njegovih zadnjih trenutkih lahko poroča Stendhal samo še tole: »Vse se je zgodilo preprosto, dostojno in brez slehernega prenaresjanja«.

Oba junaka sta se torej iztrgala iz sveta, ki je brez boga, iz pekla, kjer vlada Drugi, iz tiste medsebojnosti, ki je nenehno sprevračanje sočloveka v normo in sovražnika. Oba pa sta se tudi »udomačila« onstran: Julijan Sorel doživi v ječi, kakor vemo, svoja »nebesa«, med tem pa za Mersaulta izvemo v zadnjem odstavku, da se je po smrtni obsodbi prebudil v svoji ječi z »zvezdami na obrazu«, da se je prvikrat »odprl nežni indiferentnosti sveta«, da je bil »očiščen zla« in da je iz njega izginilo »upanje«, se pravi metafizika. Tako ima človek vendarle možnost, da se iztrga iz pekla, pa čeprav se more nato udomačiti samo v območju smrti. In morda se naseli v območju smrti samo zaradi tega, ker se je poskušal iztrgati iz pekla tako, da je sam vzel svojo usodo v svoje roke, z dejanjem, v duhu aktivizma?

Če je naša kratka razlaga nekaterih sestavin Gidovih *Vatikanskih ječ* in Camusovega *Tujca* kolikor toliko ustrezna in sprejemljiva, potem je očitno, da se je s Stendhalovim romanom *Rdeče in črno* uveljavil v evropski literaturi prav poseben problem, problem nemotiviranega dejanja, ki je obremenjeno z vsemi znamenji degradiranega »magičnega« načina delovanja, a je hkrati posebna oblika konstitutivnega, absolutnega dejanja. Ta motiv je prisoten pravzaprav že v *Don Kihotu*, saj se hoče tudi

Don Kihot konstituirati z dejanjem, pa mu zlobna usoda to nenehoma preprečuje, tako da se giganti nenadoma spremenijo v mline na veter, kar pomeni, da v modernem svetu sploh priložnosti ni za pravo dejanje, ker se človeku vse izmika. To temeljno resnico Stendhal samo še potencira: zdaj niti mlinov na veter ni več, samo nič je še, puščava, in v tej puščavi, v tem niču je možno vse, tudi zločin, oziroma je možna samo negacija te puščave. Vendar pa je pri Stendhalu resnica sama še vedno nekako zakrita: Julijanov zločin se ne posreči kot pravi zločin, gospa Rênalova ostane namreč živa. Ta delna zakritost resnice je gotovo v zvezi z dejstvom, ki je nanj opozorila že tista naša ugotovitev, ki pravi, da se v času nastanka Stendhalovega romana nihilizem še ni mogel do kraja sprostiti, kar seveda pomeni, da je Stendhal lahko »videl« le nekatere pojave oblike resnice, ne pa še njen temelj. Ravno to pa je verjetno vzrok, da so se v strukturi njegovega romana pojavile prvine, ki nas danes motijo. To so zlasti nekatera pretiravanja, prenapetosti itd. Vzemimo samo npr. tiste prizore, v katerih se uveljavlja Julijanov strah pred smešnostjo, njegov pogum in ponos, njegova večna potreba po previdnosti, napetosti in ogroženosti. V vseh teh prizorih je mnogo naključnega, neločičnega, neverjetnega, romantičnega. Konkretno pripovedno gradivo je vse preveč bujno, kar pomeni, da se prvine nove resnice še niso mogle strniti v novo, v sebi skladno strukturo, čeprav seveda ostaja ob takšni trditvi še vedno nerešeno naslednje vprašanje: ali ni morda ta razdalja, ki loči konkretno pripovedno gradivo od smisla in resnice same pripovedi pravzaprav samo neka temeljna značilnost evropskega romana sploh? Tega vprašanja pa seveda ni mogoče obravnavati v okviru pričujoče študije.

Po vsem tem se lahko lotimo še vprašanja tistih sedemintridesetih vrstic, ki vzbujajo tako resne težave francoski literarni kritiki in zgodovini. Potrebno je, da jih na tem mestu skoraj v celoti navedem:

»Gospoda La Mola ne morem grajati,« je dejal Julijan, ko je prebral pismo, »pravičen je in previden. Kateri oče bi hotel dati svojo ljubljeno hčer takemu človeku! Zbogom!«

Julijan je skočil z voza ter odhitel k poštni kočiji, ki je stala na koncu te ulice. Matilda, na katero je, kot se je zdelo, docela pozabil, je napravila nekaj korakov, da bi stekla za njim...

Julijan je odpotoval v Verrières. Na mrzlični vožnji ni mogel pisati Matildi, kakor je nameraval storiti; roka mu je oblikovala na papirju samo nečitljive poteze.

V Verrières je prispel neke nedelje zjutraj. Stopil je k puškarju, ki ga je začel obsipati s čestitkami k sreči, ki ga je doletela. Vsa dežela je že vedela za novice.

Julijan mu je samo z veliko težavo dopovedal, da potrebuje par pištol. Na njegovo zahtevo je puškar pištoli nabil.

Zadonel je trikratni glas zvonov; to je v francoskih vaseh dobro znano znamenje, ki po brezkončnem jutranjem zvonjenju oznanja, da se bo maša vsak čas začela.

Julijan je stopil v novo verriërsko cerkev. Vsa visoka cerkvena okna so bila zastrta z živo rdečimi zavesami. Ustavil se je nekaj korakov za

klopjo gospe Rênalove. Zdelo se mu je, da goreče moli. Pri pogledu na žensko, ki ga je nekoč tako neizmerno ljubila, se je Julijanu začela tako močno tresti roka, da sprva ni mogel izvršiti svojega naklepa. 'Ne morem,' je dejal sam pri sebi; 'telesno ne morem.'

V tistem trenutku je mladi levit, ki je stregel pri maši, pozvonil k povzdigovanju. Gospa Rênalova je sklenila glavo, ki je bila tako za trenutek skorajda skrita v gubah njenega ogrinjala. Julijan je zdaj ni mogel več tako dobro prepoznati; ustrelil je proti njej iz pištole, je zgrešil; ustrelil je drugič, gospa Rênalova se je zgrudila.«

Preden si lahko natančneje ogledamo ta odlomek, moramo vedeti, kaj se je sploh zgodilo, da je Julijan tako nanagloma sedel v poštno kočijo. Julijan je bil pri svojem polku v Strassbourgu, Matilda pa je v Parizu pripravljala poroko. Nenadoma je dobil v Strassbourg sporočilo od Matilde, da mora priti takoj v Pariz, in še preden sta se dobro pozdravila, mu je izročila dvoje pisem. Prvo je bilo tisto, ki ga je po diktatu mladega duhovnika poslala gospa Rênalova markizu La Molu in v njem obtožila Julijana, da je čisto navaden karierist, da je zapeljal Matildo samo zato, da bi prišel do denarja itd. Drugo pismo je napisal markiz in je v njem sporočal svoji hčeri, da ne bo nikdar privolil v njeno poroko s takšnim človekom, pač pa je Julijanu ponujal precej denarja, če se za vedno preseli v Ameriko in če ne bo o njem nikoli več slišal. Iz teh dveh pisem Julijan ni spoznal samo, da so mu propadli vsi načrti — to niti ne bi bilo tako hudo, saj mu je markiz La Mole ponujal kar čedno vsoto, če se odseli v Ameriko: zagotavljal mu je desetisoč frankov na leto. (Stendhal je kot francoski konzul v Trstu dobival 15 000 frankov na leto.) Ne, ni mu grozila revščina, ni se mu bilo treba bati, da bi padel nazaj tja, odkoder je prišel. Pač pa je spoznal nekaj drugega. Markiz La Mole je pismu gospe Rênalove verjel, kar pomeni, da je bil Julijan kljub vsemu, kar je bil že doslej storil — in tega ni bilo malo, za markiza še vedno nihče, še vedno je bil lahko tudi čisto navaden prevarant. Ali z drugimi besedami: La Molovo pismo je Julijanu govorilo, da je še vedno samo čista možnost in da nobeno izmed njegovih dotedanjih dejanj, za katera se je tako trudil in jih izvrševal s takšno vestnostjo, naporom, iznajdljivostjo in pogumom, ne pomeni ničesar, ni ostalo njegovo: vse kar je doslej počel je ohranilo na sebi vsa znamenja neopredeljive dvomiselnosti. Julijan se je torej srečal zdaj z neko svojo temeljno resnico in ta resnica je bila nič, praznina. In kaj naj bi zdaj Stendhal sploh še poročal o tem niču, o tem praznem, votlem in neopredeljenem bitju — razen čisto tehničnih podrobnosti. Pa še v opisih tehničnih podrobnosti so vidni sledovi Julijanovega resničnega stanja. Tako npr. pravi Stendhal med drugim: »Na mrzlični vožnji ni mogel pisati Matildi, kakor je nameraval storiti; roka mu je oblikovala na papirju samo nečitljive poteze« — in bralec zdaj ne ve, ali zaradi tega ni mogel oblikovati nobene črte, ker je skušal pisati pač med vožnjo in se je kočija preveč tresla, ali pa je bil vseskozi tako razburjen, da je sam ves trepetal. Tako se je celo v ta opis prikradla nekakšna dvomiselnost; celo avtorju samemu je postal njegov junak nekam nejasen, kar vse je docela v skladu s tisto neopredeljenostjo, ki tvori v tem

trenutku vso Julijanovo resnico. To je prvi razlog, da Stendhal molči. Molči pa tudi Julijan, saj je vendar nič, zato tudi ničesar ne misli. Ko bi bilo sploh še mogoče razmišljati, sklepati, kombinirati, računati, bi to pomenilo, da dejanje ni tako zelo nujno in bilo bi ga možno odložiti. Ker pa je dejanje zares edini izhod, ni več prostora za razmišljanje ali za razumsko sklepanje, zlasti še, ker je že Hamlet povedal, da razum in razmišljanje uničujeta voljo in preprečujeta dejanje.

Julijan pa tudi ne vidi in ne sliši ničesar več. Zanj sveta ni več. Zato tudi v opisu Julijanove vožnje ni nobenih krajev, nobenih pokrajin, ljudi ali česarkoli drugega. Tudi svet se je pogreznil v molk, takorekoč ga sploh ni več, kakor da je vse otrpnilo in otrpnjeno čaka na odrešenje, ki naj ga prinese Julijanovo dejanje. Svet je človekov svet, zato se hkrati v človeku tudi svet pogrezne v nič ter se prebudi šele, ko je tudi človek pripravljen. Ko si je Julijan kupil pištole in se napotil proti cerkvi, skratka ko je stopil na prag svojega dejanja, so, kakor beremo, nenadoma zazvonili zvonovi. Svet se je spet odprl in tudi svet je pripravljen: zvonovi zvonijo, maša se je pričela, visoka cerkvena okna so prekrita z rdečimi zastori. Tako je, kakor da bi bilo Julijanovo dejanje že od zdavnaj vrisano v zemljevid sveta. Zdaj, ko Julijan že koraka proti svojemu cilju, spregovori slednjič tudi Stendhal in poroča, kako se mu je roka zatresla in kako si je moral priznati svojo telesno slabost. Julijan stoji tik za svojo žrtvijo, vse čaka, a Julijan ne more streljati. Vendar nazaj ni mogoče; svet, ki se je prebudil iz otrpnjenja, se mora dopolniti: mladi levit je pozvonil k povzdigovanju, gospa Rénalova se skloni, se takorekoč skrjuje, da je njen ubijalec ne prepozna več: Julijan vendar ne ubija zaradi maščevanja in ne ubija neke konkretne osebe. Tako je slednjič res vse pripravljeno, svet in Julijan sta eno in zdaj odloča samo še Julijan: zdaj strelja. Svet je odrešen, a se hkrati sesuje. Streli padejo med povzdigovanjem, in to pomeni, da je bilo storjeno najvišje dejanje, ki je pa hkrati najstrašnejša blasfemija. Iz nič se je vzdignil Julijan v samo središče sveta in spet padel v nič.

Mislím torej, da je s temi sedemintridesetimi vrsticami vse tako, kakor mora biti, seveda le če jih ne gledamo skozi medij tradicionalne psihologistične literarne kritike in zgodovine. Ne vem sicer, v kakšni meri je Stendhal pri tem opisu ravnal čisto zavestno, vem pa, da je v pravi umetniški besedi vedno več, kot pa se tega more avtor sploh zavedati — in ravno zato je to umetniška beseda.

Tako so, upam vsaj, v glavnem razrešena tista vprašanja, ki so se postavila pred nas že takoj na začetku te študije. In tako je, upam, dovolj pojasnjen tudi smisel usode Julijana Sorela.

Vendar si je treba zdaj ob koncu zastaviti še eno vprašanje: ali je smisel usode Julijana Sorela tudi smisel Stendhalovega romana? Ali ni mar roman spričo dejstva, da Julijan Sorel propade, tudi »kritika«, tudi negacija tistih temeljnih pobud, ki poženejo Julijana njegovi usodi nasproti? Ali ni tedaj roman morda tudi »kritika« temeljne strukture evropskega razuma in metafizike? To pomeni, da se sprašujemo o točki, na kateri stoji sam avtor romana.

Julijan Sorel je malo pred smrtjo takole opredelil problem svoje preteklosti: »Sem se izneveril preprostemu in skromnemu zasluženju — *le merite simple et modeste* — na ljubo zunanjemu blišču... Zato pa tudi, kakšna pričakovanja — *les perspectives!*... Huzarski polkovnik v primeru vojne v mirnem času legacijski tajnik, potem poslanik«.

Na eni strani sta tedaj preprosto in skromno zasluženje, na drugi strani blesteče perspektive: vojaški poveljnik, funkcionar diplomacije. Že iz te dileme in iz oblike, ki jo je dobila v samem tekstu, pa slutimo, da je Stendhal bolj za preprosto in skromno zasluženje, kakor pa za blestečo kariero. To potrjujejo tudi tiste njegove besede, v katerih zagotavlja bralcu, da je v Julijanu kljub vsemu »dobro jedro« in da bi s starostjo postal dovzeten za nežna čustva. V zvezi s tem je nad vse pomembna tudi osebnost Julijanovega prijatelja Fouqueja, ki za razliko od Julijana ostaja v svojem okviru, v okviru svojih možnosti, pa vendarle ohranja plemenitost srca in duha. Skratka vse kaže, da Stendhal ne sprejema Julijanove dileme. Vprašati se moramo kaj to pomeni?

Smisel Julijanove dileme poznamo že iz njegovega izhodiščnega položaja: Julijan je, kakor vemo, predstavnik socialne spontanosti, ki stoji zunaj družbe in zunaj zgodovine in ki za vsako ceno hoče v zgodovino in v družbo. S tem se nam seveda spet vrača problem človeka, ki ravno tako hoče za vsako ceno stopiti v zgodovino in družbo, bodisi v sodelovanju z že obstoječo močjo, bodisi s samostojno družbeno politično akcijo. In če Stendhal spričo tako zastavljene dileme zanikuje zunanji blišč, če mu je bližje preprosto in skromno zasluženje, če se odpoveduje blestečim perspektivam in če ohranja Fouquéja kot plemenitega človeka, potem vse to pomeni, da se v določeni meri odreka ravno temeljni potrebi, temeljni intenciji: stopiti za vsako ceno v zgodovino. Zato ne more nikogar presenetiti, da lahko iz drugih njegovih del in iz njegovih zapiskov ugotovimo, kako je sanjal o neki posebni skupnosti visoko izobraženih ljudi plemenitega duha in srca in prav tej še neobstoječi skupnosti je tudi posvetil svoj zadnji roman *Lucien Leuwen*, ko je na njegovo naslovno stran napisal *To the happy few*. In ti redki srečneži seveda niso nikakršna elita, kakor pojmujeemo to besedo danes in kakor to mislijo nekateri Stendhalovi interpreti, saj biva vendar ta »elita« zunaj sleherne zgodovine. Zdi se tedaj, da je v temelj romana *Rdeče in črno* položena vizija o takšnem življenju, kjer vprašanje socialne odrešitve v zgodovini ni več glavno vprašanje.

Navajeni smo, da nervozno in negativno reagiramo na takšne vizije, ker nam pomenijo popolno abdikacijo, umik in poraz. Vendar pa ni čisto jasno, če je takšna reakcija tudi v našem primeru ustrezna. Ni namreč jasno, če gre res samo za abdikacijo. In morda nas Stendhalova vizija sploh ne postavlja nekam ven iz zgodovine, marveč le v območje meta-zgodovine? O vsem tem bo možno podrobneje razpravljati šele v uvodu k njegovemu romanu *Lucien Leuwen*, ki bo tudi izšel v zbirki *Sto romanov*.

PESMI VLADA GOTOVCA

Te zgodbe ne obljublajo

I

Te zgodbe niso ničesar obljubliale
Nekje daleč je bil svet podoben temu
V njem so se bojevali za navadno srečo
A zmagovavci tam niso mogli živeti
Vračali so se enaki in nadaljevali odloženo delo
Mrtvi so kazali da vse to ni lahko storiti
Te stare zgodbe od katerih ni močnejših
Za katere so preproste stvari daljnega izvora
Za ta svet se bojuj izven njega daleč nekje
Učijo te zgodbe ki ničesar ne obljublajo.

II

Zgodbe ki smo jih pozabili si spet izmišljamo
In otroci jih poslušajo kot razlago načrta
Njih pričakuje svet o katerem mi pripovedujemo
Ko se združijo čas upanje in počitek
Zakaj dvomijo lahko samo tisti ki vejo
A vednost o zgodbah ni nikdar zatrdna
Drugi bi lahko pomislimo ko se poslušamo
Ali smo se mogoče mi vrnili ali se le spominjamo
Mrtvi zatrdno ne morejo biti skupaj z nami
Mogoče zaradi prezira mogoče da lahko drugi poskusijo

III

Stvari ki so uporabljene niso mrtve
Po slehernem delu postanejo bolj čudne
Čez leta so malo podobne druga drugi
In novi gospodarji jih nikoli docela ne razumejo

Kakor v zgodbah se v njih to in ono pozablja
Vendar ne izgublja temveč postane le skrivnost poleg sedanjega
Kot svet v katerega moramo potovati samo zaradi tega našega
Zaradi njih so zgodbe razumljivejše in resničnejše
In mi ki si jih spet izmišljamo za otroke
Nikoli ne vemo zatrdno kaj smo storili

IV

In v zgodbah je greh in nebogljenost
Vsak lahko zabloudi zakaj zgodbe nastanejo pozneje
Samo v snu in v smrti smo nedostopni v tem svetu
Pa tudi kdor hoče učiti mora živeti tako
Zgodbe lahko oživimo s srcem vendar so resnične za življenja
Mrtvi ne morejo biti z nami oni so v svojem kraju
Zakaj nikogaršnji boj ni varen ni obljub
Tisti ki so ostali se niso odrekli tej deželi
Vsi so jih kdaj srečali pričevanje je zatrdno
In mi obnavljamo zgodbe zakaj od tega se ne slabí

Za in proti

I

POMANJKLJIVO PORUŠENI SVET

Ko so utihnile še zadnje eksplozije, ko je bila tišina kot popolna, se je začel vzdigovati prvi stok. Za njim se je vrnil pogum mnogim, ki so kaj izgubili, vendar ne toliko, da ne bi nadaljevali življenja.

Vsi ti ljudje so si začeli pomagati: drug drugemu so naredili oči, ušesa, roke, noge iz vsega, kar je lahko vzdržalo trajanje človeškega življenja, malce pretirano.

Tisti z rokami so naredili roke tistim z nogami; tisti z nogami so prenašali tiste z rokami; slepe so vodili tisti z očmi; za gluhe so poslušali tisti z ušesi.

Tako je nastopila solidarnost, ki jo tako cenimo.

Izginili so samo tisti, ki so rušili svet, precenjujoč silo rušenja, ki so priganjali sami sebe, podcenjujoč vzdržljivost človeških ostankov.

Zdaj nihče ne dvomi o nepopolnosti sveta: pohabljeni se veselijo svoje ustrežljivosti in rešujejo vse, kar je mogoče rešiti, da bi bila odvisnost popolna in vzajemna.

Sreča je mogoča samo v napol porušenem svetu, ko so že izginili tisti, ki so ga poskušali uničiti.

II

JAZ MAHAM ŽIVLJENJU

Mali Ani

Hčerka moja skoz tebe sem pomahal življenju
Ti me kakor neka nesmrtna ptica iz starodavne pravljice
Nosiš vse dalje medtem ko se trošim
In jaz sem močnejši ker si ti srečnejša
Nežnost me vzdiguje po poti po kateri so nastajale zvezde
Sreča me ogreva s toploto ki je ustvarjala ta svet
A tema je samo zaradi sanj ki se naglo uresničujejo
Kjer sanjam tvoj čisti dih gori kakor božji grm
In napeljuje moje srce naj se spusti vzdolž časa
Če za to ni besed pa si ti
In tako je mogoče govoriti o mojem rešenem življenju
In lahko grem po stezi po kateri hodijo srečni ljudje
Nič več ni preteklih dni vse moje življenje okoli tebe kroži
In v neskončnem kroženju se obnavlja iz svojega centra

Jaz maham življenju

Dokler držim tebe v naročju je svet prepuščen moji moči
In zibajoč tebe srečen mu vračam brezskrbnost
In mislim če bodo trčile zvezde bo to čudovit zvok
In cvetje se bo usipalo v stotinah barv v veselje
Kakor da grejo na kronanje stari bogovi po slavnostni stezi
Ne nisem čarovnik temveč preprost delavec
Težko mi je ker so stvari ki jih delam resnične
Vendar sem srečen ker so resnične za sleherno življenje
Zakaj tudi tisti ki meni ne verjamejo jih uporabljajo
In dostikrat jim je lažje odkar sem jih naredil
Dá še sanjati vendar je boljše delati a najboljše delati tisto kar sanjaš
Dež sonce veter in vse potrebne ptice in žuželke
Ki prinašajo poljem plodnost po jalovi zimi
Vse prihaja iz tvojih drobnih rok vse se sveti v tvojih očeh
Vse s tvojimi laski šumi kakor let duhov
In sadeži so že začeli poganjati

Jaz maham življenju

III

MRTVO POTOVANJE

Najprej je iz nas izhlapel alkohol
In vrnili smo se v svet ki smo ga zapustili
Končala se je naša slavnost steklenice so bile prazne
In spet smo se lotili svojih opravkov
Alkohola je bilo premalo da bi postalo omotično vse naokoli
In opomini so leteli na nas z vseh strani
Bilo je celo govora o tem da smo mogoče izprijenci
Zakaj kdo bi dejal da je slavnost takšno pijančevanje
Zaradi katerega smo pozabili še na svoje najbližje
Govorilo se je da nam nihče več nič ne verjame

Po vsem tem smo začeli zgubljeni vso vlago
In mrzlica nam je razjedala vsakodnevno moč
Manjkali smo pri naših opravkih si oddihovali
Vendar vsi so sočustvovali ob pogledu na našo kožo
Razpoke ki so bile vidne niso krvavele
In spominjali smo na zemljo po dolgi suši
Veneli smo pri glavi kakor vene cvetje
In že je bilo slišati šuštenje kadar se jih je dotaknil veter
V naših sobah je prasketalo pohištvo
In vsi ki so nas obiskali so kašljali zaradi suhega zraka

Na koncu smo osušili vse okoli sebe
In veter je z nami trkljal vse več stvari
Sum je bil vse močnejši brez reda nas je nosilo
In naš prah se je zalezal na vse strani
Mnogi kraji so bili že videti zapuščeni
Nepričakovano so se podrli posamezni predmeti razjedeni
In potlej celo cela debela cele hiše
In medtem ko se je prah širil vse višje
Nihče ni vedel če smo že mrtvi
In če bo to pomagalo zaustaviti sušo

Mi pa smo bili že zdavnaj mrtvi
Zakaj drugega sveta ni bilo

IV

ZELJA PO PRAVLJICAH

Ko bi v resnici bilo moje tisto kar s srcem objemam
Svet bi dal otrokom naj z njim se igrajo
Dal bi to bogastvo da ga brezskrbno spreminjajo
Tedad bi zvezde po poljih plesale veselo zvene

Mesec bi imel globok in moder glas
In oblaki bi bili pevci zmeraj k pesmi pripravljeni
Druga stran sveta bi bila ravno tako na zemlji
Zakaj otroke to ne bi začudilo temveč veselilo
Okna bi lahko gledala in vrata govorila
Zidovi bi lahko cveteli in strehe letale
O kako bi tedaj živelo moje srce
Ko bi moja beseda mogla postati delo
Zakaj rekel bi

Naj velja sreča

Raport stražarja iz Pompejev

Po ulicah se je pomlad zibala gor in dol
In zbirala na trgih stotine kretenj
Slehnemu dekletu je pomagala da se je lahko spremenilo
In stopilo v prostor kjer ji bo telo lebdelo
Ure so se nemarno razlikovale v bitju časa
Kakor da jih je prevzel ta lahkotni ples
Vse mere so kazale brezskrbnost
In moje orožje se je bleščalo kakor ljubki pribor ljubezni
In moj korak je bil podoben plesnemu koraku
Mesto je živelo kot gostje na cesarskem vrtu
In popoldan se je zdel kot oddih med gostijo
Kako dolg je bil lahko tak dan ne vem
Vendar prva misel bi ga zamajala in bi se nagnil
In že bi napor za ravnotežje vse vrnil k zemlji
Telesa v naporu in obličja v pazljivosti začenjajo življenje
Ki vse bolj človekovo postaja
Ni treba srcu dosti pa da svet izgubi
In v trpljenju začne ustvarjati novega
Samo da kakšno misel sprejme

Tistega dne se je svet ločil od človeka
In mesto se je streznilo padajoč iz počitka v smrt
A jaz sem odšel v tišino skozi katero ni več nobene poti
Nem kot vse kar ne more zgubiti prostosti
In danes ne govorim zato ker sem zapustil svoje dolgo življenje
Temveč zato ker se v tem času občutljivosti naše vloge zbližujejo
Na zaupni šepet prahu

Kakor je čas počasen takšne so videti moje besede
Zakaj glejte pomlad se ziblje gor dol
In toliko dragih bitij hodi skoz prostor v katerega moramo verjeti

Z istim nagnjenjem k težnosti ki začenja človeško življenje
Medtem ko se mesto ziblje med slavnostjo in razdejanjem
V meni je ostalo tisto kar bo tudi v vas ostalo

Z istim pogumom

In v slehernem času se stvari rešijo
Kadar vstopijo v tišino vsega odvečnega
A v krogu hodijo mimo mnogi kot da prežijo na plen
In vrnejo se in glej kako se rodi ta bližina
S katero jaz živim ogledalo znotraj a vi gledate z mano
Kako se mesto za mestom nagiblje zakaj smrt je zmeraj težka
Odstopam vam ta pogled vendar pomnite ne obnavlja se vse
Ne pripada življenju kdor z mojim obličjem gleda življenje
In ne moremo rešiti ne mesta ne sveta
Mi smo le dvojni plen ki ga obkrožijo zvezde in potomci
Vsak na svoji poti

Mene so pozdravili in jaz pozdravljam vas
Pred istimi dogodki
Zakaj vseeno je ali se je svet ali človek ločil od mesta
Ne žalujte zakaj tisti ki bodo krenili naprej
In vas zapustili v tem tistem prahu
Se bodo vrnili in pozdravili s prav temi besedami
Vseeno je kako dolga je pot

Prevedel Veno Taufer

na grob nekega mirnega moža

ta tu ni bil noben človekoljub,
ogibal se je zborovanj, trgovskih hiš, aren;
ni jedel sebi enakega mesa.

po cestah je hodilo nasilje
smehljač se, ne golo;
a kriki so bili na nebu.

obrazi ljudi niso bili razločni;
zdeli so se razbiti,
še preden je padel udarec.

eno, za kar se je boril vse svoje žive dni
z besedami in z zobmi, srdito,
zvijačno, na lastno pest:

stvar, ki jo je imenoval svoj mir,
tu jo ima, zdaj ni več ust
na njegovih kosteh, da bi jo okušala.

tožba za ingom ledermannom

mrtev je, ki je tolkel na orgle, ki jih je ljubkoval.
sel v usnjeni obleki je s hinavskimi rokami
prinesel telegram in dobil napitnino.

sladki poletni prah na cestah. vas,
kakrašne so pri nas vasi. mlatilnice.
krvaveč cucek. večer brez nevihte.

tega ne moreš deliti z nikomer, z nobeno vdovo,
z nobenim psom. ta, ki je poznal izvire, je tolkel na orgle.
z usti polnimi tožba, z usti polnimi peska.

zgodovinski proces

zaliv je zamrznil.
jadrnice ležijo čvrsto uklenjene.
to nič ne pomeni.
svoboden si.
lahko se vržeš ob tla.
lahko spet vstaneš.

to ne škodi tvojemu imenu.
lahko izgineš
in se spet vrneš.
to je mogoče.
lovec rjove čez otok.
tudi če kdo umre
še pridejo pisma zanj.
to nič ne pomeni.
ni veliko preprečiti.
lahko spiš.
to je mogoče.
čez noč bo ledolomilec tu
potem odpljujejo jadrnice.
utorina je tesna.
čez noč spet zamrzne.
to nič ne pomeni.
to ne škodi tvojemu imenu.

na kamniti mizi

I

na svetu je bila tvoja miza
s svojimi žilami in očmi
s svojim marmornim spominom
je nezavrgljiva in čvrsta

na mizi je bila tvoja roka
s svojimi žilami in znamenji
s svojim marmornim spominom
nepredirna in trdna

na starih knjigah
na novih časopisih
kozarec sveže vode

II

bral sem v tvoji mizi
bral sem v tvoji roki
(gladki nepredirni)
videl sem kri v časopisih
videl sem kri v tvoji roki
videl sem kri v kamenini

in sem bral in bral v tej končnosti

vse je bilo padec
na tvoji mizi je bil svet
kozarec sveže vode

zavzetje dežele

ki sem te zasnoval s svojimi očmi,
ki te držim s svojimi rokami,
moja dežela, moja umrljiva dežela,
bleščeča se od mojega veselja,
ki te je začaralo zame,
za neznani in poznani čas,
za vse čase, ki so nama preostali.

govorim ti tvoje ime, spregovori
in nakloni mi spet govorico
iz svojih mutastih ust.

moja dežela, ne prizanesem ti,
držim te, sam umrljiv
v tej umrljivi svetlobi.

blizu sva si, vsak odsevajoč
lepo poletje drugega,
moja dežela, kot oljčna senca lahko
škropim tvoj topli rob,
ki diha v svojem blišču,
in kot oljčna senca upirajoč se
pogubi bom počival na tebi,

moja neizmerljiva dežela,
ki jo lahko obsežem s svojimi lahtmi,
moj zaupni kos sveta, velik
kot oljčna senca, kot grob,
cvetoc proti krvavi razvalini
časov, ki so nama preostali.

srce grönlanda

hotel sem hvaliti severni sij,
zakaj lep je
in tolaži nas z veliko ledu;

hotel sem reči:
je lepa lupina iz kremenca,
iz kremenčeve pene in granata,
pelagična, ki nikdar ne miruje;
hotel sem reči:
svetlo pomisli na nenadne komete,
na varnem so,
in na globoko srce grönlanda
v svojem oklepu,
nezdroljivo; pomisli, moja roka,
česar se nisi nikdar dotaknila,
to je svet, star gral;
hotel sem hvaliti,
kar je veliko, soj in zvezde,
zakaj mi smo malo.
severni sij sem hotel hvaliti.

a ta molči
v svoji čisti votlini iz nežnega
grönlandskega srca
in mojega razkrinka kot lažnivca. ne,
o naju, moja roka,
o tem, kar mine, bom govoril,
kjer je malo hvale
in hvale malo in nič zanesljivega,
tam prenočuje rak
v srcih; in tebe, moja roka,
pogrezniti v to gnojnico
smrti in tuljenja.

doomsday

vsekakor si je mogoče zamisliti
čeprav ni verjetno
da bi izostal
predvideni pogin
da bi nastopil med nami mir
v resnici
milo
neizprosno

prebledeli bi odprli pismo
s sporočilom:
zrelo staro železo
veličastna dela

zaman olupljena
na kongresih
kilava jabolka: igrčkasta teorija
verjetnostni račun

zaman smo se ozirali
na poslednje
in naše orodje
nezmotljivo
ki je pred svojimi žrtvami enako nič
graditelji brezmočno
izročeni svoji pameti
za vse življenje

obsojeni smo da odstopamo od sebe
čisto kot bi bili ljudje
vsekakor si je mogoče zamisliti
čepprav ni verjetno

katastrofa bi bila tu
če bi med nas prispelo sporočilo
da bo izostala
za zmerom

pozabljeni bi bili:
stali bi na začetku

klic ribe

plavaš ponoči s plahutajočimi škrgami
po račji reki spomina
preslični gozdovi in prod
črna kapljajoča skala
in nihajoči gozd alg
in speča rakovica
katere tipalnica na dnu vrtinči vodo
enkrat v letu ali v sekundi

vse to spet teče skozi prahutajoče škrge
nerazlične kaplje
plankton
zračni mehurji
različna sol
ne diši nima okusa
le tiho ti teče skoz plahutajoče škrge:

odpiraš in zapiraš okrogli brezčutni gobec
in odljudne oči ki vidijo vse
obračaš in leno utripaš s svojimi plavutmi
enkrat v letu ali v sekundi

nič ti ne grgra ali se smeje ali igra na flavto
nič ne kriči
več.

ne sončni vzhodi.
niti postelja neba.
ne samostanske cerkve.
café des poètes bataljonsko bojno mesto
matematični seminar teniška igrišča
andaluzijski kolodvori krompir v žerjavici
ne glasbena skrinjica s staro sarabando.
ne sarabanda.
ne banda,
ne.

ponoči plavaš v reki
in črna vijolična
riba brezglasna
riba brezmesčna
riba

ne pozabiti

ne pozabiti kapucinov, živahno
se spotikajo, ponoči na letališču,
in ti, zagrizen v svoj spanec,
ne veš tega, čez njihove rožne vence
prašne piste za start v nebo;

ne pozabiti ur, zdroba
minut v njihovih ponesrečenih delih,
le spi, odpravljenih otrok
v odtočnih kanalih, pokromanega laježa,
naprednega hropenja mrtvih;

ne pozabiti, medtem ko spiš,
delirija, kadečega se in slinastega
v frakcijskih predstojništvih, divjega cepetanja
v zgodovinskem medu, od katerega se cedi zemlja,
muholovec, črn od samomorilcev;

ne pozabiti, le zagrizi se
ponoči v svojo temačno blazino,
tudi ti sanjaš o tem, o neprestano
urinirajočih uradnikih, salutirajočih mumijah,
o veličastni disenteriji planetov;

ne pozabiti mokrih divjih prašičev
na živutih žensk, ne pozabiti
gnojnih dividend, tudi v snu ne,
ne pozabiti kapucinov, okrogloličnih,
sto klafter visoko v mrenastih oblikah noči,

ne pozabiti, odmaknjen, medtem ko spiš:
rožnato grgrajo svoje molitve.

Prevedel *Niko Grafenauer*

Nastanek pesmi

Hans Magnus Enzensberger

Moje gospe in gospodje, ne bom vam povedal nič novega. Govoriti o poeziji pomeni vselej govoriti o nečem zelo starem. To silno staro ne dopušča, da bi ga presegli in obvladali in tako ne dovoljuje tudi nobenih presenečenj in repriz. Vsekakor je težko razložiti radovednost, s katero se to staro nenehoma srečuje. Odkod si jemlje pravico, da nam zastavlja vprašanja in odkod komurkoli med nami pravica, da odgovarja nanje?

Če jim gre kdo do dna, se mu često zgodi, da obtiči v goščavi nejasnosti. Med nami se je razširila neka blagohotnost, ki nima drugega namena, kot da prikrije in prelišči latentno neugodje, mržnjo, ki je ne priznamo. Kdor govori o poeziji in kdor takšno govorjenje posluša, je zmerom že tudi na begu pred njo. Tisto staro, ki je trdo kot kamen in ki ga imenujemo poezijo, je težko prenašati. Toda le kdo bi si to radovoljno priznal? Družba si je ustvarila svoje institucije, da bi poezijo, ki je ne more prenašati, otopila, jo naredila primerljivo veljavnemu in s tem neškodljivo. Temu namenu služi velik del tistega, kar označujemo kot sekundarno literaturo. Razpravljanje o poeziji je zdaleč bolj v čislih kot poezija sama. Cela industrija živi od ideoloških ostankov tistega, kar imenujemo prva izobrazba; sekundarni fenomen ji vselej bolj ustreza kot primarni; komentar dosega višje naklade kot tekst; poznanje razlage izpodriva in nadomešča poznanje tistega, kar naj bi se razlagalo.

Res da se tudi tedaj, kadar govorimo o *eni pesmi* namesto o poeziji nasploh, ne izognemo dvomljivosti vseh sekundarnih pričevanj, toda vse-skoz s poezijo računamo, reflektiramo nanjo, priznavamo jo. Poezija sama, starodavna in trda, ni nikoli aktualna. Nasprotno pesem! Krhka od skrajne razpadljivosti, včasih presenetljiva, včasih pa docela nevredna omembe: ničesar ni, kar bi bilo bolj umrljivo. Sleherni dan bi utegnil biti njen zadnji. Le to, kar je novo, le kar je v *statu nascendi*, je zares pričujoče; o njegovi prihodnosti, njegovi življenjski usodi ni mogoče reči nič zanesljivega. Zategadelj predlagam vaši radovednosti, naj se ne obrača k »poeziji« niti ne k »pesmi«, marveč k nastanku *ene* pesmi.

Pisati o nastanku pesmi — in pisati pesem, to sta vseskoz dve zelo različni stvari; tako različni, da se lahko celo vprašamo, ali ena ne izklju-

čuje druge. Kako se neka stvar izoblikuje in kaj je: tu gre za dvojnost, ki se nikjer ne kaže ostreje kot tam, kjer je govor o pesmi.

Na noben način ne gre razlagati nekega pojava, kadar ugotavljamo njegovo genezo. To bi bil zgodovinski pogrešek. Prav lahko si je zamisliti poslušalca, ki bi stvar natanko pretehtal in potem dejal: »To, kako nastane pesem, ni meni, bralcu, niti malo mar; in sicer toliko manj, kolikor boljša je pesem. Tjekst, ki ga berem, je dober ravno zato, ker je pustil za sabo svoje nastajanje, odvrigel svoje jajčne lupine. Pesem, ki zasluži to ime, nima nič opraviti s svojim nastankom. Kdor mi pripoveduje o njem, mi ne približa pesmi, odvrča me od nje in mi kaže prav tisto, kar je avtor zavrgel: skice, priprave, osnutke, skratka odpadek, ki po pravici sodi v koš za papir.«

Pesniški tekst ni nič več kot to, kar vsebuje. Zategadelj je lahko zmerom umljiv le sam iz sebe ali pa sploh ne. Vsaka razlaga, ki prihaja od zunaj, četudi bi jo prispeval sam pesnik, je nepotrebna, skorajda pohujšljiva. Pisec, ki sam komentira svojo stvaritev, si sam izreka obsodbo, ko pesem iz poetične prevaja v drugačno govorico. S tem namreč prizna, da bi to, kar je povedal z besedami svoje pesmi, lahko izpovedal tudi drugače, namreč z besedami svoje pojasnitve, in potemtakem, kot daje razumeti beseda pojasnitev, pristneje, pronicljiveje, jasneje. Stavek, s katerim bi začel svoj komentar, bi bil tudi že priznanje: »S svojo pesmijo sem hotel reči . . .« — »Zakaj pa potem niste povedali tega?« Zadnje vprašanje je več kot upravičeno. Edina prava oblika razpravljanja o kaki pesmi bi bila torej interpretacija, ki bi imela pred očmi le tekst, in sicer interpretacija izpod tujega peresa; tedaj naj bi vse drugo pomenilo zgolj sekundarno govoričenje ali indiskrecijo. Potemtakem bi bil jaz tómo, s katero se bom ukvarjal, zgrešil že v trenutku, ko sem si jo zastavil.

Vseeno bom vztrajal pri svojem. Res je, da nastanek kake pesmi nič ne pove o njeni vrednosti ali nevrednosti; da je niti ne pojasnjuje niti je ne opravičuje, da pojasnitev nastanka ni hkrati že tudi razlaga teksta. Vendar se z vsem tem ne nameravam ukvarjati. Ker se mi zdi, da je temno in nedostopno, ni tekst, marveč njegov nastanek.

Rad bi natančneje določil svoj namen s tem, da se skličem na nekega častitega prednika, ki je prav tako premišljeval o našem predmetu. Dolgo je že tega. Pred sto petdesetimi leti je Edgar Allan Poe objavil spis, ki se ukvarja z vprašanjem: »Kako nastane pesem?« Ta esej govori o sloviti Poejevi pesmi »Krokar«. Njegovega naslova ni čisto lahko prevesti: »The Philosophy of Composition«. To pomeni toliko kot »Načela pesniškega delovnega postopka«. Mali spis, preprosto povedano, ni nič drugega kot Poejeva poetika. Kaj je nagnilo Poeja k njegovi raziskavi, sam izpoveduje v naslednjih stavkih: »Že večkrat sem mislil, kako poučno bi vendar moralo biti, če bi nas nekoč kak pisec, ki bi to zmožel, fazo za fazo seznanil z natančnim popisom nastanka kakega svojega dela. Teško je reči, zakaj se takšnega poskusa doslej ni še nihče lotil; v prvi vrsti je tega pač kriva nečimrnost gospodov pisateljev. Večina avtorjev, zlasti pesnikov, uživa v tem, ko prepričuje ljudi, da ustvarja svoja dela v neke vrste sladki obsedenosti, nekakšnem samozatajujočem navdihnjenju . . .«

Kar je Poe tu razglasil za golo nečimrnost, je v resnici zelo star mit, čistiljiva tradicija, ki sega tako daleč v preteklost kot sama zgodovina Evrope. Orfej in Muze, pesnik kot »božji glasnik«, njegova »sladka obsedenost«, njegov »vzvišeni opoj«: že od Platonovih dni se vleče to pojmovanje poetičnega procesa. Toda najkasneje od helenizma naprej je bila v Evropi zmerom neka skrivna opozicija proti mitosu inspiracije, opozicija, ki o pesnikovanju govori predvsem kot o umetniškem rokodelstvu. Poe je bil le prvi, ki je z vsemi sredstvi izrednega intelekta naposled formuliral to antitezo. Pozornosti je vreden tehnološki moment njegove argumentacije:

»Že sama misel, da bi moglo občinstvo pogledati za kulise, kjer bi videlo . . . gonilna kolesa in jermena, mašinerijo vrvišča, vzdige in spuste, z eno besedo, ves arzenal tehničnih pomagala, iz katerega v 99 od 100 primerov sestoji rokodelsko orodje literarnih Histrionov — že sama misel na kaj takega navdaja avtorje z grozo . . . Kar zadeva mene, se ne morem stranjati niti z zgoraj omenjenim odporom niti mi ne povzroča težave spomniti se načina, kako je nastalo katero mojih del; in ker je interes neke analize ali rekonstrukcije, ki sem jo pravkar opisal kot *desideratum*, vseskoz neodvisen od zanimanja ali nezanimanja tudi za predmet analize, se mi, upam, ne bo štelo za pregrešek zoper dober okus, če tu predstavim *modus operandi*, po katerem je spisano eno mojih del . . .

Moj namen je pokazati, da se nobeno posamezno mesto te pesmi nima za svoj nastanek zahvaliti naključju ali inspiraciji, da je pesem zgrajena malone verz za verzom z isto natančnostjo kot posamični stavki kakega matematičnega dokaza.«

Toliko Poe.

Njegov zapis o nastanku »Krokarja« je imel velikanski učinek. Baudelaire in Mallarmé sta njegovega avtorja predstavila Franciji; tam je postal novi pesniški credo, za kakršnega je bilo mogoče imeti Poejev esej, tistih resničnih literarnih senzacij, ki niso kratke sape, temveč zaposlijo cele generacije. Ni si mogoče misliti teorije moderne lirike brez Poeja. Valéry govori o pesniku kot o »literarnem inženirju«, Gottfried Benn ga poziva, naj »hladno ravna z umetniškim materialom«; Pound se daje svojim učencem častiti kot »il miglior fabbro«; veliki španski pesniki našega stoletja znova oživljajo mašinerijo gongorizma; Brecht razvija svojo tehniko distanciranja tudi v odnosu do verza. Tu se vsepovsod preračunava in montira; in povsod je opaziti Poejevo sled. Celozolcevi očeta daje, sanjskih tekstov in klovnstva surrealistov se drži nekaj preračunanega, kakor bi ne bilo mogoče prebiti brez tiste inženirske umetnosti celo tedaj, kadar gre za razbijanje neke aparature namesto za njeno konstrukcijo.

To skupno izhajanje od Poeja povezuje avtorje, ki so si, kar zadeva njihovo razumevanje narave pesmi, v vsakem drugem pogledu skrajni antipodi. Beseda o literarnem inženirju bi lahko izvirala tako od Majakovskega kot od Valéryja. Rus, ki je poezijo pojmoval kot instrument revolucije in prav gotovo ni bil formalist, je napisal takrat »Kako se delajo verzi«, ki se suče docela na relaciji Poe—Valéry. V njem iz Ameri-

čanovega nauka o »gonilnem kolesju in jermenih« izvaja skrajne konsekvence in govori o pesniških surovinah, polizdelkih in končnih proizvodih. Tako tesno se lahko estetika *poésie pure* ujema z marksističnim pojmovanjem zgodovine, po katerem razvoju proizvodjalnih sil določa vse človeško delovanje in torej tudi pesnjenje.

Valéry in Majakovski pa se ne ujemata samo v svojem poudarjanju tehnologije pesmi. Oba si, sledeč Poeju, zastavljata vprašanje, kako nastane pesem. Zato menim, da ga ni mogoče obiti. Ne glede na svojo tehniko in svojo doktrino potrebujejo vsa dela, ki danes nastajajo, premislek o svojem nastanku. To se da dokazati na več primerih, predvsem tam, kjer je takšno premišljanje postalo tematično, na primer, kar zadeva prozo, v Andréja Gida »Ponarejevalcih denarja«, v Thomasa Manna »romanu nekega romana«, »Nastanku Doktorja Faustusa«, in v »popisu nekega popisa«, romanu »Tretja knjiga o Achimu« Uweja Johnsona. Manj izrazito, a dovolj očitno je to pri Proustu in Joyceu. Tudi pesem kaže od Mallarméjeve »Coup de Dés« tendenco, da govori sama o sebi. Ustvarjalno dejanje postane predmet samo sebi. V slikarstvu našega dne je ta razvoj prignan do vrhunca in do svojih skrajnih meja. Slikarji »informela« razlagajo, da nima delo upodabljati nič drugega kot akt slikanja. Slika in njen nastanek sta se s tem združila v eno.

Naša téma nikakor ni zgolj kuriozum. Vprašanje o genezi kakega dela je postalo eno centralnih, če že ne centralno vprašanje moderne estetike. Poe je imel prav, ko je dal svojemu sestavku zahtevni naslov »The Philosophy of Composition«. Svoje analize se je lotil na pravem mestu, na točki, kjer je nauk o lepem nemara mogoče odrešiti togih pravil. Staro prerekanje o formi in vsebini, debata o formalizmu, razdor med »poésie pure« in »poésie engagée«, razpravljanje o naravi pesniškega jezika, problem političnega pesništva, — skratka sleherno teoretično razglabljanje o umetniških vprašanjih bo moralo slej ko prej priti do tega, da bo upoštevalo nastanek dela o katerem razmišlja.

Ne čutim se poklican, da bi dal takšno poročilo. Kaj je pesem? Ali umetnost lahko predrugači svet? Kakšna je narava ustvarjalnega akta? Tega ne vem. Kdor prehitro in prerad govori na splošno, je zmerom na sumu, češ da se boji nedostopnosti posebnega in konkretnega. Iztrgati se hočem magnetizmu velikih vprašanj. Vsekakor pa ni mogoče zanikati, da so le-ta na prevesici, kjerkoli je beseda o nastanku kake pesmi. Sicer pa vam bom priznal, da moj teoretični interes izgine v hipu, ko pišem pesem. V tem trenutku postane zame daleč pomembnejše najti določeno besedo, ki bo prava, odstraniti kak napačen zlog, kot pa vedeti, kaj je pesem ali zakaj naj bi jo bilo treba napisati. V tem pogledu ste lahko mirni. Torej posamezno in konkretno: ne »Kako nastajajo pesmi?«, marveč »Kako nastane ena pesem?«

Dve metodi se ponujata, da prikažeta ta proces: na eni strani zunanji popis, ki je mogoč ob kakem tujem tekstu, na drugi strani notranja kronika ob kakem lastnem tekstu. Filolog, ki ga skuša rekonstruirati objektivno, od zunaj, ima nedvoumen material. Toda to gradivo je pičlo: procesa, ki ga opisuje, se ne more spominjati. S tem spominom razpolaga

le avtor. Ali pa je to res? Kaj, če ta le goljufa spomin? Mogoče bi bilo, da je proces nastajanja ustvaril šele *a posteriori*, in prav mogoče tudi to, da je, ne da bi vedel, genezo *iznašel* šele, ko je pesem že ležala pred njim. Ta nevarnost je pričujoča zlasti tedaj, kadar hoče avtor s svojo demonstracijo, kot je to storil Edgar Allan Poe, nekaj *dokazati*. Meni ni do tega. Če se da na osnovi mojega poročila utemeljiti kaka estetika, bi bila ta pač taka, kakršna mi je samemu neznana, in bi prepustil poslušalcu, da jo razvije. S tem se izognem napačnemu izhodišču: torej si ne zadajam nikakršnega ideološkega cilja, h kateremu bi moralo biti usmerjeno moje poročilo. Po drugi strani pa ga omejujem na to, kar lahko dokažem. Sleherni zbiralec grafičnih listov ve, kaj je poskusni odtis s plošče, ki še ni končana. Če ima opazovalec v rokah serijo takšnih poskusnih odtisov, lahko z določeno zanesljivostjo sklepa, kako je nastajala neka rezba. Naključilo se je, da hranim nekaj listov, na katerih se pesem, ki vam bom opisal njen nastanek, prikazuje v takšnih pripravah.

Nikakor nisem dolžan zahvale za to, da so mi ti listi še pri roki, svoji pedanteriji, in še manj kakemu principu. Niti sanjati bi si ne dovolil tega, da bom sploh kdaj moral govoriti o »Nastanku neke pesmi«. Toda iz skoposti, malomarnosti ali trme pogosto uporabljam hrbtne strani starih papirjev, da bi kaj novega vrgel nanje.

S čim se začenja moje poročilo? Njegov začetek je hkrati tudi začetek pesmi. Kočljiva točka. Prvi verz neke pesmi je, če mi dovolite še enkrat citirati Valéryja, avtorju podarjen; drugega mora že izdelati sam.

Tega, naravno, ne gre jemati dobesedno. Nikakor ni nujno, da je prav prva vrstica vselej tudi ključna celica teksta. Saj si je mogoče predstavljati tudi to, da začetek morda ne bi bil več vključen v končno strukturo teksta, da je avtor tako rekoč slikal čezenj.

S tem pa problem začetka ni tudi že odpravljen. Začetek, pravi Valéry, bodi neke vrste dar. Toda čigav dar? To je vprašanje, ki je nemogoče odgovoriti nanj.

Izognil se mu bom s tem, da bom izbral pesem, ki je brez začetka; bolje povedano: katere začetek se nima zahvaliti nobenemu daru.

Pred mano leži prazen list. Pošem nanj: *nekaj, kar...* Ti dve besedi sta tako rekoč stanje I te pesmi. Klavrno stanje. Dve besedi, ki ne povesta prav ničesar. Niti govora o inspiraciji. Toda oglejmo si nekoliko natančneje nastavek, ki je dan s tema dvema besedama. Človek, ki govori o »nečem«, ne ve natančno, o čem govori, ne more tistega fiksirati in na mah poimenovati s pravim imenom; sicer mu nemara ne bi bil prišel na misel nedoločni zaimsek. Kdor pravi: »Nekaj vstopa skoz vrata«, ta ne ve natanko, kdo ali kaj ga je prišel obiskat, njegov prijatelj ali njegova mačka. »Nekaj vstopa skoz vrata: »ta stavek ima v sebi *nekaj* skorajda vznemirljivega, kar izvira ravno iz tega, da se tisto, kar vstopa, ne da označiti z imenom. Kajpada naj bi ne ostalo pri tem golem Nekaj. Stanje I to dokazuje. Tam ne stoji »nekaj«, marveč »nekaj, kar«. Pisec se ne zadovoljuje s tem, da neznano ostane neznano. Medtem ko išče zanj besede, ki jih še nima pri roki, ga skuša kvalificirati, se ga polastiti.

Nekaj nastavi past, ko mu doda oziralni stavek. Stanje II kaže, kako ta past deluje. Divjačina se zdi, da gre v mrežo. Na drugem listu stoji:

nekaj, kar nima imena, nekaj žilavega.

Prva polovica stavka je pleonastična in nikakor ne vodi čez stanje I. Če bi imelo Nekaj, o katerem tu govorimo, kako ime, bi bilo dovolj, da ga vstavimo, pa bi se podrl verz, če ne morda kar cela pesem.

Nasprotno je druga polovica stavka majhen korak naprej: »Nekaj« se je otreslo svoje praznote. Iz abstrakcije, ki ne pove ničesar, je postalo to, kar je pričujoče. Lahko ga primemo. Nobenemu čutu ne verjamemo bolj brez premisleka kakor tipu. Ta sporoča: »Nekaj žilavega.« To je že vrsta vednosti. Le-ta pa seveda ne onemogoča pričujočnosti vznemirljivega. Pridobila je sicer neko lastnost, toda še zmerom ne imena. Zaradi lastnosti, ki se ji pripisuje, je umevnejša, a ne prikupnejša; saj vzbuja celo gnus. Kdor to žilavo prime, si zamaže prste. Zaplete se v njegove razpete niti. Težko se ga je osvoboditi. Prijema se in lepi. Skoraj bi lahko rekli: Če se ga dotakneš, si njegov ujetnik:

Čas je že in tudi možnosti so dane za to, da pisec to Nekaj, o katerem govori, naseli, da pove, odkod izvira, kje ga je najti, koga prizadeva. Na tretjem listu stoji:

*nekaj, kar nima imena, nekaj žilavega
mezi iz ojačevalnih postaj, zaradi česar
se senatoriji napihujejo kot jadra,
zaradi česar umira losos v rekah
in morski jezik v morju.*

nebo,

*ki so ga prepredli radarski pajki, in poletni duh
po plamenki in resolucijah.*

Tretje stanje je očitno pomanjkljivo. Njegova stavčna upodobitev je krhka in nepregledna, bolj aditivna razvrstitev kot trdna konstrukcija. Zadnja dva stavčna člena sploh nimata predikata, njuna zveza s poprejšnjimi je nejasna. Tudi metafore kažejo sledove naglice. Na nekem mestu je govor o sanatorijih, ki »se napihujejo kot jadra« — vsekakor popolnoma neuporabna podoba. Sanatoriji se ne morejo napihovati in še celo ne kot jadra. Dvomljiv se zdi tudi obrat, ki ugotavlja: »iz ojačevalnih postaj« mezi »nekaj žilavega«. Kaj naj bi to pomenilo? Očitno se tisto Nekaj, o čemer teče beseda, giblje. Ni več določeno le kvalitativno. Pisec skuša zadržati učinke, ki jih provocira. To Nekaj se razširja, in ker je žilavo, se niti ne kruši niti ne teče, marveč »mezi«. Tudi ta glagol se, mimogrede bodi povedano, dotika sfere gnusa. Torej ga je pisec izbral z namenom, da lokalizira svoj Nekaj. Ojačevalna postaja je naprava, ki jo uporablja vsakdo, ne da bi se zavedal njene eksistence in funkcije. Vsak daljinski pogovor, ki ga imamo, gre skoz takšno postajo. Teče namreč skoz nekakšno centralo, kjer se impulzi šibkega toka elektronsko krepijo

Takšne centrale navadno ležijo kjerkoli na deželi, neznatne zgradbe, ki v njihovih kletih avtomati opravljajo svoje delo. Iz njih naj bi torej, če naj verjamemo pesmi, mezelo nekaj žilavega. To Nekaj je očitno doma v tehnični civilizaciji in sicer v njenih skritih živčnih centrih: potemtakem ni nikakršna ahistorična prikazen, marveč nekaj, kar se razprostira v zgodovini, v naši zgodovini, ne da bi mi to pri priči znali imenovati. Posledice te razprostrtosti so usodne, vsaj za tisto ureditev sveta, ki se izvija svoji tehnični organizaciji, torej za kreativno; kajti zaradi tega umira, kot pravi tekst, »losos v rekah« in »morski jezik v morju«.

Zadnja stavka očitno vsebujeta opozorila na situacijo, v kateri je mogoče zaznati razširjenost tega žilavega Nekaj: »nebo, ki so ga prepredli radarski pajki, in poletni duh po plamenki in resolucijah«. Tudi radarski pajek spada k tehničnemu inventarju. Ta pojem izvira iz radijske navigacije. Tam označuje koordinatni sistem, ki posnema radarski zaslon — tako imenovani monogram; ta v resnici spominja na pajčevino. Pisec teksta ne uporablja besede »radarski pajek« v njenem pravem terminološkem pomenu, tako kot jo je najti v kaki tehnični razpravi, jemlje jo dobesedno, po črki, in tudi citira jo v tem pomenu. Vsakdo ve, da naše nebo preprega nevidna mreža usmerjenih žarkov in koordinat — mreža, ki jo je videti na aeronavtičnih kartah in je za vsakega pilota nepogrešljiva, dasi se mi zanjo menimo prav tako malo kot za ojačevalne postaje. Pisec pesmi je strokovno besedo uporabil po svoje. V mislih nima več monograma navigatorjev, ali vsaj ne samo tega, marveč resničnega, četudi nevidnega pajka, ki zamrežuje naše nebo, se pravi, da pravzaprav zakriva njegovo pravo podobo. V nitih, ki jih razpenja pajek, se tako spet izraža Žilavo, ki je imanentna sestavina brezimnega Nekaj. Ker je le-to tako žilavo, se mreža radarskega pajka ne more več raztrgati, kakor se ne more telefonsko omrežje. In končno je dogajanje na nebu prav tako skrito kot ojačevalne postaje v svojih kletih. Nihče se ne meni zanj, kot tudi ne za umiranje lososa. Življenje teče naprej, poletje je, plamenka cveti, kot bi ne bilo nič; tako je bilo pred resolucijami kot po njih; te pa se bohotijo kot tiste poletne rože, ki tako močno dehtijo.

Z besedo »resolucije« je ustvarjalec vključil v tekst sfero politike. Kaj ima z njo opraviti »žilavo Nekaj«, ki nastopa v pesmi? Že v prvih vrsticah se je pokazalo, da je to »žilavo Nekaj« zgodovinskega značaja, ne brezčasno kot smrt ali težnost. A z njim imajo opraviti tudi politiki. Žilavo, ki se širi, prizadeva vse. To ni nikakršna zasebna zadeva. Nepojasnjeno pa ostaja vprašanje, ali si z resolucijami kajpa pridemo na jasno o njem in ali je sploh potrebno, da se branimo pred njim.

Nepojasnjeno je samo v tem štadiju teksta, nikakor ne dlje. Odprto je na primer vprašanje o morebitnem koncu pesmi. Njen glavni tok je razviden: nenehno iskanje in obkrožanje. Kako pa naj se to gibanje ustavi? Teoretično se zdi, kot da skuša zbirka zmerom novih atributov, ki oblegajo subjekt pesmi ta »Nekaj«, o katerem je izrečenih že toliko besed, prignati do tega, da se izkaže, kaj je. Toda na to vprašanje bo pomagala odgovoriti druga polovica stanja III. Tu je:

... uradniki bolehajo,
v koksarnah se vzdiguje v zrak
nekaj žilavega, in tankerji v doku
to že vedo, še preden pride pilot,
šušljanje o profesurah, v tiskarnah
se grozeče dviga zahrbtni svinec,
proti nam gre, proti ostrigam
in žitu in mi spimo
kot talci v gorečih srajcah.*

Tudi tu je tekstura za zdaj povsem zrahljana. Posamezni podatki so nezadostno povezani med sabo. Pisec se tihotapi naprej v tehnični, v upravljeni svet, v katerem se razprostira ta famozni »nekaj«. Žilavo se vzdiguje kvišku v koksarnah in onečiščuje zrak. Tankerji v ladjedelnici že vedo zanj, še preden prvikrat zaplovejo, »preden pride pilot«. Tu znova nastopa metafora s področja navigacije. Ladja je že v mreži, v mreži radarskega pajka, preden jo sploh splovijo, to se pravi: že od vsega začetka so jo delali glede na tisto mrežo, docela je navezana na ta naš Nekaj, brez moči, da bi našla svoj kurz mimo te omrežujoče pomoči. Bolehanje uradnikov, prazna gestikulacija in nerazumljiv žargon so odgovor na resolucije politikov. Toda tudi duh, tako imenovana kultura, ni imun proti žilavemu, temveč se ukvarja z njim in tako vnaša vanj nekakšno kompliciranost, ki jo je težko razvozlati. Skrivne pogovore navezuje z njim. Odtod šušljanje, ki se suče o profesurah. Nekaj zahrbtnega je v tem polovičnem sporazumu duha s tem Nekaj, ki se ga ne da poimenovati. Ali bi duh ne bil dolžan, da temu, kar se razprostira v brezimnosti, iztrga njegovo resnično bistvo, ga izpostavi luči pojasnila, ga razišče in ekspozira, namesto da s slabo vestjo občuje z njim? V tiskarnah prihajajo na dan sadovi teh sporazumov. Kovina, iz katere so črke, vsebuje zahrbtnen strup. V tiskarnah, kjer mezi tisto žilavo Nekaj, postaja svinec strateška surovina, podložna duhovni, ideološki oborožitvi. Z besedo »oborožiti« se je tekst povrnil k politiki in utrdil najmanj eno vsebinsko razsežnost tistega Nekaj, iz katerega izhaja.

Pričujoče je vsepovsod, kjer se oborožujejo. Nobena oborožitev pa ob danem stanju stvari ni naperjena proti nekakšnemu sovražniku, ki se ga da opredeliti, marveč proti »nam«, proti vsem.

S tem se je tudi vprašanje, ali ima pesem konec, primaknilo svojemu odgovoru. Z »mi« v zadnjem delu stavka je dosegel tekst svoj cilj, to je drug subjekt, ki je prvemu, »nečemu žilavemu«, nasproten. Ta Mi se postavlja proti razprostirajočemu se Žilavemu kot njegova žrtev ali kot njegov gospodar in ga s tem potrjuje. Tako formalno trga iščoče, naštevajoče gibanje teksta in dosega njegov konec.

* Šesti verz pričujočega fragmenta se v izvirniku glasi: rüsten tückisches blei auf, kar je nemogoče prevesti dobesedno. Na to je treba opozoriti, ker avtor v tekstu navedeni verz, zlasti pa pomenske razsežnosti besede aufrüsten (oborožiti), ki nastopa v njem, obširneje razlaga.

Na tem mestu daje osnutek neko specialno razlago, možnost redukcije na politično tezo. Povzemam: Nekaj, ki nastopa v osnutku, se razprostira, ne da bi ga bilo mogoče prijeti, je neviden, za navadnega smrtnika nedoločljiv, četudi ga neposredno prizadeva in čeprav vsak dan zoper njega nekje sestavljajo resolucije. To je opis radioaktivnosti in njenih učinkov — ali bi to lahko bil. Atomska energija žene tankerje, proizvaja pogonsko silo, ogroža zrak in vodo, okužuje nebo in morje. Beseda »oborožiti«, ki štrli iz teksta, se zdi, da dokončno potrjuje to razlago.

Le-ta je piscu dobrodošla, ne oporeka ji. Nasprotuje pa temu, da bi bila to edina mogoča razlaga, ki bi tekst tudi že izčrpala.

Gotovo, radioaktivnost nastopa »proti nam« — toda ne le ona. Ubija »morski jezik v morju« — toda ne le ona. Tisto Nekaj v pesmi je obsežnejše kot vsaka kvalifikacija, vsak določen pomen, ki ga je mogoče sprejeti. »Nekaj, kar« je ime ali še bolje anonim tistega, kar sploh šele omogoča posamezne grožnje, ki smo jim izpostavljeni. Grožnje namreč niso naperjene samo proti nam, temveč tudi proti živalim in rastlinam, vsemu, kar živi »ostrigam in žitu«. Srečujemo jih med spanjem. Ne da bi vedeli, smo že ujetniki Žilavega. Njegovi »talci« smo. Ta beseda označuje ljudi, ki so še posebno izpostavljeni nevarnosti in katerih možnosti za svojo obrambo so zlasti omejene. Talce radi puščajo v negotovosti glede njihovega resničnega položaja: zavežejo jim oči. Nemci so, seveda popolnoma po svoji krivdi, dandanes pač nekaj takega kot talci svetovne politike: če sploh kdo, bi bili oni prvi postreljeni.

To, kar nastaja tukaj, je torej nedvomno politična pesem. Toda kaj smo povedali s tem? Vprašamo se lahko, ali je mogoča pesem, ki bi bila politična in nič več. Če bi imela propagandističen namen, bi šla bržkone pozlu. Verjamem pa, in naš primer, se mi zdi, mi to potrjuje, da politična pesem zgreši svoj cilj, brž ko ga neposredno oznanja. Politika mora tako rekoč vdirati skozi reže med besedami, za avtorjevim hrbtom, sama od sebe. Pričujoči tekst potrjuje to domnevo. Ne poteguje se ne za to ne za ono frakcijo. Nekaj, o katerem govori, meži čez strankarske in deželne meje, tako kot radioaktivni izotopi v zraku.

Bržčas boste imeli pripomniti, gospe in gospodje, da je moje dosedanje poročilo prej zamolčalo kot pa prikazalo artistske pobude, na katere se lahko sklicujejo osnutki teksta. Na ledini literarne estetike se, kot je znano, že stoletja dogaja zmerom isti spopad zmerom novih moštev: forma proti vsebini, vsebina proti formi. Priznam vam, da me to ne zanima posebno. Kot se zdi, je partija ta čas spet 1 : 0 za formo. Estetika, ki je pri nas danes moda, rada na veliko govori o *métieru*. Pri nastanku pesmi, ki Vam jo predstavljam, *métier* nikakor nima glavne vloge, in sicer iz čisto preprostega razloga: *métier* je sponiran. Njegovo premoč je treba zahtevati še preden zaide prva vrstica na papir. Za primer, da bi vas to zanimalo, pa bom obravnaval nekatere tehnične detajle. Dolžino verzov, kadenco in govorni ritem pesmi je mogoče ugotoviti že po prvi vrstici: »nekaj, kar nima imena, nekaj žilavega«. Tu je mogoče govoriti o nekakšnem išočem *parlandu*, o sunkoma ustavljajočem in spet sproščajočem se

ritmu, ki valuje med naponom iščočega in sprostitvijo ob najdenem; ta sprostitev pa se takoj spet sprevrže v novo iskanje. Besednjak korenini v analognem naponu, in sicer med enostavnim in specifičnim, docela splošnim in kar najbolj posebnim, elementarnim in tehnološkim; — torej na eni strani Nekaj, žilavo, nebo, poletje, jadro, zrak, morje; na drugi strani ojačevalna postaja, radarski pajek, resolucija, sanatorij, koksarna.

Tekst vseskozi uporablja aliteracije in asonance. Nekaj zgledov zanje: sanatorij, jadro, losos; proti—gre—žito—talci; radarski pajek, resolucije. Za vokalizacijo: žilav—ojačevalec—napihovati se; plamenka—resolucija—koksarna; šušljanje—profesura—tiskarna; oboroževati—zahrbtni.** Ta sredstva imajo dvojen namen. Nasproti iščočemu ritmu učinkujejo kot stabilizirajoč element. Toliko nadomestujejo manjkajoče rime; poudarjajo tvorbeni značaj celote, ki se je prej prikazovala sicer kot proces. Drugič pa imajo te tehnike mimetičen pomen. Tekst ogrinjajo z vozlasto strukturo, ki jezikovno ponovi tematično dano mrežo.

Podobno kot s fonetičnimi je tudi z metaforičnimi elementi. Tudi ti sestavljajo splet, katerega niti prepregajo celoto. Posamezne njegove kite je mogoče imenovati:

1. »Nekaj« kot substanca: žilavo, lepljivo, cediti se, mezeti.
2. Mrežna metafora: mreža, pajek, zapretili, ojačevalna postaja (telefonska mreža).
3. Navigatorična in morska metafora: pilot, radar, tanker, jadro, dok, morje, sipine, morski jezik, losos, ostriga.
4. Metafora za strupeno: svinec, goreča ali heraklejska srajca.

Seveda imamo pred očmi tekst, ki je šele v primitivnem stanju, torej v obliki, ki pogaša artistske splošnosti. Matematično izraženo naj bi le-ta med delom rasla, entropija teksta pa pojemale.

Naposled vas opozarjam na tehniko ponavljanja, ki je bila uporabljena v pesmi. Tudi ta krepi vtis gibljive mrežaste strukture. Upam, da Vas bo to opozorilo zadovoljilo. Samo bolj grobe jezikovne operacije se dajo fiksirati in prikazati enoznačno. Pri uporabi tanjših možnosti je potrebna nekakšna napol kalkulirana, napol natipkana mikro-poetika, ki se komaj da prikazati brez apotekarske tehtnice.

Najbolj nebitveno se mi zdi vse, kar zadeva zunanji potek dela. Med nastankom posameznih stanj preteče navadno več tednov. Nedo-končani teksti potem obleže, da se tako rekoč posušijo. Predelava traja največ nekaj ur. Pri tem zelo koristijo razna pomagala in triki. Jaz prejšnje stanje na primer vselej s strojem prepisem na čisto. Tekst tako vzbuja videz, kot da bi bil končan in zaokrožen ter teži za nečem, česar kratkoma ne more doseči. To mika k ugovoru, k izboljšavi, h korekturi.

**Nemogoče je bilo te glasovne figure ohraniti tudi v prevodu, ne da bi bil pri tem prizadet smiselno neoporečen prevod vseh naštetih izrazov, zato jih tu navajam v izvorniku. Za aliteracijo: sanatorien—segel—salm; gegen—geht—gegen—getreide—geiseln; radarspinne—resolutionen. Za vokalizacijo: zäh—ver-stäkerämter—blähn; plox—resolution—kokerei; getuschel—professur—druckerei; rüstet—tückisch.

Čist zapis tako rekoč naznanja pomanjkljivost teksta. Spričo na roko izpisanih dostavkov in sprememb postane stran razpuščena in razmršena, dokler ni potreben nov prepis. Tretje stanje pričujoče pesmi nosi takšne sledove. Beseda »ostrige« je prečrtana in nadomeščena z »morskimi zvezdami« po eni strani zato, da bi izključevala asociacijo na kak lokal sladokuscev, po drugi strani zaradi vokalizacije. Tam, kjer teče beseda o tankerjih v doku, je zapisano na robu: »krste, embriji«. Toda nočem vas dolgočasiti s številnimi posameznimi zgledi.

Rad pa bi še enkrat izkoristil neki primer. Nemara se spominjate mesta v zasnutku, ki se je zdelo docela ponesrečeno: »nekaj žilavega... zaradi česar se senatorji napihujejo kot jadra.« Pogrešena podoba učinkuje kot čisto preprosta umetniška napaka. Toda poslušajte, kako se je to mesto izpopolnilo v naslednji varianti:

nekaj, kar nima barve, napihuje
krvava jadra bolnišnic.

Kot torej vidite, je prvotna oblika skrivala v sebi nekakšen namen, ki še ni dosegel svoje izpolnitve: to bi bila prej *abbreviatura* kot »napaka«. Gre za primero, katere srednji člen je izpadel: namreč rjuha, ki se kot jadro napihuje v vetru. Tudi v novi obliki se verz odpoveduje eksplikaciji podobe, ker ne prenese nobenega balasta. Zadosti je bilo samo predelati stavek in dodati adjektiv »krvav«, pa je postalo mesto jasno. Bolnišnica je zdaj videti kot ladja s krvavimi jadri, ki jo žene žilava sapica: navigacijska metafora.

Ker že govorimo o tehničnih pripomočkih, omenjam še besedno listo, ki je bila načeckana na spodnjem robu papirja: *zastavni listek, diskont, menjava vrednosti, lombard, investicija, dividenda, obligacija, mlade akcije, prenosno posojilo, boniteta, agio, arbitraž, transfer, likvidnost*. Ta besedna lista odseva potek nekega tipanja. Termin s finančnega in bančnega področja, ki ga tu iščemo, brez dvoma spada v učinkovalni doseg žilavega Nekaj. Iskana beseda mora izpolnjevati več pogojev: število zlogov, fonetično vrednost, slikovitost, semantično reprezentativnost in če mogoče večpomenskost, polivalentnost; poslednji pogoj je hkrati tisti, ki ga je najteže izpolniti. Neka beseda je polivalentna tedaj, kadar z danim tekstom vzdržuje več kot eno samo razmerje. Samo tedaj lahko izpolni prazno mesto v njegovi sintaktični mreži. Pomožno sredstvo, kakršno je besedna lista, dovoljuje eksperimentirati z določenim številom besed, vse dokler ni najdena prava med njimi. V pričujočem primeru sem se odločil za izraz »mlade akcije«. Takoj boste videli zakaj.

Zdaj naj vas seznanim s končnim stanjem, ali recimo previdneje: s pričujočim stanjem pesmi, ki ste o njenem nastajanju že toliko slišali. Pri tem bom preskočil nekatere vmesne stadije. Zdi se mi, da se dajo pogrešiti, ker jih je mogoče izvesti iz danih podatkov. Do kraja izčrpati kak predmet pomeni izčrpati potrpljenje in radovednost tistega, ki se zanj zanima. Tu je pesem:

nekaj, kar je brez barve, nekaj,
kar ne diši po ničemer, nekaj žilavega
mezi iz ojačevalnih postaj,
ustali se v šivih časa
in čevljev, nekaj zabuhlega
prihaja iz koksarn, kot bleda sapica
napihuje dividende
in krvava jadra bolnišnic,
lepljivo se meša med šušljanje
o profesurah in premijah, teče,
nekaj žilavega, zaradi česar umira losos
v rekah in se cedi, brezbarvno,
in ubija morski jezik na sipinah.

manjšina ima večino,
mrtvi so preglasovani.
v državnih tiskarnah
se grozeče dviga zahrbtni svinec,
ministrstva bolehajo, po plamenki
in onemelih resolucijah diši
avgust. plenum je prazen.
zgoraj na nebo piše
radarski pajek svojo žilavo mrežo.
tankerji v svojih dokih
to že vedo, še preden pride pilot,
in embrio ve to temno
v svoji topli, stresajoči se krsti:

nekaj je v zraku, lepljivo
in žilavo, nekaj, kar je brez barve
(le mlade akcije ga ne čutijo)
proti nam gre, proti morski zvezdi
in žitu. in mi jemo od tega
in zaredimo si nekaj žilavega
in spimo v cvetočem boomu,
v petletnem planu, brez zlih slutenj
speči v goreči srajci
kot talci, zajeti v nekaj žilavega,
brezbarvnega, v zabuhlo žrelo.

Temu tekstu je treba dodati naslov. Ta se mi zdi nepogrešljiv del pesmi. Nastopa lahko kot imenovalec ali ključ, a tudi kot past ali pečat. Zelo pogosto se porodi šele, ko je pesem že končana; tako tudi tu. Zategadelj sodi na konec poročila o njenem nastanku. V pričujočem primeru sem se odločil za naslov, ki učinkuje kot ironičen nagovor. Če pesem pravi »proti nam gre«, smo s tem mišljeni vsi. Naslov, s katerim bi hoteli to naznačiti, bi se moral potemtakem glasiti: »Vsem«. Kak glasen, renčoč in

nejasen naslov, gol, brez večpomenskosti, brez notranje zveze s tekstom! Zategadelj sem pobral frazo, ki jo je včasih brati na poštah priporočilnih pošiljkah, na tiskovinah, s katerimi priporočajo prejemniku kako znamko mila, pot k večnemu življenju ali poslansko mesto. Moj naslov se glasi:

vsem telefonskim naročnikom.

Pri koncu smo; pesem je, vsaj v očeh pisca, končana. Toda ali je to pesem? Poročilo o njenem nastanku ne odgovarja na to vprašanje. Geneza kakega teksta ne daje nobenih kriterijev za njegovo presojo. Prastara vprašanja ostajajo odprta. Nepojasnjeno ostaja, kaj je sploh pesem, če pri prikazanem tekstu sploh gre za pesem. To je ime, ki ga ni dal avtor.

Ali naj se le-to sploh podeljuje? Malo mi je mar, kako naj se imenuje stvaritev, katere nastanek smo analizirali. Imenujte jo pesem ali tekst, dežnik ali čepica, x ali u. Obljubil sem vam, da ne bom silil v vas s svojim pojmovanjem bistva pesniške umetnosti. Pri tem bi rad ostal: pri tem, kar se da povedati. Kar sledi iz tega pa naj bodo to pravilna ali zgrešena, razrešljiva ali nerazrešljiva vprašanja, resnični ali navidezni odgovori, utemeljene ali neutemeljene sodbe, to bi rad prepustil vam. Lahko delate sami svoje sklepe. Če vam je bilo to poročilo o nastanku neke pesmi všeč ali pa je vzbudilo vaš odpor, povzročilo vaše strmenje ali vaš porog, tedaj je opravilo svoje poslanstvo.

Iz: Hans Magnus Enzensberger: Gedichte, Suhrkamp Verlag 1963.

Prevedel Niko Grafenauer

ANDREJ JEMEC: »Pejsaž XXVI« (olje-platno) 1964;

Risba (z ogljem) 1964;

»Pejsaž 39« (olje-platno) 1964;

Risba (z ogljem) 1964;

A. Jensen

Sartrov Hudič in dobri bog v filozofiji

Ivan Urbančič

Že naslov tega dramskega dela implicira tisti razkol, ki se potem vleče skozi vso igro in dobiva na koncu določen odgovor in razrešitev. Oglejmo si problem in razrešitev.

Da se to Sartrovo delo obravnava kot težno delo, je znano. Običajno to ne velja za vrednostno oznako kvalitete dela. Če se reče, da je težno, to ne pomeni vrednostne oznake ne v pozitivnem ne v negativnem smislu, to je oznaka za takšno dramo, ki z vsem svojim dogajanjem pravzaprav prezentira sklop določene *filozofske misli*, je torej prezentacija te misli. Sklop te filozofske misli, ki jo takšno delo prezentira, je potemtakem tudi njen posredni izvir. To, kar nam tu pomeni »teza«, ni kaka ločena, parcialna misel ali stavek, ki jo npr. kdo postavi za predmet kake diskusije, niti ne pomeni tistega, kar mislimo, ko rečemo npr. »doktorska teza«. Pomen tu mišljene teze presega golo razumsko (»abstraktno«) postavljanje kake ločene »misli«, ki si jo nenadoma kje »izmisli« kak »filozof«. Umetniška prezentacija sklopa filozofske misli pa pomeni *iz-vajanje* tistega, kar po svoje kaže tak miselni sklop. To pomeni, da so si izviri umetniškega snovanja in (filozofskega) mišljenja blizu, če ni to celo en sam izvir, in da je filozofska misel lahko posredni izvir dela samo zato, ker ima sama izvir, ki ni ločeni subjektivni razum. Zasnove takšnega umetniškega izvajanja so seveda lahko glede marsičesa zelo različne in kažejo v tem avtorjevo »umetniško moč«. Težno delo tedaj ne pomeni tudi že dela, v katerem prevladuje »racionalni« element nad »doživljajskim« ali podobnim »racionalno« neulovljivim elementom. Videti je celo, da postane naziv »težno« skrajnje problematičen. Zdi se, da je zato brez osnove tudi vprašanje, ali je káko umetniško delo (posebej še delo, ki ga bomo tu obravnavali) *sámo* težno, ali pa teznost v čem presega. Dvomljivo postane, ali je katerokoli umetniško delo sploh še mogoče obravnavati kot določeno razmerje (ravnotežje ali ne-ravnotežje) miselnega in doživljajskega, »ideje« in lepote, racionalnega in estetskega. Vendar to ni tisto, kar nas tu zanima, temveč Sartrova drama, ki prezentira in iz-vaja svoj »neposredni« izvir (Sartrovo filozofsko misel) in s tem predvsem svoj »posredovani« izvir, kjer se dogaja Sartrova misel sama. Da bi se temu približali, moramo pogledati, kaj se v delu dogaja.

Prvo dejanje Sartrove drame, če ga gledamo kot celoto, je pravzaprav en sam upor boga, ki vodi v nesmisel delanja zla zaradi zla samega. Götz — glavni »junak« dela — zaradi svojega »spora« z bogom ubije brata, odloči se za pokol tisočev ljudi, odloči se, da bo šel s cipo v materino posteljo itd. Zakaj? Zato, da bi iz nekakšnega hudičevega napuha kljuboval bogu. Zlo, ki ga počenja, nima kakega namena, smotra, cilja; bodisi osebno egoističnega ali »preroško-odrešilnega« pomena, kakor zlo, ki ga običajno delajo ljudje — zlo, ki je za nekaj dobro. Ne, on hoče zlo zaradi zla. To pa je nesmisel. Drugo dejanje je popoln preobrat. Bilo naj bi tako rekoč protipol prvemu: podreditev božji volji in delanje dobrega zaradi dobrega, odpoved slehernemu dejanju, ki bi bilo zlo ali bi kakorkoli vodilo v zlo. Götz postane nekakšen meniški spokornik, zapusti vojsko, razdeli zemljo, vsem hoče biti brat in vsi naj bi mu bili bratje, za zgled poljubljia gobavca, ustanovi sončno mesto, v katerem hoče takoj — v skladu z božjo voljo, ki hoče vedno le dobro uveljaviti vsesplošno bratstvo in ljubezen, Zakaj vse to? Zato da bi takoj in brez odloga in čakanja realiziral dobro v podreditvi božji volji, dobro zaradi dobrega. Tako kot v prvem dejanju upor zoper boga ga tudi podreditev bogu prižene v nesmisel, zakaj česar koli se dotakne, karkoli počne in se loti, vse se spremeni v zlo. Dobro se mu ne posreči nikjer v ničemer, tu je nesmisel njegovega hotenja po dobrem, hotenja, ki se sprevača v zlo.

Zaradi vsega tega ne more ne v svojem prvem ne v drugem odnosu do boga — kot »zlobnež« in kot »dobrotnik« — realizirati pristnih človeških odnosov. Katarino v prvem in Hildo v drugem in v prvi polovici tretjega dejanja neznosno in nečloveško muči zaradi svojih razmerij do boga.

Ta njegova razmerja do boga so pravzaprav razmerja brezmejnega hudičevskega napuha, ki se hoče meriti z bogom in mu biti enak, enak v nasprotju in negaciji boga in vsega božjega in enak v izenačenju z njim. Zato ga v tem brezmejnem napuhu popade bes, kadar vidi, da mu ne more biti enak. Zaradi tega pusti Sartre v drugem dejanju od časa do časa izbruhniti nasilnika Götza spod spokorniške kute. Treba je eksplicirati filozofski pomen tega napuha.

V tretjem dejanju prižene Götza njegova podreditev bogu in Dobremu do skrajnega nesmisla asketskega samouničenja. V svetu ni mogel realizirati Dobrega, zato se svetu umakne v samoto in askezo ter tako rekoč odmre za ta svet. To naj bi bil tudi skrajni nesmisel podreditve božji volji.

Skozi vse te svoje odnose in dejanja Götz končno pride do *spoznanja*, da boga sploh ni. Sprevidi, da je kot človek v praznini nič sam nič in da lahko postane nekaj le po tem, kar stori sam iz sebe. Za vse je odgovoren le sebi in vedno le postavljen nase. Za vse, kar je in stori, se vedno sam svobodno odloča, zakaj nikjer ni ničesar, kar bi merilo in tehtalo človekova dejanja, razen živega človeka samega.

Šele to *spoznanje* ga vrne sebi in s tem vsem ljudem, zakaj sam zase ne more biti. Prvo njegovo človeško dejanje je uboj, ko zakolje bivšega duhovnika, ki je licemerski predstavnik boga na zemlji (simbol cerkve v drami). Potrebno si je zapomniti besede, ki jih pri tem izreče: »Če že

mora eden od naju umreti, umri ti.« Njegovo drugo dejanje je spet uboj, ko zakolje neposlušnega generala. Sicer hoče biti Götz navaden vojak v vojski in noče sprejeti poveljstva vojske. To stori šele na »prerokov« (Nasty) ukaz. Globlji pomen tega bomo videli kasneje.

Glavno misel drame izreče junak sam: »Če je bog, potem ni človeka, če je človek, pa ni boga.« Tako upor zoper boga kakor podređitev božji volji — oboje je *priznavanje* boga in s tem izničenje človeka. Šele *spoznanje*, da NI boga, omogoči človeku postati in biti človek. In biti človek pomeni biti sam, sam nase usmerjen, sam v sebi utemeljen in sam sebi odgovoren — torej svoboden — brez česarkoli NAD seboj; pomeni ne priznavati ne Dobrega ne Zla kot kake že vnaprej dane in določene entitete; pomeni končno ne biti že vnaprej v nečem po nečem določen, temveč sebe v vsem vedno šele izbirati.

Sartre sprejme, kakor pač sprejme, Nietzschejevo misel »bog je mrtev« in razrešitev, odgovor na problem mrtvega boga, ki ga daje v tej drami, je Sartrova varianta Nietzschejevega »onkraj dobrega in zla«, onkraj boga in hudiča. Filozofsko pravi Sartre zato: *eksistenca je pred esenco*. Če misli z eksistenco bit človeka in z esenco bistvo človeka, pomeni to: svoje bistvo (esenco) eksistenten človek vedno šele prosto izbira, ker ni nikjer v ničemer vnaprej dana. In tu smo v *jedru* Sartrove filozofske misli, kot nam jo prezentira tudi drama, katero obravnavamo. Kaj taka opredelitev človeka kot svobodne eksistence v Sartrovem filozofskem smislu pomeni; torej kaj pomeni tisto bistvo človeka, kakor se nam kaže iz sklepa drame »Hudič in dobri bog«, moramo šele poiskati. To pa se pravi prodreti v bistvo Sartrove *filozofske* misli.

Na prvi pogled se zdi rešitev, ki jo daje drama, sprejemljiva, prava rešitev, zakaj kaj je bolj sprejemljivo kot to, da bi človek zares bil človek, on sam, brez česa njemu nadrejenega, že vnaprej postavljenega in njega samega določujočega, da bi človek v vsem svobodno odločal in izbiral sam sebe. Toda Sartrov odgovor v tej drami se pri podrobnejšem pregledu izkaže kot dvomljiv. Predvsem: ali je Sartrov »pravi« človek, torej tisti, ki bi naj bil onkraj boga in hudiča, tisti, ki se kaže na koncu te drame, zares tisto, kot kar se nam kaže in kar Sartre hoče, da bi bil? Ali je Sartru uspelo prodreti v to dimenzijo »pravega« (tj. neodvisnega, svobodnega) človeka onkraj Dobrega in Zla? Videli smo: v prvem dejanju uporniški odnos do boga: Götz PRIZNAVA boga, pa se mu v svojem napuhu zoperstavlja, in to ga prižene v nesmisel. V drugem dejanju podređajoči se odnos do boga: Götz PRIZNA boga in svojo voljo podredi božji volji, hoče se izenačiti z bogom, pa tega ne more doseči in je to hotenje nesmiselno. V drugi polovici tretjega dejanja spozna, da NI boga, zanika boga in se hoče s tem postaviti sam nase, na svoje noge. Tu gre torej za zanikujoči odnos do boga. Neizogibno pa je, da je zanikujoči odnos do boga v bistvu le *deficientni modus enega odnosa do boga*, tako da Sartrov »novi« človek spet ni prost boga, spet ni sam v sebi in po sebi, temveč v deficientnem, zanikajočem modusu odnosa do boga. Nikakor se torej ni sprostil od boga, nikakor ni onstran *tako* pojmovanega boga, temveč ostaja kljub vsemu naporu še vedno v neki odnosnosti z njim. Götz zaradi svojega zanikanja

boga in v tem odnosu kot »novi« človek začenja svoje delovanje z ubojem, in vse, kar bo odslej počel, bo počel v luči in mediju tega in takšnega odnosa do boga, ki smo ga imenovali *deficientni modus odnosa do boga*.

Spomnimo se le Götzovih besed ob njegovem prvem »človeškem« dejanju — uboju — ki smo jih omenili prej. Samo iz medija in prostora pravkar opisanega zanikujočega odnosa do boga je mogoče izreči te besede in storiti tako dejanje. Iz tega pa je že mogoče zaslutiti, da Sartrov »novi« človek ostaja na neki način ujet v tistem, iz česar je hotel stopiti, ostaja jetnik samega sebe in svoje »prostosti«. Zaslutiti pa je mogoče iz tega tudi notranjo nezadostnost Sartrove filozofske misli.

Zakaj pa se Sartre tako krčevito skuša otresti boga in zakaj mu to nikakor ne uspe? Kaj Sartre navsezadnje misli z besedo bog? Odgovor na to vprašanje nas mora približati ujetosti Sartrovega »novega« človeka, oziroma filozofski nezadostnosti Sartrove osnovne filozofske misli. Te nezadostnosti pa *nikakor* ne mislimo prikazovati zgolj kot Sartrovo intelektualno-filozofsko nemoč, temveč jo razumemo veliko bolj usodno.

Ce se držimo samo obravnavane drame, tedaj lahko ugotovimo, da gre tu za staro teistično-ateistično pojmovanje boga. To pojmovanje boga se bo izkazalo v bistvu enako filozofskemu. Teistično-ateistično pišem skupaj zato, ker oboje spada skupaj in sta teistično in ateistično samo dva modusa istega. Ne da bi se spuščali v podrobnosti, lahko rečemo, da je za to pojmovanje boga značilna dvojnost boga in človeka, oziroma boga in sveta, zakaj bog je transmudano bitje, ki urejuje svet in je samozavestno, absolutno, najumnejše bitje in gibalec (vzrok) vsemu — *summa intelligentia*. Ta dvojnost boga in človeka oziroma boga in sveta velja tudi za krščansko dogmatiko. Bog kot transmudano bitje je mišljen seveda kot tisto, kar je nad človekom in čemur je človek podrejen vedno in v vsem. Problem človekove svobodne volje in odgovornosti za svoja dejanja ob absolutnosti božje volje in vednosti, ki so ga obravnavali misleci kot npr. Avguštin in Boetius, ni bil nikoli zadovoljivo rešen. Za nas je sedaj pomembno to, da bog ni mišljen kot kaj človeškega, svetnega. Bog je človekova usoda, mera, vodilo in dom. V tem odnosu je našel človek prav v svoji izročeni drugemu, prav v svoji postavljenosti na drugem nekakšno zavetje in možnost samega sebe. Kaj se je zgodilo v bistvu bistvenega, da je to danes pri Sartru ravno narobe? Pomen tega boga kot transmudanega nadčloveška umnega gibalca vsega, kar je — ne glede na to, kako že filozofsko podrobneje razlagamo ta in tak odnos med bogom in svetom, bodisi kot togo statičnost ali kot dialektično spletenost — je v tem, da je *bistvo* (*essentia*) vsega, kar je, že vnaprej določeno po tej najvišji inteligenci. Ta absolutna umnost je torej na neki način tudi že bistvo vsega bivajočega. Ker smo rekli, da gre za vse, kar je, pomeni to, da gre tudi in predvsem za človeka, ki je vedno sovklučen v takšna metafizična vprašanja. V vsem tem pa je utemeljen znani tradicionalno-metafizični stavek, da je *esenca pred eksistenco*. Videli bomo, da ima ta razlika med esenco in eksistenco, kakor tudi prednost esence pred eksistenco svoje korenine že v antični filozofski misli in je tako rekoč rdeča nit vse evropske zgodovine.

Če pa je esenca pred eksistenco in če velja to tudi za človeka, tedaj je človek v vsem, kar je in počne, že vnaprej določen. Človeku je vzeta svoboda, zato človeka po Sartru in njegovem pojmovanju svobode ni in ne more biti. Zato Sartre po svojem junaku Götzu lahko reče: če je bog, potem človeka ni. To sedaj pomeni: če je esenca (kot vnaprej določeno bistvo vsega, kar je — torej tudi človeka) pred eksistenco, kar velja za vso esencialno filozofijo, potem ni mogoča nobena svoboda več. Ker pa je človek svoboda, kot pravi Sartre, bi torej ne bil mogoč — človeka ni, če ni svobode kot možnosti izbiranja samega sebe in odločanja za svojo takšnost ali drugačnost, torej za svoje v lastni dejavnosti nastajajoče bistvo.

Naj nas ne zavede misel, da so vsa ta razglabljanja o bogu kot bistvu vsega, kar je, samo »stare metafizično idealistične in teološke zablode«, ki da za tako imenovani materializem ne veljajo.

Materializem se je običajno razglašal kot edini zakoniti nosilec ateizma. Omenili pa smo, da sta tako ateistično kakor teistično, kateremu edinemu na videz pripadajo »idealistične zablode«, zgolj različna modusa istega. In res, tudi iz tako imenovane materialistične filozofske misli (npr. francoski materialisti 18. stoletja, pa tudi zelo dosti tako imenovanih materialistov v našem času) sledijo popolnoma enake konsekvence, zakaj v filozofski izpeljavi njihove misli do konca je človek v *bistvu* nesvoboden, po svojem bistvu že vnaprej določen. Tu je potem vseeno, ali se to kaže kot določene generične biološke, psihološke, sociološke ali podobne determinacije, ali pa kot fatalna nujnost materialno-kavzalnega nekusa, ki se vleče nepretrgoma od atoma do duha. Ta istost pa se ne kaže le v konsekvencah vprašanj o človeku, temveč je pričujoča v celoti že v osnovnih principih oziroma počelih. Če kot tak princip ali počelo postavimo materijo (jasno je, da smo tu na področju filozofije, ne znanosti), tedaj ima ta princip v celoti isto funkcijo kot npr. duh (*summa intelligentia*) oziroma esenca »blodnih idealistov«. To je navsezadnje vsebina tega, kar nam pomeni izraz: teistično in ateistično ali idealistično in materialistično sta modusa istega; priznavanje in zanikanje boga sta modusa enega odnosa do boga. To je bilo Sartru v nekem pogledu tudi znano. V svoji razpravi »Materializem in revolucija« iz leta 1949 pravi v svoji diskusiji z Navillom, Garaudyem in gospo Angrand, ki zanikajo boga in obenem trdijo, da niso metafiziki, tole: »Navillov ateizem in ateizem gospe Angrand je jasno in apriorno stališče do nekega problema, ki naše izkušnje neskončno presega. To stališče (ateizma, op. U. I.) je tudi moje, vendar ne mislim, da sem zato, ker zanikam eksistenco boga, manj metafizik, kot je bil Leibniz, ki jo je priznaval.« Morda bo nenavadno in odbijajoče, da tu enačimo nekaj, kar so mnogi navajeni gledati kot absolutno in nezdružljivo nasprotje. Nenavadnost prihaja pač le od dolge navajenosti. Poleg tega je treba upoštevati, da le ne gre za preprosto enačenje, če govorimo o dveh modusih istega.

Problem, ki ga tukaj obravnavamo, pa nam ne dopušča globlje posegati v to filozofsko problematiko. Za naš namen moramo sprevideti to, da je ves ta sklop, ki smo ga obravnavali doslej, strnjen v kratki formuli:

esenca je pred eksistenco, ki jo ima Sartre upravičeno za osnovni stavek vse metafizike. V prostoru te formule, ki smo ga skušali tu orisati, se dogajata tudi prvo in drugo dejanje Sartrove drame »Hudič in dobri bog«.

Zoper celotni sklop te metafizične misli in še bolj zoper celotni sklop tistega, kar ta misel usodnega razkriva in kaže, se bojuje Sartre v tem delu. To je tisto, kar skuša premagati. Ta zmaga pa je takó v dramji kakor v Sartrovi filozofski misli v principu enaka: je *preobrat*, ki pa je, kot smo videli in kot se bo še pokazalo, preobrat v istem. V dramji: iz takega ali drugačnega priznavanja boga se Götz obrne v nepriznavanje, zanikanje boga. Bog in Götz *ostaneta*, odnos med njima pa se obrne iz JE v NI. Brez tega odnosa do boga ni spremenjenega Götzja, ni »novega« človeka. In v filozofiji: stavek »esenca je pred eksistenco« Sartre obrne v stavek *eksistenca je pred esenco*. Eksistenca in esenca (in razcep med njima) sta ostali, menjal se je *odnos* med njima. Dramski in filozofski obrat sta v bistvu ista, Sartre je v dramji zvest svoji filozofiji. Usodnost tega obrata je to, da se je človeku tisto, v čemer se je čutil prej doma, tisto, po čemer je sam bil, kar je bil, in kar ga je neskončno presegalo in omogočalo hkrati, pokazalo kot neresnično, kot brezdomje, kot izmaknjenost človeka iz samega sebe. To pa že vsebuje »edino« rešitev za človeka, ki je v tem, da je človek sam, sam sebi odgovoren in zato svoboden, ter se v vsem šele izbira v to, kar je in bo, in tako sam s svojo svobodo kuje svoje bistvo, kar pomeni tudi bistvo vsega, kar za človeka je (in to je vse, zakaj ni česa, kar bi bilo zunaj odnosa do človeka tudi še kaj), in je odgovoren za to le sebi. Zakaj ničesar ni, kar bi ga vnaprej ali kakorkoli določalo. Zato pravi Sartre: *če je človek, ni boga*. Nenavadno: vedno je tu ob tem JE človek še NI boga, vedno ko naj se odloči, opredeli, karkoli stori iz tega svojega JE, mu stopi naprej ta NI boga in ga — določi. Človek v svobodi svojega JE je nenadoma spet določen po onem NI boga. Nenavadno: Götz si pravi: (NI boga), zato te ubijem, ker hočem živeti jaz; to je njegovo prvo »metafizike sproščeno« dejanje. Čudno: tudi pri obrnjenem metafizičnem stavku je tu še vedno na eni strani eksistenca, na drugi esenca. In naj se Sartre še tako upira: ne določa le eksistenca esence, temveč — kot bomo videli — neogibno tudi esenca eksistenco. Zato pa je »novi« človek v bistvu še vedno isti »stari« človek.

Kaj sedaj vse to pomeni? Ko smo obravnavali Sartrovo pojmovanje boga, smo omenili, da gre za teistično-ateistični pojem boga, za katerega je značilna dvojnost transmundanega boga in človeka oziroma sveta. To dvojnost in razkol smo spet zagledali na filozofskem miselnem nivoju v tradicionalnem metafizičnem stavku »esenca je pred eksistenco«. Če pomeni eksistenca bit in esenca bistvo, tedaj predstavlja ta stavek dvojnost in razcep biti in bistva. Dalje smo videli, da je ta vnaprejšnja esenca oziroma bistvo dejansko *summa intelligentia*, absolutna umnost, medtem ko je bit oziroma eksistenca ekstenzionalno pojmovani svet s človekom vred. Bit kot *esse existentiae* so tedaj vse stvari (in ljudje), ki so principalno stvari stvarstva (*emanacija*) le-*one esse essentiae* kot *summae intelligentiae*. Vse, kar je, se torej v sebi cepi in razločuje v tisto, kar JE, in tisto, po čemer je. V tem smislu je razklan tudi človek v svojem bistvu.

Za to, kar je, se ima zahvaliti tistemu, po čemer je, ki je njegova esenca kot absolutna umnost. To ga že vnaprej določa in v vsem definira, zato se ne določa sam. Je le ubogo bitje v njega presegajočem, vsekakor nadčloveškem ustroju neba in pekla. In tisto meseno in zemeljsko se pokaže kot hudičevo in tisto umno kot božje. Človek je v bistvu umno živo bitje — animal rationale.

To je tedaj filozofsko zapopadeno bistvo človeka v sklopu, ki ga sežema omenjena formula o prednosti esence pred eksistenco in ki ga kažeta prvo in drugo dejanje Sartrove drame. Zelo bi se motili, če bi menili, da je to le nekakšna »teoretično-spekulativna« opredelitev človeka, zaradi katere pač ni treba, da bi se kdo razburjal. Češ, navsezadnje bi si lahko kdo vtepel v glavo, da je človek v bistvu kaj drugega, bi to razbobnal, nato pa bi se mi vsi prepirali o tem. Če gledamo na vse to tako, bi se seveda prepirali popolnoma po nepotrebnem, zakaj človek — tako bi se utegnilo zdeti — pač je, kar je, ne glede na to, kaj bi si utegnil kak prenapetež o njem *misliti*. Dokler gledamo na filozofijo in metafiziko tako, smo še popolnoma zunaj usodnostne zgodovinske dimenzije, v kateri se dogaja metafizika. Vendar filozofija in metafizika nista polje takšnih poljubnih in »plodnih« spekulacij. Ze zdavnaj bi bili propadli, ko bi bili samo to. V resnici pa so propadle vse napovedi, ki so jima prerokovale tako prozičen konec.

V opredelitvi človeka kot animal rationale ali pa v stavku o odnosu med esenco in eksistenco moramo, nasprotno, videti tisto, kar se v njem kaže, namreč usodo zgodovinskega človeka in sveta. To seveda spet ne po taki preprosti teoriji odraza, po kateri bi bila metafizika le nekakšen »ideološki odraz« nekega zgodovinskega družbenega dogajanja oziroma nekakšnih družbeno-dinamičnih makrosituacij. Še manj pa v tem smislu, da bi bila metafizična razmišljanja kakorkoli vzrok ali vzmet temu zgodovinskemu družbenemu dogajanju. Metafizika je to dogajanje samo in sicer prav v tistem pomenu, kolikor zajema opredelitev bistva človeka samega kot fizično-nadfizičnega bitja, bistvo človeka kot animalnega umnega bitja. Je torej dogajanje kot dogajanje tega fizično-nadfizičnega bistva človeka samega. Kaj to pomeni, bomo videli kasneje.

Poglejmo nekoliko bolj od blizu kot doslej, kaj pomeni Sartrov preobrat tega osnovnega metafizičnega sklopa, ki ga je — kot smo omenili — napravil v principu enako v svoji drami kakor v svoji filozofski misli.

Kaj pomeni tak obrat osnovnega metafizičnega stavka? Šele iz tega orgovora se nam bo na poseben način odprl konec drame, ki jo tu obravnavamo.

Videli smo, da je osnovna struktura tistega, kar stavek »esenca je pred eksistenco« imenuje, neka dvojnost, razdvojenost biti in bistva. V obrnjenem Sartrovem stavku: »eksistenca je pred esenco« ostaja ta dvojnost nedotaknjena. Kljub temu se je nekaj spremenilo. Tega pa sedaj ne smemo misliti le kot preprosto prestavitev obeh temeljnih besed v tem stavku, temveč se moramo poskusiti prebiti k spremenjeni strukturi celotnega metafizičnega sklopa, ki smo ga orisali prej, ko smo obravnavali še nepreobrnjeno formulo, ki zbira v sebi ves ta sklop. Navsezadnje bi

se utegnil kdo vprašati, čemu takšno grozno ovinkarjenje čez neprehodne močvare in goščave metafizičnih »spekulacij«, ki nas končno dandanes hudo malo brigajo. Res, čemu le, če ne zaradi tega, ker se nam iz teh »praznih spekulacij« odpira in razkriva zgodovinsko-usodna bit nas samih in sveta, ki smo v njem.

V prostoru obrnjenega stavka »eksistenca je pred esenco« je Sartru mogoče postaviti drugo stran teze iz obravnavane drame: »če je človek, ni boga«. To tedaj Sartru pomeni, da je človek utemeljen sam v sebi, sam sebi odgovoren za vse, edini sodnik vseh svojih dejanj, da svoboden izbira, kaj bo postal, in tako šele v teh odločitvah, ki jih sam izbira izmed mnogo mogočih, postaja vedno to, *kar sam hoče*. Prav zato je tudi samó sam sebi za vse odgovoren, zakaj ničesar ni v njem in okrog njega, kar ne bi bil na neki način sam hotel. Druge ljudi potrebuje zato, da bi z njimi sam mogel biti. Ta človek se zaveda, da je zunaj njega le to, kar on sam iz sebe svobodno stori in za kar se odloči. Človek je svoboda. Toda tu je ravno problem, zakaj to, kar človek stori, je storjeno, in tega ni mogoče več spremeniti v nestorjeno. Kot takšno se obrača zoper njega, je »anti-praksa« in osnova vsaki alienaciji. Ta že v *svobodnem aktu eksistence realizirana esenca je tu in ga neizogibno opredeljuje*. Lahko v nji izbira, lahko si jo sicer podreja — izmakniti se ji ne more. Tega odnosa v svojem načinu seveda Sartre ne obravnava tako preprosto. Pojmuje ga kot celoten kompleks človekove prakse in mu posveča največjo pozornost predvsem v svojih kasnejših filozofskih delih. Ta splet svobode in nesvobode lahko tu le omenimo. Sartre pravi, da je človek obsojen na svobodo; mora se odločati, zakaj v to ga sili lastna nuja, vendar ima pri tem svobodno izbiro. Ali ni *takšna* »obsojenost na svobodo« nekje blizu opredljenosti po storjenem?

Toda tisto apriorno dejanje, tako rekoč dejanje dejanj, mora vendar neizogibno biti premaganje tistega, kar Sartre imenuje metafizika. V drami se to kaže kot spoznanje, da ni boga; filozofsko, da je eksistenca pred esenco, kar pomeni, da je človek svoboden — človek je svoboda, lastni projekt. Dejanje dejanj bi bilo tedaj preskok v prostor onkraj Dobrega in Zla, onkraj boga in hudiča. Šele to dejanje, šele ta preskok naj bi dajal možnost svobodnemu, samó v sebi utemeljenemu »novemu« človeku. Ta preskok pa se je v resnici izkazal le kot preobrat, le kot premik v okviru dveh modusov istega. Kot osnova značilnosti tega istega se je pokazala *dvojnost in razcep v osnovi*. Preskok, ki bi ne skočil le onkraj hudiča in boga, onkraj Dobrega in Zla, temveč *predvsem onkraj eksistence in esence same*, bi morda dosegel tisto bistveno dimenzijo človeka, torej človekov pravi dom. Preobrat, o katerem govorimo, tega ni dosegel, ker se je zgodil znotraj vsaksebnosti eksistence in esence. Dosegel pa je nekaj drugega, grozljivejšega, kot je tisto, od česar se je obrnil, v lepem videzu bolj grozečega, kot je grozeča atomska goba. Stari metafizični razcep biti in bistva, o katerem smo govorili, ni pomenil seveda nič »dobrega«, saj je človeka trgal samemu sebi. Kljub vsemu pa je bil v tem očitnejši, odprtejši, znosnejši. Dvojnost in razcep, ki ga naziramo v tem preobratu, se vse bolj pogreza v lastno noč in skriva svoja brezna

v izmaknjenost in prikritost lepo izglajenega videza. Tej njegovi izmaknjenosti in prikritosti današnja misel še ne more (morda že ne more več) do dna.

O čem govorim? O človeku, utemeljenem samó v sebi samem in odgovornem samo sebi samemu; o človeku z mrtvim »bogom«. (Opozarjam: bog je v narekovajih.) Mar je to res takšna grozota? Mar ni to tisto, kar hočemo, kar nam je bolj potrebno kot karkoli drugega? In kje naj bi bil tu še kakšen razcep, če je le človek sam, svoboden itd.? Morda je razcep med človekovimi odločitvami in tistim že odločenim, človeka opredeljujočim? Da bi odgovorili na to, se moramo neizogibno odpraviti v metafiziko.

Izhodišče nam bodi Sartrov stavek »eksistenca je pred esenco«. Eksistenca je tu mišljena iz *esse existentiae*. Ta pomeni nekaj, kar zares je, nasproti prividu ali zgolj možnosti, potencialnosti (*potentialitas*). Eksistenca pomeni tedaj tisto, kar je realno, aktualno bivajoče. Kant jo opredeljuje kot objektiviteto izkušnje, Hegel pa kot idejo absolutne subjektivitete, ki sama sebe ve. Razlikovanje med eksistenco kot aktualnostjo nasproti potencialnosti kot goli možnosti nahajamo že v antični Grčiji pri Platonu in Aristotelu. Aristotelu je *próte hýle* (snov, materija) čista možnost, potencialiteta, medtem ko je *enérgeia* aktualiteta, tisto, kar zares je. To, kar na ta način je, so vse stvari kot enotnost *hýle* in *morphé*, materije in forme, zakaj sleherna stvar je s-tvar, nekako oblikovana tvar (materija). Stvari kot oblikovano materijo imenuje Aristoteles prva substanca. Prva substanca, torej obdajajoče nas stvari, so tedaj bivajoče, kar zares je, kar človek najprej spozna. Prav zato govori Aristoteles o prvi substanci. Videli pa smo: stvari so le kot oblikovana tvar, materija. Sama materija se brez oblike ne more pokazati kot kaka stvar. Zaradi tega je forma (*eídos*, *morphé*) tisti princip, ki aktualizira čisto potencialnost (materijo). Aktualizacija materije, ki je vse dogajanje in gibanje, pa se dogaja kot prehajanje potencialnosti (*hýle*) v aktualiteto (*energeia*) in kot razvoj od nižjih k višjim formam; pri tem so nižje spet materija višjih form. Razvoj od nižjih form k višjim je mogoč le po najvišji, čisti formi, ki ne potrebuje nobene materije več. Čista forma ni kaka poljubna Aristotelova domislica, temveč je neizogibna za razvoj od nižjih k višjim formam, kakor tudi za aktualizacijo čiste potencialnosti materije v stvareh. Ta čista forma pomeni Aristotelu šele *pravo bit stvari* kot prvih substanc, zakaj vse stvari so se dejansko aktualizirale šele po tej čisti formi. Ta je tisto splošno, kar biva samo v posebnem in se v njem ostvarja, to samoostvarjanje biti pa imenuje Aristoteles *entelehiya*. Imenuje jo tudi druga substanca, ker jo človek spozna šele po stvareh in v stvareh. Toda ta za človeka druga substanca (po redu spoznavanja) je po »naravi stvari« prva, saj ona omogoča in je bit vseh stvari in gibaló vsega, medtem ko je tista za človeka prva substanca po naravi stvari druga. Tako je torej vse, kar je, omogočeno po tej za človeka drugi, po naravi stvari pa prvi substanci. Po Aristotelu so samo zanjo primerne tiste oznake, po katerih opredeljuje Platon ideje: je večna, nespremenljiva, negibljiva (zakaj ona vse giblje), sama zase, netelesna, skratka *popolna bit*, čista aktualiteta,

v kateri je možnost že dejanskost — *božanstvo*. Substanca je tako subjekt, oboje je tisto, kar je spodaj in kar nosi vse drugo, je torej podstat vsemu (sub-stanca, sub-jekt). To substanco oziroma subjekt kot po naravi stvari tisto prvo pa imenuje Aristoteles tudi *nus poietikós*, aktivni um (Spis »O duši«). Kar velja za vse stvari, velja v metafiziki enako tudi za človeka, ki je tudi enotnost materije in forme. Materija so mu, tisto vegetativno in živalsko, forma pa duša. Duša sama je sestavljena po istem principu. Sestavljata jo aktivni in pasivni um *nus pthetikós*. Ta aktivni um pa je prav tisti, po katerem so vse stvari to, kar so, zakaj on je »na neki način forma«, je torej čista forma. Aristoteles ga imenuje tudi *theos* — bog. Tudi tako mišljeni aktivni um ni kaka poljubna »idealistična« domislica, ki bi jo bil Aristoteles prinesel s seboj iz »idealistične« Platonove šole, temveč neizogibno spada k Aristotelovi misli. Ta aktivni um človeške duše je tisto večno, nesmrtno, nespremenljivo, netelesno, nadčloveško v človeku in njega samega omogočujoče, medtem ko človekov trpni um odmre s človekom vred. Ta aktivni um, čista forma, čista aktualiteta itd. je tisto, kar se kasneje kaže kot *summa intelligentia* oziroma *esse essentiae*. *Aktivni um kot čista forma pri Aristotelu je tisto »po naravi stvari prvo«, in v sholastiki ter kasneje je esenca pred eksistenco*. Oboje je isto. V človeku je tedaj združeno tisto animalno in tisto v tem pomenu umno — človek je *animal rationale*.

Dani obris Aristotelove ontologije kot jedra metafizike kaže, da je razkol v opredelitvi bistva človeka, ves ta razkol med eksistenco in esenco, *pravzaprav utemeljen v načinu, kako je bilo razloženo vse, kar je, torej bivajoče kot tako*. Iz načina te razlage bivajočega kot takega, ki se imenuje ontologija (po grški besedi *ón* = bivajoče) tedaj vedno in vsakokrat *znova* »sledi« in prihaja le-ona dvojnost opredelitve bistva človeka kot animal rationale. Iz načina razlage bivajočega kot takega vedno in vsakokrat *znova* prihaja tudi razdvajanje v biti na *možno* in *realno* (aktualno), na *esenco* in *eksistenco* (*esse essentiae* in *esse existentiae*). *Essentia* je namreč pojmovana kot vse omogočujoča možnost vsega, kar je. Če je ta odnos med eksistenco in esenco dialektična povezanost, kot pri Heglu, tedaj misel še ni segla onkraj tega razcepa, temveč ga je le na *neki način* razložila.

Aristotelova razlaga bivajočega kot takega — torej ontologija — je bila tu zbrana *le kot zgled*, iz katerega naj bi se pokazalo, *kako iz neke* razlage bivajočega kot takega »sledi« le-oni razcep in dvojnost, ki je vedno navzoča v vsej evropski zgodovini. Ne trdimo, da so vse ontologije v zgodovini od Aristotela do danes enake, pač pa menimo, da vsaka ontologija kot taka, kar pomeni *sleherni način razlage bivajočega kot takega*, neizogibno vsebuje to dvojnost in razcep. Vsaka ontologija zato ni nič drugega kot *neka* »razlaga« odnosa med esenco in eksistenco. Pri tem je vseeno, ali takšna razlaga sebe imenuje ali ne imenuje ontologija, ali celo nastopa proti »ontologiji«. Ne moremo pa se tu spuščati v vprašanje, iz kakšne usode biti se dogaja ta razcep v biti med *esse essentiae* in *esse existentiae*. Prav tako se ne moremo ob razmišljanju o Sartrovi drami spuščati v vprašanje pomena tako označene »biti«. Za naš namen v tem

članku naj zadošča opozorilo, ki smo ga dobili iz tega ekskurza v antično filozofijo: ontologija kot jedro metafizike vedno na neki način razloži vse, kar je, tudi človeka. V načinu te razlage pa je vsakokrat zapopaden razcep v biti, ki se kaže kot razlika in odnos med esenco in eksistenco, ter v sklopu tega odnosa dvojnost bistva človeka kot animal-rationale. V tem pomenu je razcep med esenco in eksistenco usoden za vso zahodno-evropsko zgodovino in ji stoji v jedru. Naj tu ponovno opozorim na to, kar sem omenil že prej: metafiziko je treba razumeti kot dogajanje tega fizično-nadfizičnega bistva človeka samega.

Ta osnovna metafizična struktura, ki smo jo našli pri Aristotelu, se kasneje ohranja v vseh svojih spremembah. Nemogoče nam je tu slediti vsem tem spremembam.

Za nadaljevanje tega razmišljanja je pomemben pridobljeni pojem existentia in še bolj pojem substance oziroma subjekta. Ne da bi sledili vsem spremembam, ki jih je ta pojem — temeljno nespremenjen — pretrpel v času od Aristotela do danes, lahko ugotovimo, da je v novoveški filozofiji od Descartesa dalje subjekt postal tako rekoč Arhimedova točka filozofije — primum philosophicum. Naj so ga razlagali kakorkoli že, vedno je ostal tisto osnovno, na čemer je imelo oporo vse drugo. Naj govori filozofija o čemerkoli že, vedno govori na neki način o človeku ali njegovem bistvu. Razkrivajoč bistvo vsega, kar je, razkriva tudi bistvo človeka. Dokler je filozofija filozofija, se temu ne more izmakniti. Zares so velike filozofije v stoletjih po Descartesu *eksplicacije struktur subjektivitete subjekta*. Subjektiviteta subjekta je bit (oziroma substanca, kar je tu isto) vsega, kar je, *Eksplicacija struktur subjektivitete subjekta velja v novoveški filozofiji kot razlaga vsega, kar je, torej biti bivajočega, ki je pojmovano kot existentia*. Kot smo videli, je bila dana osnova za to že v antični filozofiji. *Existentia kot actualitas nasproti possibilitas je v novoveški filozofiji potemtakem utemeljena v subjektiviteti subjekta*. Subjektiviteta subjekta (npr. pri Kantu transcendentalni apriorni čisti subjekt kot transcendentalna apriorna sinteza za vse predmete možne iskušnje, torej objektivitete; pri Heglu dialektično samorazvijajoči se subjekt kot absolutni duh; pri Schopenhauerju volja; pri Nietzscheju volja do moči itd.) je *essentia te existentiae*. *Dvojnost in razcep med esenco in eksistenco je torej znotraj tako ekspliciranega subjekta*.

Kako je sedaj pri Sartru? Rekli smo, da je subjekt postal tisto osnovno, na čemer ima oporo vse drugo. Subjekt vsega, kar je, je pri Sartru nedvomno *eksistenca*. To ime velja pri Sartru samo za človeka, samó človek je *eksistenca*, stvari pa ne. Bistvena poteza te eksistence je namreč svoboda. Eksistenco pojmuje Sartre kot individualni subjekt, ki je vedno in neizogibno usmerjen ven k objektom in drugim eksistencam. Sam zase, osamljen, ni mogoč, zakaj šele njihova medsebojnost zagotavlja samonastajanje vseh subjektov kot eksistenc, šele v skupnem delovanju drug za drugega je vsak sam zase. (Götz, brž ko se je »učlovečil«, poišče ljudi, druge, začuti potrebo po njih.) To pomeni, da je tako zapopadena *eksistenca subjektiviteta, v kateri je vse obseženo*. Poiskati je treba, kaj se skriva v nji.

Ko smo govorili o Sartrovem pojmovanju človeka kot eksistence, smo videli, da nad človekom ni ničesar, vse je nič in postaja to, kar je — *torej sploh nekaj* — šele s svobodno odločitvijo in aktom eksistence. To namreč pomeni stavek, da je človek svoboda. Človek — torej eksistenca — s svojimi svobodnimi, od nikogar in ničesar vnaprej določenimi akti šele »podeli« vsemu kar ga obdaja (in to je dejansko vse, kar je) esenco, neko takšno ali drugačno bistvo. To sedaj pri Sartru ne pomeni, da je človek creator ex nihilo, ne ustvarja sam iz sebe snovi (tako rekoč materije) vsega, kar je, temveč *podeljuje vsemu* njegovo bistvo. Ta *Vsemu* pomeni seveda tudi in predvsem sebi samemu. Tako, človek svobodno sam sebe izbira, vtem ko izbira nekaj »zunaj« sebe. *Eksistenca je pri Sartru torej svojevrstna eksplikacija subjektivitete subjekta kot tistega, ki je osnova vsemu in tudi sebi samemu.* V podrobnosti te svojevrstne eksplikacije, ki jo daje Sartre v svoji filozofiji, se tu nimam namena spuščati. Potrebno je sprevideti, da je ta eksplikacija dejansko utemeljitev vsega, kar je, določen način razlage bivajočega kot takega in torej po smislu ontologija. Vse to se mi zdi temeljna ugotovitev glede Sartrove filozofske misli. Tako razumljena eksistenca se od tradicionalne existentiae v osnovi, torej v *bistvu* ne razlikuje. Če je namreč existentia v tradicionalni metafiziki pomenila tisto, kar zares je, tisto po esenci v resnici bivajoče, vidimo, da eksistenca pri Sartru na neki način pomeni tudi tisto, kar zares šele je, tisto v resnici bivajoče, ki v *svoji* bivajočnosti, celó podeljuje vsemu, kar je, bistvo. Torej prav tako kakor *bivajočnost subjektivitete subjekta* v tradicionalni novoveški metafiziki podeljuje bistvo vsemu, kar je. To je tedaj tista »prava bit«, ki daje bistvovati vsemu. Zato pravi Sartre po svojem »junaku« v drami: »vse okrog človeka je ena sama prazna praznina, nič« (citiram po spominu).

Tako smo se z neke druge strani določeneje približali tistemu, kar smo omenili, ko je bil govor o tem, da Sartre ni odskočil iz horizonta metafizike, temveč je napravil le neki obrat znotraj metafizike.

Še vedno pa ne vemo, kako je v bistvu s subjektiviteto subjekta kot svobodno eksistenco pri Sartru. Kako je v sebi razcepljena ta subjektiviteta subjekta kot svobodna eksistenca? Da bi se približali temu odgovoru, si moramo neizogibno ogledati še neko drugo potezo v novoveški metafiziki, ki se kaže kot *metafizika volje*.

Predvsem je treba reči, da ni sprejemljiva tista ocena novoveške filozofije, po kateri metafizika volje pravzaprav ni pomembna, ker nima »tolikšne družbeno-zgodovinske vloge ali pomena« itd. kot metafizika duha in racionalnosti, umnosti. Takšnih ocen je veliko. Domneva se namreč, da je metafizika volje nekakšen iracionalizem, ker »daje primat« tistemu brez-umnemu, brezrazložnemu nad duhom oziroma umnostjo. Če je res, da metafizika ni in nikoli ne more biti kup praznih domislic, temveč je v svojem bistvu usodna kot dogajanje bistva človeka samega in kot sled tega dogajanja, kdo bi si tedaj drznil meriti in ocenjevati bistvo metafizike s preprostim merilom »več ali manj« vloge za to ali ono?

Metafizika volje ima svoje začetke že pri očetu novoveške filozofije Descartesu. Spoznanje ima pri njem svojo racionalno in *volitivno* kompo-

mento. Volitivnost, volja mu je tisto, kar je navzoče v sleherni akciji in psihološki dejavnosti. *Predvsem pa mu je volja pogoj slehernega dejanja* — torej tudi dejanja spoznavanja, ki je kot naše delo mogoče le po privolitvi naše volje. Mar ni tedaj pri »racionalistu« Descartesu volja na neki način tisto, kar nekako omogoča sleherni spoznanje, torej racionalnost, razum sam? Pri vsem tem pa je volja po Descartesu svobodna in se kaže v prosti izbiri. Kako je to izvedeno v podrobnostih in kako se kaže pri Descartesovih naslednikih, tega tu ne moremo slediti.

Dalje je Schelling, neposredni Heglov predhodnik in sodobnik, ugovoril, da »predikati« oziroma »opredelitve« prave biti vsega, kar je, ustrezajo tistemu, kar imenujemo volja. To misel je povzel Schopenhauer ter razložil voljo kot bit vsega, kar je. Vse bivajoče mu je bilo v bistvu volja, v svoji pojavni obliki pa zgolj predstava. Volja je neskončna, brezrazložna, zunaj časa, zunaj prostora, zunaj vseh zakonitosti in kavzalnega nekusa — vse to velja v pozitivnem pomenu le za pojavnost. Vse stvari in človek so le začasna in v-časna inkarnacija in individuacija večne, absolutne volje, ki se kaže Schopenhauerju kot volja do življenja. Ta volja do življenja se nenehno širi, nenehno sama sebe mrcvari in trpinči, se sama s seboj hrani itd. Zato je edina odrešitev iz tega samomučenja negacija volje do življenja. V tem je utemeljen Schopenhauerjev filozofski pesimizem. Racionalnost oziroma umnost je v tem sklopu le orodje te brezumne volje v njenem potrjevanju same sebe, ki si jo le-ta podreja in prireja svojim interesom — »borna lučka v najvišji kamrici velikanske, nji neznane zgradbe«. Nietzsche, ki je bil spočetka pristaš Schopenhauerjeve filozofije, se je kasneje odvrnil od njega. Volja, ki je tudi pri njem bistvo vsega, kar je, tudi človeka, se mu je pokazala drugače. Kot večno povračanje enakega je volja do moči in večni DA vsemu, kar prinaša, tudi lastnemu trpinčenju. Ne zanikanje, temveč priznavanje bistva volje do moči in njene ekspanzije je pričujoče že v nji sami. Razcep se kaže tu kot dvojnost bistva (volja) in pojava (inkarnacija tega bistva kot volje), ali pa kot razdvojenost te brezumne volje in umnosti. Tako gledana volja do moči pa je v celoti, čeprav še skrito, navzoča že v Heglovi filozofiji. To je absolutni duh, ki v vsem, kar je, sebe spoznava in sebe hoče kot volja znanja in ljubezni. To je jedro tistega, kar imenuje Marx Heglova laž principa, zaradi katere je po Marxu rešitev razcepa v Heglovi misli zgolj navidezna. Subjektiviteta subjekta kot duh ali kot volja se nam zato kaže v nekem pogledu kot isto. Nietzschejeva misel združuje v sebi obe veliki veji razdobja tako imenovane nemške klasične filozofije: metafiziko duha in metafiziko volje. Ta sklep bi seveda zahteval obširnejšo uvodno obravnavo, ki pa tu ni mogoča.

Nietzschejeva volja do moči se kaže kot volja do volje. Značilnost te volje kot novoveške in še današnje subjektivitete subjekta je to, da ni opredeljena po ničemer drugem kot sama po sebi. Ne boga, ne hudiča, ne Dobrega ne Zla ne priznava nad seboj. Njen edini zakon je njena volja. Je torej *sámo-volja*. Subjektiviteta subjekta mišljena kot *sámo-volja*, tu smo blizu tistemu, kar danes je. Njena značilnost je pospešujoča se *samoekspanzija*, širjenje svojega prostora. Kot ekspanzija pa je hkrati

tudi *redukcija*, *črpanje*, izčrpavanje vsega, kar je, torej tudi človeka. Kaže se kot totalno popredmetenje in hkrati totalno *mobiliziranje* vsega, kar je, vsega predmetnega, v nadaljnjo še hitrejšo ekspanzijo in močnejšo redukcijo in mobilizacijo. Njen razširjajoči se prostor se polni s praznimi predmeti in praznimi ljudmi. Praznina se širi in polni s praznino, zakaj vse tone v brez-bitnost gole predmetnosti. Ta *sámo-volja* je v osnovi *vsemu*, kar je, torej tudi nam ljudem. Zato vse to ni kje zunaj, ni kje daleč, ni kje globoko; to je tisto vsakdanje najbližje, *to je poteza v zgodovinsko bitni usodi bistva nas samih in sveta, v katerem smo. To je človek z mrtvim »bogom«*. Nietzsche je imenoval to z besedo »puščava raste«.

Tako razumljena *sámo-volja* nikakor ni identična s psihološko pojmovano samovoljo kakega individualnega odločanja o čem, čeprav ta na neki način sodi vanjo. Lahko bi rekli, da je posredni izraz tistega, kar pomeni *sámo-volja*, tudi tisto, kar se po Marxovo imenuje *samooplodnja vrednosti oziroma kapitala*, ki je danes ustrojena drugače, kot jo je mogel videti Marx. Vsega tega »ni« nikjer in vendar »je« povsod in v vsem; takšno je kot »bog« — nikjer ga ni in povsod je navzoč. V katerem koli totalitarizmu se spet na en način posredno kaže ekspanzija, totalna mobilizacija in redukcija vsega v bistvu *sámo-volje*. Drug način takega posrednega kazanja je business, pa tudi vojna itd. Vse to seveda niso opredelilve bistva tistega, kar imenujemo *sámo-volja*.

Če pa je tako, tedaj atomska goba ni nevarnejša in grozljivejša od nevarnega in brez-varnega te nevarnosti. Ta opis si niti najmanj ne lasti, da je miselno zajel to, na kar je skušal samó opozoriti: da bi se v tem namreč pokazali obrisi tistih pokrajin, iz katerih izvira Sartrova drama »Hudič in dobri bog«. V vidiku, ki se nam je odprl, že naziramo obrise tistega, kar se v bistvu dogaja v Sartrovi obrnjeni formuli »eksistenca je pred esenco«. Kar se tu dogaja, je skrivanje in prikrivanje tega grozljivega, te nevarnosti pod lepim videzom temeljne formule »eksistenca je pred esenco« oziroma »človek je svoboda«. *Razmerje med to vsaksebnostjo eksistence in esence*, boga in človeka, ki se nam je prej pokazalo kot deficientni modus odnosa do boga oziroma kot človek z mrtvim »bogom«, je ravno tisto, kar smo skušali nakazati kot totalno ekspanzijo volje do volje oziroma *sámo-volje*. To je razmerje svobodnega, po »ničemer« določenega odločanja eksistence za esenco, *to je subjektiviteta subjekta skupaj s svojo objektiviteto*. Ta svoboda pa je utemeljena samó sama v sebi, zakaj ničesar ne priznava nad seboj. Kakšen je odnos med takšno svobodo in ono *sámo-voljo*? Ta svoboda skriva ono *sámo-voljo*.

Vase zaprti razkol tega razmerja med eksistenca in esenco, razkol v subjektiviteti *sámo-volje* izgubljenega človeka je v tem, da je človek še vedno ostal to umno-brezumno bitje, zakaj v *sámo-volji* se ohranja osnovna poteza volje — brezumnost. *Človek je sam v bistvu razdvojen na umnost in brezumnost, na prakso in inertnost, kot pravi Sartre*. Današnji človek torej ni doma tam, kamor se je izgubil in kjer zaman išče svoj dom. Današnji človek tava kot tujec, izgubljen v subjektiviteti oziroma objektiviteti, kar je popolnoma isto, saj je vse objektivno postavljeno, predmeteno po njem samem, s tem pa postavlja človek tudi samega sebe.

To kaže odnos oziroma razmerje med eksistenco in esenco. Človekov dom leži morda res onkraj tu orisanega razkola boga in hudiča, onkraj Dobrega in Zla, onkraj eksistence in esence. Vendar se ta skoraj brezimni kraj, kjer je morda njegov dom, danes še trdovratno izmika človeku, zakaj zdi se, da še ni dopolnjena usoda izgubljenosti in tujstva. Na nas pa je njeno grozeče preživljanje, Umetnosti nam to nenehno kažejo. Kar kažejo, je grozljivo.

Če je človekov dom res onkraj boga in hudiča, Dobrega in Zla, eksistence in esence, potem je s tem morda nakazana smer poti v ta kraj. Eksistenca pri Sartru se nam je pokazala kot svojevrstna razlaga subjektivitete subjekta, po kateri je tudi vsa objektiviteta. Onkraj eksistence in esence pomeni tedaj onkraj subjektivitete subjekta z njegovo objektiviteto vred, torej *onkraj korelacije subjektivete in objektivitete*. Če gledamo in dokler gledamo iz te korelacije, je v nji vse, kar kakorkoli je, in *onkraj nje nič*. Toda ali bi bilo mogoče odskočiti iz te korelacije? Dalj kot do vprašanja tega odskoka se v okviru razmišljanja o izviri Sartrove drame »Hudič in dobri bog« ni mogoče niti tipaje prebiti.

Prav to pa, da še ni dopolnjena usoda te izgubljenosti človeka v tistem, kar imenuje naziv subjektiviteta subjekta kot *sámo-volja* oziroma kot eksistenca svobode v Sartrovem smislu, pa morda do neke mere osvetljuje tudi Sartrov »zaostanek«. Zakaj prav v tem, da Sartrova temeljna filozofska misel o prednosti eksistence pred esenco (z vsem, kar ta misel sežema) skriva in prikriva v sebi tisto grozljivo nevarnost; prav v tem, da se sama kaže kot tisto negrozljivo, ne-nevarno, zaželeno, prav v tem je notranja nezadostnost Sartrove misli danes. Ne to, da'ni odskočila v oni kraj onkraj, pač pa to, da sama s seboj zapira pogled v ta onkraj, je njena nezadostnost. Zakaj v tem je — ne da bi sama vedela ali to hotela — glasnica tistega pustošenja, ki grozi pod imenom *sámo-volja*. Zato Sartrova misel ni niti na poti tja v oni kraj onkraj, ker si je sama s svojo obrnjeno metafizično formulo zaprla pot. To pomeni, da je danes sleherno filozofsko mišljenje, ki se še zadržuje v okviru subjektivitete subjekta (kakorkoli že razložene), skrivajoči zastor in samo sebi pregraja, ki si onemogoča odskok iz tistega, v čemer se duši. To velja enako tudi za tiste filozofije, ki zatrjujejo, da so zapustile »subjektivizem« in da so se »obrnile ven k objektiviteti zgodovine in sveta«.

Kaj se torej v bistvu bistvenega spremeni ali se je spremenilo, če se metafizični stavek »*esenca* je pred eksistenco« sprevrže v sicer še vedno metafizični stavek »*eksistenca* je pred esenco«, kolikor je metafizika ostajanje v subjektiviteti subjekta kot bivajočosti vsega, kar je (bivajočosti kot tistem, po čemer vse je)? *To, da se subjektiviteta subjekta kot volja do moči skriva in prikriva kot sámo-volja z vso svojo sámoeekspanzijo, redukcijo in totalno mobilizacijo v eksistenco svobode. In to vlada kot skrita usoda sveta danes*. Vlada tako, kakor je subjektiviteta subjekta vedno vladala — kot bivajočost vsega, kar je; torej kot tisto, po čemer je vse, kar je, tudi človek.

Sartre pravi: eksistencializem je humanizem. Eksistencializem je mišljen tu iz tistega, kar pomeni eksistenca. To pa, kar eksistenca pomeni,

se je pokazalo kot svojevrsten antropocentrizem. Zato bi morda mogli reči: ta humanizem je svojevrsten antropocentrizem. Njegovo bistvo bi bilo tisto, kar smo imenovali *sámo-volja* v svoji ekspanziji, redukciji in totalni mobilizaciji, tisto, kar se nam zdi zgolj grozljivo, kot je grozljiva atomska goba. Ta humanizem zasnavlja svojevrstno metafiziko antropocentrizma.

Tak preobrat, kot se nam je pokazal pri Sartru, je napravil že Nietzsche. To je dovršitev brezizhodnosti. Sartre ostaja v tej dovršeni brezizhodnosti. Ostajajoč v nji, ustreza ta misel temu, kar danes je. Na ta način ustrezajoč pa je v dovrševanju te brezizhodnosti spregledala tiste znake, ki izgubljenemu kažejo pot v oni »onkraj« današnjega, ki je pravzaprav tu »pred« njim.

Po vsem, kar se kaže iz doslej povedanega, bo morda lažje in globlje razumeti konec te drame. Da sklepi, do katerih smo tu prišli, izhajajoč iz Sartrove drame »Hudič in dobri bog«, niso pretirani, kaže njen konec.

Eno glavnih vprašanj, ki ga moramo še osvetliti, je namreč vprašanje, zakaj Götz na koncu noče prevzeti oblasti nad vojsko in zakaj jo prevzame šele na Nastyjev ukaz, torej na ukaz tistega, ki ga imenujejo v drami »prerok«.* Je mar to »ideologija vodje«? Ali je nenadna vrnitev k staremu in pomeni torej razpoko v celoti? Mar je Sartre pri stranskih vratih spet vpeljal boga? Da bi se temu približali, moramo pogledati, kakšen je pomen tega »preroka« v drami.

Nasty nastopa kot vodja kmečkih puntarjev. On je tisti, ki vidi in pozna pomen in cilje puntarije, kateri so lastni puntarjem samim, le da nezavedno. On ve, kdaj nastopi ura primernega udarca, kdaj pride puntu njegov čas. Iz te svoje vednosti in v skladu z njo hoče in mora voditi puntarje. Je torej posebljena zavest puntarije. Prav iz tega svojega znanja zahteva, naj pričetek punta odložijo za sedem let, in je v tej zahtevi pripravljen celo likvidirati nepokornega voditelja puntarjev, ki hoče začeti vstajo takoj. Likvidiral bi ga v imenu tistega, za kar se le-ta sam bojuje, le da se ne zaveda dovolj svojih možnosti v situaciji. Uspešen je tedaj lahko le tisti, ki spozna nujnost, da je treba sprejeti »prerokovo« vodstvo. Vsi tisti pa, ki tega ne spoznajo ali se mu upirajo, morajo nujno propasti. Nasty naj bi bil torej nekakšna posebljena »zgodovinska nujnost«. Odkod Nastyju njegova »preroškost«, tega nam Sartre v drami neposredno ni povedal. Očitno pa pomeni ta punt v drami nekakšno revolucijo. Kaj razume s tem imenom, je Sartre povedal v svoji razpravi »Materializem in revolucija«. Po tem pojmovanju gre za revolucijo takrat, *ko spremljajo spremembo ureditve globoke spremembe lastninskih odnosov*. V skladu s tem je revolucionarna tista stranka, skupina ali oseba v nji, ki s svojimi dejanji namerno pripravlja takšno revolucijo. Revolucionar je torej v vsem pogojen po situaciji (glej omenjeni tekst str. 54, 55 — nemški prevod). Zares gre tudi puntarjem v drami za takšno spremembo ureditve,

* Tu ne mislim tistega preroka, ki nastopa v prvem dejanju te Sartrove drame. To dejanje je v gledališki izvedbi tega dela v Drami SNG v celoti odpadlo. Ni jasno, zakaj so se v Drami odločili za takšno nedopustno operacijo. Kljub temu pa je bila uprizoritev izvrstna in celovita ter je ustrezala intencam Sartrovega dela.

ki jo spremlja sprememba lastninskih odnosov. To pomeni, da je Nasty opredeljen s to revolucionarno situacijo, da je tako rekoč zavestna sila te situacije. Tako zapopadena revolucionarna situacija torej opredeljuje vse ljudi in v nji so razdeljeni v dve osnovni antagonistični skupini: tiste, ki hočejo spreminjati to situacijo, revolucionarje, in tiste, ki hočejo ohranjati to, kar že je, reakcionarje. V osnovi so jim različni interesi. *Oboji so določeni s to situacijo.* V tem tako zapopadenem antagonizmu in vsak-sebnosti njegovih polov se torej na nekem drugem nivoju in na svojevrsten način kaže osnovna dvojnost, ki se vleče v vsej evropski zgodovini in ki smo jo našli tudi v Sartrovi filozofiji: razcep med eksistenco in esenco. Omenili smo že, da ne opredeljuje le eksistenca esence, temveč neizogibno tudi narobe, zakaj tisto v svobodnem aktu eksistence že odločeno se ne more preurediti v nestorjeno. To je torej tu ter opredeljuje nazaj eksistenco. V tem odnosu je zasnovan antagonizem onih dveh skupin oziroma strank.

Kako pa se ta medsebojna določenost ujema s Sartrovo mislijo, da je človek svoboda? Odnos med svobodo in nesvobodo (prakso in inertnostjo; materijo, pojmovano kot objektiviteto, in človeško akcijo, prakso) obravnava Sartre ob vodilu častnosti. Človek se kot svoboda projicira v prihodnost, je odprta možnost, ki vključuje tudi svojo nezmožnost, *je lastni projekt.* Prav to svobodno projiciranje človeka v prihodnost je bistvena poteza človeka kot svobode. V svoji preteklosti je določen, tu ne more spremeniti ničesar več. Sedanjost pa je dimenzija izbire in odločitev, prakse, ki možnosti izbira in spreminja v aktualnost, je prehajanje k prihodnosti. Človek lahko postane nesvoboden, lahko postane stvar le, če najprej eksistira kot človeška svoboda. Šele na tej osnovi postane razumljiv opisani splet svobode in nesvobode.

Ko smo govorili o Sartrovem pojmovanju revolucije in revolucionarja, smo omenili pogojenost po situaciji. Opraviti imamo torej s *človekom situacije.* Situacija, kaj nam ta beseda — danes tako zelo pomembna in vsemogočna — navsezadnje pove? Najširša, najglobalnejša situacija, tako rekoč situacija situacij, tista, v kateri so prirejene vse ožje situacije, nam pomeni presek določene točke *dogajanja korelacije* subjektivitete in objektivitete. Videli smo, da obsega ta korelacija vse, kar je — torej bivajoče kot takšno. To situacijo torej moremo nekako — tako ali drugače — opredeljevati *samó* iz neke razlage vsega, kar je, torej bivajočega kot takega. V novoveški filozofiji so se nam te razlage (ontologije) izkazale kot eksplikacije struktur subjektivitete subjekta kot temelja vse objektivitete. Pri Sartru se je subjektiviteta subjekta pokazala kot eksistenca svobode, v kateri se skriva in prikriva ona grozljiva, ogrožujoča *sámo-volja.* Človek situacije je zato brezdomec, izgubljen in dušič se v tej subjektiviteti. Bistvo ekspanzirajoče in to talno mobilizirajoče se *sámo-volje* kot človekove bivajočnosti »kliče« človeka zoper njega samega. Če je človek svoboda (po Sartru) in če to ime skriva in prikriva v sebi tisto, kar smo imenovali *sámo-volja*, tedaj je le-ta kot človekova bivajočnost obenem »klic« in »odziv« v človeku samem. »Odzivajoč« se temu »klicu«, je sam sebi rabelj in žrtev. Ne le kot »človeštvo« ali ljudstvo, razdeljeno

v antagonistične skupine, temveč predvsem kot človek sam. Ne mislimo dovolj daleč (oziroma bolje: sebi dovolj blizu), če se ustavimo pri preprosti razdelitvi v dve skupini: eni »dobri«, drugi »zli«; eni revolucionarji, drugi reakcionarji; beli in črni. V bistvu človeka, zajetega v subjektiviteto, se družijo to dvojje. Dokler ostanemo poslušni »klicu« bistva te samo-volje, po kateri sami smo, se sami v bistvu dogajamo kot ta razcep lastnega rablja in žrtve. To je videl že Schopenhauer v bistvu volje do življenja. Danes mu *ubežati* ne moremo. Misel, da bomo ta razcep v bistvu človeka odstranili s tem, da bomo odstranili en pol, kar tukaj pomeni »zmago ene skupine nad drugo« (»To vojsko je treba izbojevati...« — vzklikne Götz na koncu), je iz bistva samo-volje prihajajoča in nji služeča iluzija, lep in preprost videz. Če je kje izhod, potem prav gotovo ne v enem teh polov, pač pa morda onkraj polov. V Sartrovi misli se torej tudi tu, na tem nivoju, skriva in prikriva nekaj, kar je v svoji skritosti mnogo grozljivejše kot v tistem, kar se kaže. Sartrova misel nehote služi grozljivosti tistega, kar se v nji skriva in prikriva in kar ona sama s seboj prekriva. S tem »prerokom« v drami torej Sartre pritrjuje grozljivi iluziji, ki smo jo omenili. To je iluzija neke elite, ki edina pozna pot v odrešitev. S tem ustreza bistvu samo-volje, iz katere prihaja zahteva, da bi usoda sama postala predmet in torej nekakšna krparija v subjektiviteti izgubljenega človeka. Sartrova misel se torej na neki način odziva pozivom te samo-volje, zakaj *pokrivanje je lastno bistvu samo-volje*.

Sartrova drama, gledana kot celota in v luči filozofske misli oziroma evropske metafizike, iz katere izvira in na katero smo skušali tu opozoriti, ne odpira vidikov na to, *kar danes je in prihaja*, temveč jih prekriva, ustrežajoč tako tistemu, kar danes je. Kljub temu pa je v nekaterih svojih elementih nenavadno razkrivajoča. Podobno se nam kaže tudi Sartrova filozofska misel.

Ker ta Sartrova drama na neki način zajema celotni sklop evropske filozofske misli v vsej njeni zgodovini in se ne omejuje na to ali ono »smer« ali na ta ali oni »problem«, je bilo za obravnavanje te drame s filozofskega »vidika« neizogibno potrebno opozoriti na celotni sklop. Zaradi tega je moralo marsikaj, kar sicer zahteva obširnejše eksplikacije, ostati zgolj v obrisu, kot opozorilo.

IZ SODOBNE MAKEDONSKE LIRIKE

Petre Andreevski

Ogenj

V lastni hiši začneš krasti
vendar iz nje ne moreš zbežati
in takrat se prvikrat vidiš

A bil si bil
v vsem kar si požrl in te je požrlo

Slaveč svojo smrt
ljudje bežijo od tebe
in ne vedo da nosijo tebe

V vseh posteljah ljubezen ohranjaš
ti zastava in njen vojak

Na nebo nam prinašaš vodo
vendar brez nje se ne moreš vrniti
v vsaki stvari počneš kar ne znaš

Ker ne veš niti od kod prihajaš
iz kamna ali zemlje ali trohnobe
v katero se manjšaš kolikor globlje vstopaš

Od slehernega ki ga preganjaš si ujet
pa čeprav na njegove kosti cepiš svoj cvet
medtem ko on umira in si ti še

Ej ti mavričasta zla dobrotā
kogar braniš ga ubijaš
Ko te gledamo jočemo za prazen nič.

Kje si se učil te čarovnije, prijatelj

*Pred sabo nimaš nikogar razen sebe
in ti si prišel že do golega ometa
da mu spremeniš poslednje obličje*

*Najprej hodiš po makedonski deželi
vse barve prebiraš in zbiraš
vendar na koncu nimaš vseh*

*Potem hodiš po nebeških vrtovih
in jemlješ kar je in kar imaš
česar ne moreš vzeti ukradeš*

*Tvoje nenavzočnosti ni nihče videl
pa prideš in zmešaš vse lepote*

*Kje si se naučil te čarovnije prijatelj
da ti raste trava brez korenine
da mešaš letne čase*

*Da ti zrasedo vse sončnice
katere si poznal in nisi poznal
in kadar hočeš pa jim zaustaviš rast*

*Od kod ti ta moč prijatelj
vse ptice prisiliš da letajo
tam kjer ni ne neba ne zemlje.*

Igre v mraku

*Moj konj se vrača s sedme planine
s kresnico med sabo in zemljo*

*Njegova južna sapa obrača vás
in raznaša zelen plamen po drevju
iz hlevov nam izginja govedo*

*Moji tovariši posnemajo vojske
ki niso niti moje niti njihove*

*S šestim nas je ostalo pet
preden so zaprli rumeni mehurji
poslednji podboj jasnega kraljestva*

Dva horizonta ponujata roke
v moji glavi če je moja

Oh ob dotiku z nekim kamnom
se mi je na njej razcvetel rdeči divji mak

Več glasov se brani okoli hiše
podijo nekega Jeremijo
medtem ko nam vrbovo listje poganja na vratih

Z vseh strani prihajajo črni glasniki
z gradovi v svojih sencah
in mi vstopamo v svet ki nas preganja.

Gluhi čas

Pregnale so me tkalke senc
Čutim kako ponoči
prihaja hlad v temelje.
Izzivam svojega preroka da govori
s čarovnijo ki bi me morala rešiti
vendar tudi njega so uspavali njeni sokovi.
Z neba se osipajo rdeče niti
nočnih lastovk. Če se oddaljim
moram prisluškovati
pripravljavcem zdravil v travah
Vsepovsod je lahko konec sveta
zakaj vsi konci se srečujejo na istem kraju.
Ko bi imel vsaj starce ki so varili trud
da bi podaljšali ogenj čez vse leto.
Vendar videti ne morem niti Zbiravca otrok
ki me podi čez vse studence
in mi ne da vode.
Ker sem edina priča za čas
ki si ga delijo v sencah
cerkve in mlini na veter. Vse drugo mi je propadlo
v vodi in ognju. Preostane mi le še da najdem
tisti kraj kjer ni
ne dneva ne noči. Ali začetek petelinov
ki bodo vrnilo svet.

Avantura

I

Nocoj je moja soba postala gledališče čudežev, ampak predvidene predstave ni bilo,

tako sem moral v glavni točki programa nastopiti sam z lastnimi izdelki.

Publika, nepripravljena in ne vnaprej navajena na poraz in krotkost, je začela odhajati, moje dekle je bilo prvo pripravljeno bojevati se z mano.

V sobi je potegnil veter, stemnilo se je, soba je postala podobna žrtveniku. Skozi zrak, nadišavljen s parfumom ženskega dela publike, so začeli bloditi mehki in objokani angeli. Na sceni mraka sem ob podpori krivice doživljal niz metafor

in si sam

v tišini

pripravljaj lasten brodolom.

Vendar misel, da bi lahko smrt vrnila nad moje truplo vse pregnane, me je prestrašila, divje mi je šinila v žile,

a nikjer nisem mogel odkriti tako skrite dežele, da bi lahko v njej najbolj skrito opravil svoje umiranje,

in sem se odločil, da ne umrem, da ostanem živ in slečem svojo dušo do golega kakor nevesto pred vrati prostorov, ki so jih osvobodili pesniki, a zaslužnili vojaki.

Sklenil sem, da bom živel po nauku poletja ptic.

II

Zbežal sem v vroče pokrajine.

Mimo je stekel bivol s krasto na grbi. Pod njegovimi kopiti je koval kovač suše — daleč je odmevalo. S cvetnimi lističi je sonce kruto napadlo moj nos. Na nebu, podobnemu tigrovemu očesu, ni cvetela mavrica.

Sedel sem pod staro drevo ob močvirju in doživljal svoj beg kot resnično avanturo, ko se je prikazala velikanska in prekleta ptica samote, zastražila me je s perutnicami kakor s smrtnimi noži.

Prestrašil sem se in moja duša je spet pobegnila v mesto: odtlej me nihče več in za nič na svetu ne spravi več tja.

III

Srečal sem vrtinec vetra, razsušeno zemljo in mrhovinarje, ki grozni krožijo.

Izpiti in zgarani kmetje, ki trdijo, da zakone suše poznajo na pamet, so me odgnali na pusto strnišče, prenočil sem pred staro cerkvijo, ki opoldan vrti okoli sebe duše umrlih, da prosijo blagoslova.

Z njenih vrat so mi mahale bele cunje svetnikov.

Razjeden in jezen sem začel spet poljubljati ceste na čelo.

IV

Na očetovem zemljevidu je vrisano stebelce moje bolečine. Nanj sedajo ptice in general dneva — sonce ga oblega.

O, dolgo sem bil le dvoje suhih vek spomina za izgubljenim mirom. Kot ustaljene sestre me obiskujejo v moji zgroženi glavi misli na tolažbo in postajam sanjav...

Kakšni so ti prividi, ki opevajo tišino in tavajo po cestah sveta. Zdi se mi, da nekdo preganja svet, skrivajoč pod pazduho cisterno s smrtjo.

Človeku, ki mi je dal piti in me zadolžil, razlagam svoj neuresničeni načrt, moja pesem brez koncepta se zaradi prometa razsuje.

O, že dolgo v jezi iščem prostor in stebelce moje bolečine rase golo.

Ozvezdja me spreletavajo in razumem: v legendi o mojem bivanju bodo motile razmere tega časa.

Ti, najbolj ljubljena, se lepotičiš z mojo ljubeznijo, se slačiš zanjo, a ne prideš, da bi me ozdravila.

O, zapuščen umiram, a spodaj v mestu obirajo stebelce moje bolečine in delijo sadeže za zdravje.

Ti si najbolj pridna obiravka.

V

Na dan trgatve se je zgodilo, kar sem najmanj pričakoval:

V hiše za zdravje sva se vselila le smrt in jaz.

Ker pa sta zdravje in opojna nežnost ostala zunaj na dvorišču, se v dežju modrih žil bilk, ki jih je izsušilo vroče poletje, vseskozi vrača grmenje in me plaši.

Vzdolž majhnih svetov brazd potuje moja rumena duša in bojim se, da se ne izgubi. Zato še enkrat začutim nemir otroških let in zato začnem ustvarjati iz svoje duše puščavo, ki sem jo spoznal nekega zlobnega dne otroštva.

O, ta podoba svetle dekllice iz neke daljne pokrajine, rože in prstani mojega telesa so jo oddaljili predaleč, da bi jo lahko poljubil.

VI

Letni časi se menjavajo, tiho in brez pretresov.

Prvi sneg zasede zemljo in ta spregovori v tisoč jeziki, ampak to mi duše ne olajša. Tihe in mrzle vode — tihi pohod na moje sanje — temna in težka trta se vzpenja proti meni, njena zlobna senca me bega.

Zemljo popade poletna norost in s stisnjenimi zobmi skrivaj rodi.
Padajoča voda z milijonom lačnih ustec se poroči s potjo oblakov. Moja
kri se rodi z najsvetlejšo nianso rdeče barve in v njenem imenu in imenu
moškosti ozdravim od bolečine, vstanem iz postelje.

Najprej, kar sem storil, je bilo,
da sem legel na zemljo
in poslušal, kako se vrti okoli sebe.

Radovan Pavlovski

Maja

I

To je bilo kakor prekletstvo da sem podnevi videl zvezde.
Približeval sem se ti in moji prsti so se napolnjevali z mrakom
in besedami.

Kot potepuh sem se bal leči na pot in zaspati
ker bi me cesarske mravlje lahko našle in mi razparale kožo.
Vendar ti si me vzdigovala v zrak
in na tvojem stolpu sem stal kot ptica
in pred mano je moja duša dušila grom
ki se je svetlikal v oblakih.
Izbrala sva kraj. Prostoren kraj za vrtove in zvonove.
Jaz sem vstopil kot berač v vrt poln žvižgov
in ti polna sadja. Okoli naju sem opazil sledove tatov.
Zarja je nama uhajala med prsti. Cvrčki so zakopavali v zemljo
belo cvetje da zima ne bi ostala brez lepote.

To je bilo prekletstvo da sem podnevi videl zvezde.
Krčil sem pot da se ti ne bi primerila nesreča;
v ozračju sva slišala jok najinega poroda.
Uničeval sem sleherno drugo bogastvo
da bi bilo očito najino čisto bogastvo
s požarom v srcu.
Roke sem razprostiral po zemlji ker si ti prihajala.
O, ponosna zvonova, ki sta zazibala nebo
nadišavljeno s timijanom.

2

Vrni ta sinji kamen vodam v njihovi škatli je zaprto
cvetenje trav, plima morja.
Moje srce je zorelo z žitom;

sonce v popoldanskih urah oživilja po sobah bolečino;
položil sem cvet da sesa zrak; na travnikih so se borili junci
vsenaokoli je dišalo po vojski, nevidni vojski, potem po svatbi
zakaj jaz in Maja sva se rodila kot kralj in kraljica
plima naju je poročila, deževje ugonobilo.
Rdeče sadje osvetljuje mojo posteljo. Neka senca iz gozda
je obstala na mojem oknu.
Senca ki naju je skrivala kadar sva se skrivaj sestala v gozdu.
To je bil mesec ko žolti cvet dreva kaplja na sneg.
To je bil mesec najine ljubezni. Mesec se kot črna nuna
sprehaja skoz visoko cvetje. Zemljino težo sprašujem kam si se skrila

o, Maja, rosa in ogenj
da bi vzhajal kruh, da bi prekipelo mleko nad ognjiščem.
Zaman. Neka dramatična gledališka senca
se sprehaja izgubljena po poteh.

3

Vonjam vojne rože Samuila,
žanjca vojská.
Moje telo bo izginilo v sanjah
ali ostal bo moj sinji žvižg
da bo plašil ptice.
Po žaru v ognjišču prepoznam
drevo iz gozda.
Poletje prihaja v hišo s kačami
ki čuvajo pod jezikom
glas mrtvih.
V visokem žitu ladja
ki bo odplula skupaj s potopi.
O, otrok, ki jočeš
tvoj oče je mladenič ki se potepa po poldnevih
in piše poeme o soncu.
Poskušam da bi te uspavale na hribu sredi modrih vijolic
da bi gledal povečano lepo podobo sonca
in zdravilno barvo medu čebel ki se pariyo.

Krajša se dan. Nastaja slepilo.
Zdaj sem ljubimec izgubljenih podob.
Rastlinje, dim brez telesa in prihodnosti.
Otroci spijo v žitu z žvižgom na ustnicah
in se upirajo pticam
ki jih preletavajo v snu.
Jaz deček pred spanjem
poljubljam jezne rože.

Epika

Na struni ki ji je ime čas
beli psi in soparica
pesmi in lahki čolni
Ves svet potuje
junaki stojijo
Jok kakor svatba
tamburica kakor veter
Drobna črka
lepota in konj iz sončnih peg
črna lepota za petimi gorami

Ura iz čarovnije in orožja
prstan iz ognja
da se prebije sovražnik
Stolpi in grmenje

Konec sveta
vendar ne tudi vina.

Balada o Steni Karpoš

Steno drobi tisto seme
ki je bilo posajeno da ne bi vzklilo
kadar vsi menjajo kože vetra
a nihče oblačila ognja

Klet ognja
klet ovčjega mesa in debelega vina
ki je kapljalo iz skope svetlobe
na zgodnje spomladanske asketske rane

Črni menih, ki si zastrupljal ribe
in zadimil pečine z zelenim ognjem
črno seme ki potuješ po kamnu
in drobiš Stene vojskovodje

Krhka prepelica z nezlomljenim letom
ki jo je ubila kroglja razpetega dne
na konjskem repu sonca,
kateri lok kamnitih mostov te je prebodel

mostov ki škripajo s stoki tisočernih novorojenčkov
babičjeotroških
zvestoizdajalskih

Trdnjava je zračna
in orožje pisano:
krvavi lapuh, divja vrtnica, kamnita črka
Aj črni menih
podzemeljski pijanec
do koder ne more nož
a do koder lahko zgori voda
Zakaj smo s soljo tolkli ovčje stegno
sredi neke kisne jesenske svetlobe
a ribe zvaljali v premrzle studence
Kdo je potoval v verigah
in kdo je skrival kovinsko čebelo v bradi
Črno oblačilo čuka
ki je zanosilo z mrakom v kamnu
grizljajoč ostre nohte dneva

Vendar kamen ima v srcu toplo noč
in to me budi v družbi z ognjem

O platna vojská,
ki vas beli razcveten in razžarjen ženski plod
položen na skorjo vlažnega noža
Studenci so nastavili svoje glavne pasti
in kjer pade prepelica tam vstane črni menih
iz podzemeljske dežele Olelije.

Potepanja po deželi Karavlaški

I

Nebo utrinja zvezde
počasi kakor da bo trajalo večno

Z ljubico se zasledujeva
po mračnih gozdovih
brez sreče
samo z izhodom na Karavlaško

Oj ti dežela Karavlaška
silna si od žalosti

Moj sen je nečist
spremenil se bom v kugo
črno kugo Makedonijo
rdeči veter Severlijo
in miło smrt Bogomilsko

Sprejmite me ljudje kakor razbojnika
ne ljubimca čudežev
letel bom z burjami
neresničnih burij se nadejam
po pustem
aj po tem pustem polju Karavlaškem
pel bom pesmi
aj pesmi o grešnih ženah

O ljuba moja strupena

II

Ljubezen moja je strgana
od zvezd in nočnega cvetja
ljubica moja
kri v senci

Zvezde umirajo
vse manj je zvezd

Psi lajajo v nebo ki se ruši
deželo požigajo
oj dežela, dežela Karavlaška

Karavlaški človek, karavlaški rod
Nikjer žalosti ni konca.

Pesmi prevedel V e n o T a u f e r

PETRE ANDREEVSKI (r. 1934) je izdal zbirki: *Jazli*, 1960. (*Vozli*) in *I na nebo i na zemlja*, (Tako na nebu kot na zemlji) 1962. leta; piše tudi prozo.

MILE NEDELKOVSKI (r. 1936), zbirki: *Južno nebo*, 1963. in *Srceto od zlato* 1965. (Srce iz zlata), piše še prozo in drame.

RADOVAN PAVLOVSKI (r. 1937): *Suša, svadba i selidbi*, 1961. (Suša, svatba in selitve) in *Korabija*, 1965. (Brodar).

BOGOMIL DJUZEL (r. 1939): *Medovina*, 1962. (*Medica*) in *Alhemiska ruža*, 1963. (Alkemična roža); piše tudi eseje.

Pogovor z Leverierom

Dimitrij Rupel

Tam izza ovinka, tam kjer je tisto neumno drevo štirioglate oblike, vidiš, tam je tista hiša. To je špasna hiša. Ima štiri nadstropja in je precej dolga. Spredaj je zelena trava in dve klopci — na vsaki strani vhoda ena. Vidiš, na eni od klopc sedi star možak. Pipo ima v ustih in nepremično gleda predse. Izdeluje ustnike za pipe; od tega živi. Od česa živiš ti? Od zraka? Jaz? Jaz živim od pivnikov. Pivnik, to je poseben papir, ki pije črnilo. A jaz ne delam pivnikov. Kupujem jih. Živim od tega, da kupujem pivnike. Da še nisi slišal? Ne bodi smešen. Kaj pa Albert, ki živi od opazovanja klavirjev?

Kaj delam s pivniki? Nič — za delo s pivniki imam posebno napravo, ki dela na električno. Kaj dela stroj s pivniki? Reže jih. Reže jih v majhne pivnate krožce — majhne pivnike okrogle oblike. Kaj delam z malimi pivniki okrogle oblike? Jaz nič. Prodajam jih. Komu? Grosistu s šahovskimi figurami vendar. Ta dela šahovske figure iz lesa. Tak okrogli pivnik pa prilepi na spodnjo stran figure, da ne ropota po šahovski deski. Šahovske figure z mojimi pivniki so zelo cenjene.

Za Alberta sprašuješ? Ta tudi stanuje v naši hiši, da. Dela od devetih do dveh. Sedi v svoji sobi in gleda klavir. Vzdiguje mu pokrov in ga spušča nazaj. Potem prodaja ideje. Ali nisi še nikdar videl njegovih idej? Različni ljudje jih kupujejo, brata Grimm recimo. Tista, ki rišeta stripe za otroke, da. Se spominjaš — lani je bila neka Albertova ideja, kako klavir vozi po levi namesto po desni. Mislim, da ima zdaj v delu neko strašno idejo — zadnjič mi je samo omenil. Kako si klavir čisti zobe. Če malo vzdigneš pokrov klavirja, zatisneš eno oko, nagneš glavo po strani, vidiš dolgo vrsto zob — da, tipke so videti kot zobje. Če vzdigneš še malo više, vidiš kos črnine, tisto je nebo v ustih. Edino, kar Alberta skrbi, je zgornja čeljust. Ne ve, kakšne zobe naj ima pokrov. Ta ideja bo vražje draga.

Potem imamo še Kopljarja. Kopljar riše ženske ustnice. Za reklamo v časopisih. Neko reklamo za šminko Polydor. Kopljar prispeva ženske

ustnice. Ukvarja se s tem, da natančno preučuje število gub na ženskih ustnicah. Zadnjič mi je povedal, da ima povprečno dvajsetletno dekletko od 16 105 do 16 271 gub na spodnji in zgornji ustnici. Črnke jih imajo menda več. Toda črnkih ustnic Kopljar ne riše. Ali ima atelje? Jasno — ima tudi ženo in avto.

Ali poznam Andreja Žvana? Jasno. Ta ima vedno kakšno akcijo. Zadnjič je delal za neko akcijo za oranžnost cvetlic. Zamislil si je, da bi morale cvetličarne prodajati predvsem oranžne cvetlice. Zdaj ima neki bombastičen načrt: pripravlja akcijo za oranžnost prometnih znakov. Je ustanovitelj inštituta za oranžno barvo, čista resnica, tudi če ne verjameš. On je bil tisti, ki je predlagal oranžno barvo ženskih nogavic.

Mišo podučuje nogomet. Toda zadnje čase slabo zasluži. Ima slabo metodo. Veš, pride k stranki in jo vpraša, ali je že kdaj videla »tako« brco, in brčne v vrata ali vanjo. Potem se zvije od bolečine in reče — ah, to je od moje vode v kolenu, včasih sem bil evropski prvak v lahki atletiki. Ta prizor ponovi pred vsakimi vrati. Hodi po vseh hišah — včasih le pregovori kakega pubertetnika.

Največ zasluži seveda Sivec, ki dela plastične ploščice za kitare. Da se ti ne izrabijo prsti, če premočno brenkaš. Včasih pride k njemu kar cela godba po komplet plastičnih ploščic. Zadnjič je naredil po naročilu eno ploščico iz slonove kosti.

Saj res, Beltrama in Trambela že dolgo nisem videl! Onadva sta še vedno v službi pri podjetju Čokolada. Delata v dveh turnusih pred izložbo, kjer prodajajo izdelke tovarne Čokolada. Stojita tam in od navdušenja zmigujeta z glavo. Beltram ima več daru za ta poklic kot Trambel. Beltram še govori sam s seboj. Vedno pravi: — Kako hudo, da nisem več otrok! Za otroke so take stvari tako zdrave. — Včasih celo potoči kako solzo ali ponudi mimoidočemu dečku kak bonbon. Beltram vsako soboto menja spored. Vedno spremeni kak detajl: namesto Joy! reče recimo — Ojej! ali pa reče Kako lepi so tisti rdeči bonbončki! namesto Kako rdeči so tisti krasni bonbončki! Trambel je bolj žalostna reklama: — Kako si vroče želim tistih rdečih bonbončkov! vzdihuje in hrope zaradi astme.

In kako živiš ti? Še vedno statiraš namesto Leveriera? Saj sem že slišal tisto zgodbo, da se menjata s Krasnyjem. Moram reči, da si zelo prepričljiv kot spomenik. Ja, ja, strašno smešno, izračunali so; da jih manj stane, če nastavijo dva živa Leveriera, kot če postavijo kip iz bron. Pozimi je sicer mrz na tistem podstavku, toda saj menda smeš imeti volnene nogavice? Se mi je zdelo. Presenetljivo sta si podobna s Krasnyjem, Leveriera pa tako ali tako še nikdar nihče ni videl. Kdo je že bil Leverier? Astronavt? Ne, astrolog, saj se mi je zdelo. Ko boš slavil tridesetletnico umetniškega delovanja, boš lahko rekel, da si vse življenje igral isto vlogo. Sicer pa je pametno postavljati žive kipe, ko ne veš, koliko časa je tista oseba aktualna.

Greva na kavico? Potem moram še po zavojček rdečih bonbončkov k Čokoladi, ženi pa moram kupiti rdečilo Polydor. In ti? Kupit Albertov strip za otroke. In plastično ploščico za kitaro. Pa pojdiva!

Onkraj in še dlje

Vladimir Kavčič

IV.

Dimitrijevo spanje je pretrgal nenavadno tesnoben občutek strahu. Izredno žive in otipljive sanje so ga namreč bile odvedle globoko v vrtimec lastnega spomina. Znova je obredel vse poti, na katerih je iskal in srečal Danuško, čeprav se v snu njen lik sploh ni pokazal. Živel je le v njegovih pričakovanjih, ta pa so bila tako močna, kot jih v resničnem svetu še ni bil doživel. Bolečine, ki mu je maličila čelo in prsi, v budnem stanju še ni bil občutil. Ta duševna bolečina pa ni bila edina, hkrati z njo so ga mučile še druge, čisto telesne. Mesto na oni strani reke je namreč podživiljal tako, da so se ulice meter za metrom približevale njegovim očem. Ulice so prihajale vanj, ne on v mesto. On se je sicer tudi premikal, vendar nenavadno težko. Imel je namreč samo zgornji del telesa, nog pa ne. Namesto njih so se po blatu in prahu, po asfaltu in granitnih kockah vlačile le cunje z živci. Ti so mu omogočali, da je zaznaval vse, česar so se dotaknile, le na neprimerno večji površini, kot če bi se dotikal tal z bosimi stopali. To vlačenje po slabo razsvetljenih ulicah, po žitkem blatu, v katerem so bili na gosto posejani železni drobci in pesek s še neizbruseni robovi, je bilo skrajnje naporno in utrudljivo, kljub temu pa se je ves čas zavedal, da se mu ne more odpovedati. Sila hrepenenja je bila močnejša od bolečine. Nenavadni način gibanja pa mu je odpiral tudi nove razglede po že znanih cestah. Plazil se je namreč čisto pri tleh in z glavo naprej, zato je občutek tesnobe naraščal zlasti še na vogalih brez pločnikov. Dvakrat ali trikrat je komaj še odnesel zdravi del kože. Po ulici so se bile pripodile dolge kolone v pravilnem redu razvrščenih vozil. Stroji so divjali s tako silo, da so prehitovali sami svoje glasove, zato bi ga bili mogli presenetiti in sploščiti v blatu, še preden bi se bil utegnil zavedeti. Poleg tega je bil pri raziskovanju tega odmaknjenega dela sveta navezan izključno nase. Ceste so bile brez ljudi, celo v vozilih jih ni bilo videti. Njegove oči se niso mogle niti za hip ustaviti in odpočiti na Danuški, bila je sicer ves čas pričujoča, vendar ne telesno. Čeprav jo je iskal, sta bila ves čas skupaj. Čakal jo je na Glavnem trgu, skupaj sta obredla nekaj

mestnih krčm in se za daljši čas ustavila pri »Črni vešči«. Glasbeni avtomat je spet igral znano pesem »O sole mio...« V krčmi »V pristanu« je še živo občutil navzočnost Dolgega Džona in Moža brez imena, vendar se ni mogel ustavlјati. Nazadnje se je znašel na dolgi nerazsvetljeni cesti, ki je med dvema vrstama topolov vodila v predmestje, kjer je stanovala Danuška. To je bila tista pot, ki jo je bil nekoč že vztrajno iskal, pa je ni bil našel. To, da jo je končno odkril, ga je navdalo s kratkotrajnim olajšanjem. Pot do Danuškinega doma mu je bila tako rekoč odprta. Že je slišal vrabce, ki so ga bili zbudili tisto jutro, ko je prebil noč na ograji močvirja ob zapuščeni opekarni, že bi se mu bil moral odpreti razgled na znani hribček, ulica pa se ni hotela končati. Na njej so se celo pokazali žarometi avtomobila, ki se je bližal z divjo naglico. Čeprav se je Dimitrij plazil po skrajnem robu cestišča, se je znašel med snopoma luči. V tistem drobcu sekunde, ki mu je še preostal, mu je strah razparal vsako živo celico telesa. Z nadčloveškim naporom je dobesedno splahutal že iz žrela svojega pogina. Tako je vsaj čutil tistih hip, ko se je odlepil od cestišča. Potem je obstal v zraku, nekaj metrov visoko, tedaj pa se je izkazalo, da so se bile ustavile tudi luči. Ker so mu s svojo bleščavo jemale vid, ni mogel presoditi, koliko so pred njim. Ta razdalja je bila vsekakor tolikšna, da so lahko opazovale, v katero smer namerava. Zdaj ko je že visel v zraku, ni bilo težko poleteti na nasprotno stran ceste. Komaj pa je pristal na tleh, že so luči pljusnile proti njemu. Da se je znova pognal v odrešujočo višino, sta bila potrebna prejšnji strah in napor. Vendar mu je tudi to pot uspelo, žarometi so morali obstati... Začela se je divja igra s časom in prostorom. Čeprav je Dimitrij skakal v okljukih in vedno naprej, so bile luči vedno pred njim, vedno v naskoku. Motor je tulil in rjovel, že zdavnaj bi bil moral biti Dimitriju za hrbtom, vendar se to ni zgodilo. Loki Dimitrijevih skokov so se povečevali, ne pa tudi občutek, da se privaja nanje, da postaja spretnejši. Vsak milimeter višine je kot prvič terjal skrajnji napor vsega telesa, to pa je bilo neznansko utrudljivo. Oči so mu pojemale, žarometi pa so se mu vse bolj približevali. Nove muke mu je povzročilo tudi nenadno odkritje, da vsak njegov skok spremlja hihitajoč ženski smeh. Sprva se je še zlival s hruščem motorja, potem je postajal vse jasnejši in določnejši. Bil je Danuškin, sedela je v avtomobilu, nekje za razplamenelim ognjiščem žarometov, in je seveda ni mogel videti. Le predstavljal si jo je, zrla sta si v obraz, njuna pogleda pa se nista srečala. Ona je bila videti mirna, spokojna, njen obraz je imel barvo mehkega žameta, roke je bila prekrizala v naročju. Njene ustnice se niso zganile, kljub temu pa je bil smeh njen. Dimitriju se je zdelo, da se je poleg nje dvakrat ali trikrat zableščal tudi obraz nekega načelnika, ki ga on ni poznal, a mu je bilo hkrati jasno, da je lahko samo tisti, o katerem mu je bila pripovedovala Tilly, da se od časa do časa poteguje za Danuškino naklonjenost, vendar le zato, da bi jo spet zavrnel. Načelnikov obraz je bil režeče spačen, smejal se je torej on, glas pa je bil vseeno Danuškin. Vendar je Dimitrij čutil, da načelnikov smeh ne velja njemu, obrnjen je bil vase, čeprav ga je bilo slišati tudi navzven. V tem spopadu torej ni bilo nič osebnega, čeprav je bilo Dimitrijevo življenje do skrajnosti ogro-

ženo. Sicer pa je bilo moreče napetosti konec tisti hip, ko Dimitriju ni več uspelo, da bi dosegel prostor med dvema topoloma, temveč je z glavo priletel naravnost v deblo. Tedaj sta bila tudi žarometa že tako blizu, da sta se združila v en sam krvavo žareč plamen, ki se je že zažrl v oči. Plamen je gorel kar naprej, Dimitrij pa se ni več vzdignil, ropot motorja je zamrl, z njim pa tudi Danuškin smeh. Nekaj trenutkov je divjal samo še ogenj, potem je izginil tudi ta. Dimitrija so dosegli novi glasovi, moški, vendar jih še ni razbral, ni razumel, kaj se dogovarjajo. Da bi dosegel tudi to, je moral odpreti oči. V medli svetlobi je pred seboj najprej zagledal štiri moške v sivih strežniških oblekah. Eden od njih je bil Danko. Stali so negibno sredi sobe in strmeli vanj. Njihove mišičaste, do komolca razgaljene in močno porasle roke so držale kovinski okvir, na katerem je bila kot vzmet napeta jadrovina. Trenutek kasneje je tudi že vedel, da sedi na tleh, naslonjen na steno. Zaradi bolečine, ki mu je kljuvala v glavi, se mu je sprva zdelo, da je njegov pogled skaljen. V sobi namreč ni opazil nobenega kota, toda pri tem je ostalo. Ker ga je bolečina še vsega obvladala, se je vztrajno oziral po postelji, pa je ni odkril. Tudi Žorža ni bilo. Ker so vse te spremembe terjale pojasnilo, mu je pogled obvisel na Danku, ta pa je, kot vedno, imel odgovor že pripravljen.

— Opozoriti smo vas hoteli na spremembe v ozračju, je izjavil vljudno, a hladno. — Zgornji prostor, v katerem ste prebivali doslej, je že skoraj do polovice napolnil led, ki ogroža našo ustanovo od zunaj navznoter. Zgolj iz razlogov, ki so vam v prid, smo vas premestili v toplejšo sobo. Novo bivališče ima prednosti, ki jih boste še ocenili... To priliko smo izkoristili tudi za to, da smo z vami opravili nekaj telesnih vaj...

Dimitrij se je zavedel možnosti, da so ga z uokvirjenim platnom metali v zrak, zato se je s pogledom ustavil na njem.

— S tole pripravo, je pojasnil Danko, — smo vam skušali vzbuditi občutek za ravnotežje, ki vam bo pri nadaljnjem delu še zelo potreben. Zaupati pa vam moram, da ste še zelo okorni, morda celo samovoljni. Kadar smo vas vrgli v zrak, se nikoli niste vrnili na isto mesto. Pošteno smo se utrudili, ko smo tekali iz kota v kot in vas sploh nismo mogli pripraviti do tega, da bi se s čelom dotaknili tal. Dosegli smo le to, da ste z zatiljem pristali ob steni. To pa ni uspeh niti za vas niti za nas. V prihodnjih dneh bomo še poskušali isto vajo. Ko boste sami, lahko premislite, kako bi nam najbolje ustregli. Soba je brez kotov tudi zato, da boste vedno z gotovostjo zdrsnili k tlom. Okna bi vas ovirala, zato smo jih dali zazidati...

— In svetloba? se je domislil Dimitrij.

— Pustili vam bomo luč.

— Nobenega razgleda ne bom imel, je zatarnal Dimitrij.

— Kaj pa bi z njim? Led obdaja stolp od vrha do tal, skozi okna se plazi v notranjost, in srečen je, kdor se mu sme izogniti. Vam dajemo to možnost, pa se ji odrekate.

— Izgubil sem vse stike z zunanjim svetom, je ugotovil Dimitrij.

— Saj jih še nikoli niste imeli. Razen z menoj in s Srečkom. Midva pa sva vam na uslugo.

— In kje je Žorž? se je zdramil Dimitrij.

— Aha, vidva se tudi poznata? Predvidevali smo, da lahko iz enega gnezda priletita dve ptički. Zdaj se je Danko celo nekoliko nasmehnil, vendar na svoj običajni način, ki je na Dimitrija še vedno deloval mučno. — Vemo, da se vajini zgodbi ujemata le na videz. Zato so tudi ukrepi, ki smo jih podvzeli zoper Žorža, samo prevara, zanka, ki si jo bo sam nataknil na vrat. Slej ko prej bo poskušal napraviti atentat na enega naših predstojnikov. Tu pri nas že dolgo niso nobenemu stregli po življenju, zato je ta možnost kar naprej v zraku. Če jo dopuščamo mi sami, potem so se drugi lahko že pripravili nanjo...

— Žorž niti sam ne ve, kaj namerava, ga je branil Dimitrij.

— Prav zato se lahko zaplete v najbolj nenavadne kombinacije. Tako je to: če si jih bo želel, jih bo tudi dobil. Za zdaj še zbira pomagače. Gotovo bo poskušal tudi pri vas... Zategadelj vam nekaj časa ne bomo dali čevljev, ostajali boste doma...

— Medtem pa se bo on sprehajal po mestu...

— Nič več in nič manj kot drugi. Tudi njega je namreč zamikalo, da bi si ogledal most in reko. Dali smo mu spremljevalca in ga hkrati z drugimi poslali tja. Naj vidi, kar so drugi že izkusili.

— V noge me zebe, je vzkliknil Dimitrij.

— Tla so tu res nekoliko hladnejša, je priznal Danko. — Tega pa ne smete narobe razumeti.. Na vse načine vas vzpodbujamo, da bi opustili sanjarjenje in se končno le spustili na tla naše resničnosti. Nепrekosljiv fantast ste, to že, nikakor pa vam ne moremo verjeti, da ste tudi lenoba. Vaša nedejavnost izvira lahko samo iz globljega prepričanja. Mi ga sicer še nismo odkrili, nič pa ne dvomimo, da se bo zgodilo tudi to. Še vedno pričakujemo vaš odgovor, vabilo našega načelnika še vedno velja. Prav zaradi njega vam še nismo odrekli gostoljubnosti. Vi bi se morali zavedati, kaj vse pričakujejo od vas, potem se ne bi več prepuščali brezplodnemu razmišljanju.

— Saj ne preišlujem, je odvrnil Dimitrij. — Imel pa sem zelo hude sanje. Nekdo mi je stregel po življenju, ni pa me hotel takoj ubiti, čeprav je imel vse možnosti. Izmučil me je do smrti, šele potem sem se zbudil.

— Izkušnje nas učijo, da imajo trdno spanje samo ljudje, ki veliko delajo in imajo hkrati tudi mirno vest pred svojimi predstojniki. Vi ne izpolnjujete niti enega od obeh pogojev.

— Ženski smeh ga je spremljal, je zamišljeno rekel Dimitrij.

— Nikakor ne, je odločil Danko. — Ženski smeh ne spada v našo pristojnost. Jaz osebno odgovarjam za vse, kar se dogaja z vami. Zdaj pa je tega dovolj. Vstanite! Ob teh besedah je Danko tudi dal znamenje svojim pomočnikom, naj izginejo. Trenutek zatem jih je že pogoltnila odprtina, v sobi sta ostala sama z Dimitrijem. Ta si je zaman prizadeval, da bi se postavil na noge. To mu je uspelo šele tedaj, ko ga je Danko zgrabil pod pazduho in ga vzdignil. Dimitrij se tudi še potem ni upal zapustiti stene, na katero se je naslanjal. Kolena so se mu še vedno šibila

od bolečine, ki se je celó širila po telesu navzgor. Nemočno je strmel v Danka, vendar njegov pogled ni prosil pomoči.

— Zdaj ko sva sama, vam lahko nekaj zaupam, je z nekoliko potišanim glasom spregovoril Danko in se vsiljivo nagnil k Dimitriju. Toda njegove oči so negibno strmele v prostor. — Zamisel ni moja, je nadaljeval, — pomagal pa jo bom izpeljati, ker je Srečko tudi moj prijatelj... Naročil mi je, naj se sklicujem na pogovor, ki sta ga imela v veži. Že tedaj vam je omenil nekega zanimivega starca, menda sem vam tudi jaz že pripovedoval o njem... Sicer ne vem, kaj namerava Srečko, vendar vas bom odpeljal tja. To bom storil, čeprav nimam uradnega naročila.

— Preveč se mučite, je zavzdihnil Dimitrij.

— Včasih tudi jaz kaj malega tvegam na račun prihodnosti. Človek v mojem položaju ne more nikoli zatrdno vedeti, kako se bodo stvari še obrnile...

— Stvari...? Dimitrij ga je ošinil z vprašujočim pogledom.

— Nekaj je v zraku, čutim. Pred kratkim sem videl načelnika in njegovega pomočnika, kazala sta mrka obraza. Skleпам, da bosta nekaj ukrenila zoper svoje nasprotnike, toda njun bes lahko zadene tudi mene. Če se pokaže dvom pred njunim lastnim kabinetom, je to slabo znamenje. Tako. Razgovoril sem se brez potrebe. Sem namreč zanesljiv, zanesljiv na obe strani! Grev!

— Zunaj je led, se je zdrznil Dimitrij.

— Od njega imamo večkratno korist... Izkoristila bova podzemeljski hodnik, ki povezuje našo ustanovo s prebivališčem vašega starca. Po tem hodniku pogosto hodijo naši zaupniki, ki ne želijo, da bi bil vsak njihov korak meščanom na očeh. Včasih ga uporablja doktor Dogen, pa tudi starec prihaja po njem k nam na večerjo...

— Potemtakem je v dobrih odnosih z vašo ustanovo? Če je tako, bi obisk pri njemu še odložila. Gotovo me bo tudi on o čem prepričeval, in jaz mu spet ne bom mogel ugoditi. Sploh pa ne želim, da bi kdo kaj tvegala zaradi mene. Zdaj lahko samo še vsak zase...

— Če storim še to, sem zapravil vse možnosti, da si pridobim Srečkovo zaupanje. Najini odnosi so precej zapleteni in ne bi smeli biti še bolj. Srečko je namreč zelo podjeten, nikoli ne vem, kam segajo njegova pooblastila. Že dolga mi obljublja, da bo poskrbel zame. Ne vem, ali je to obet ali grožnja...

— Če pa se me vse skupaj nič ne tiče, lahko grem, je privolil Dimitrij.

Danko ga je zgrabil okoli pasu in odvelkel k odprtini za dvigalo. Pot navzdol je bila zelo kratka, zato je Dimitrij sklepal, da so ga z vrha stolpa premestili mnogo nadstropij niže. Hotel je o tem vprašati Danka, toda ta mu je položil prst na usta, še preden je spregovoril. Prsta sploh ni več umaknil, ko pa sta v veži izstopila, Dimitrijevemu pogledu ni ušlo, da Danko stopica le še po prstih. Zato je njun pohod postal nekoliko bolj skrivnosten, vendar Dimitrija to ni motilo. Ni bil zaskrbljen in ni nameraval posnemati Danka. Še vedno je bil prepričan, da še ni našel sam sebe, da se še ni ujel s časom, ali pa je z njim celo za vedno izgubil

stik. Kar so zanj storili drugi, ni moglo spremeniti teh občutkov. Njihovi pomoči ni mogel priznati pomena, ki so ji ga pripisovali sami. Niti za hip ni podvomil, da izpolnjuje le svoj načrt... Tudi zdaj, ko ga je Danko naglo potegnil v tesen in slabo razsvetljen podzemeljski hodnik, ni čutil nobene potrebe, da bi sodeloval. Hkrati mu je bilo seveda povsem jasno, da se tudi ne sme upirati. Za dejaven odpor že zdavnaj ni imel več moči, zadnje sanje pa so ga tako zelo oslabile, da se sam niti ne bi bil skušal premikati. Kljub temu mu ni bilo žal, da se je pustil odvreči Danku. Na hodniku je bilo prijetno toplo in čeprav je bil zrak zatohel, se je počutil varnega. Vsak hip se je lahko naslonil na zid in odpočil, pod seboj je imel trdna tla, za nekaj trenutkov se je celo prepustil slepilu, da se vrača v stare čase, v podzemlje, v katerem sta nekoč živetarila z Žoržem. Toda to ni bilo nič drugega kot naivna želja po vrnitvi k znanimu, enako nesmiselna kot želja, da bi začel živeti znova.

Hodnik se je nekajkrat prelomil in na njem so se pokazale sence. Plazile so se Dimitriju čez obraz in jih je moral opaziti, vzbudile so celo njegovo zvedavost. Ker je Danko še vedno hodil po prstih, ga je skušal posnemati, poskakoval je s svojimi podpetniki kolikor mogoče visoko in brez šuma, vendar le sebi v razvedrilo. Na enem od ovinkov pa ga je nenadoma zadel trd udarec v želodec. Od tega se je skoraj onesvestil in iz želodca mu je v usta skočila debela kepa grenke, napol prebavljene hrane. Toda ni je utegnil izpljuniti. Dankova dlan mu je bila že zaprla usta. Obenem sta obstala in mu je lahko sledil le še z očmi. Dankov obraz je bil tog, negiben, s telesom se je bil dobesedno prilepil k steni in z očmi vzpodbujal tudi Dimitrija, naj ga posnema. Ta pravzaprav ni imel druge možnosti. Njegove moči so bile šibke, Dankove roke pa so ga trdno pritiskale k zidu. Na hodniku je zavladala tako popolna tišina, da je slišal neenakomeren utrip svoje žile, ne pa Dankovega dihanja; to je pomenilo, da se bo zgodilo nekaj, čemur Danko pripisuje pomen. Takih možnosti je bilo dosti, vendar za Dimitrija niso bile zanimive, zato si ni skušal predstavljati nobene.

Kmalu je iz hodnika pred seboj zaslišal rahlo šuštenje. Kot da se je topli veter prikradel v pomladni gozd... Spreverglo se je v pritajeno šepetanje in se približalo, postajalo je razločno. Dimitrij je skušal glasove povezati v smisel, a se mu ni posrečilo. Šepet se je razgubil, nadomestili so ga novi glasovi, ki jih iz izkušnje še ni poznal, zdelo se mu je pa, da jih povzroča nekdo, ki se z mehkim, golim trebuhom naglo plazi po steptani ilovici. Glasovi so namreč prihajali s tal, za to je dobil potrdilo že naslednji hip, ko so ga Dankove pesti skoraj sploščile k steni. Njegov otrpli pogled je bil namreč tudi obrnjen k dnu hodnika, po katerem se je tedaj pripodil trop sivih podgan. Bilo jih je kakih petdeset, skoraj premalo za hrup, ki so ga povzročale. Razvrščene so bile po nekem redu, tri ali štiri v isti vrsti, spredaj večje, zadaj manjše, in se med seboj niso prehitevale. Del hodnika, na katerem jih je Dimitrij opazoval, je bil vendarle tolikšen, da si jih je lahko ogledal nekoliko natančneje. Zanimale so ga že zato, ker že zdavnaj ni bil videl nobene živali. Na čelu kolone so bili najbrž najboljši primerki svojega rodu, skoraj pol metra

dolge in primerno zavaljene podgane. Njihovi pogledi so bili telesnemu stanju primerno nasršeni, ostri sekalci so ta videz še dopolnjevali. Nedvomno so si te živali znale s svojo odločno in brezobzirno močjo zmerom zagotoviti najboljši del plena. Sledil jim je njihov zarod, ne več nebogljjen, toda še ne popolnoma dorasel, po hotenjih nič manj prizadeven, s telesnimi zmogljivostmi pa še močno v zaostanku. Blesk njihovih pogledov je izdajal zahrbtno in brezobzirno lakomnost. Ko je bil ves trop že mimo, je Dimitrij ugotovil, da ga končujejo starejše živali, takšne, ki jim je najlepša življenjska doba že odcvetela. Te so svoje vrstnice komaj še dohajale, bile so mršave, z razredčeno dlako, umazane. Njihovi gibi so izdajali obupen napor, prizadevanje, da bi se za vsako ceno obdržale v tropu. Med njimi je bilo največ samic, spoznal jih je po njihovih materinskih znamenjih, po golih, izsušenih vimenih in po drobnih seskih, s katerimi so drsele po steptani zemlji. Samci iz te skupne so bili najbrž že poginili v trdem boju za boljšo hrano ali za bolj postavno samico. Največ hrupa je povzročal prav zadnji del tropa, ne samo zaradi visečih trebuхов, temveč tudi zato, ker mu je zmanjkovalo sape in je moral glasno nosljati. To je bil zanesljiv dokaz izčrpanosti in pojemajočih moči, vendar ne edini. Izrabljeni, nič več ostri kremplji so bili na sphanih tleh nezanesljiva opora, zato so morale živali z njimi grabiti toliko bolj odločno, in to je hrušč še povečevalo.

Komaj so izginile za vogalom, že se je sprostil tudi Danko. Spustil je iz rok Dimitrija in se mu v opravičilo celo nasmehnil.

— Zdaj so mimo in upam, da jih ne bova več srečala, je pojasnil. — Nanje sem računal od vsega začetka. V naši ustanovi so se zaredile v tolikšnem številu, da jim nismo več popolnoma kos. Pravzaprav jih niti ne preganjamo, ker nas ne ovirajo. Prestrašile bi samo tistega, ki nanje ne bi bil opozorjen in se jim ne bi umaknil s poti. Ker jim primanjkuje hrane, bi ga seveda napadle in prikrajšale za kakšen del telesa. To pa je tudi naš cilj. Nepoklicani tu nimajo kaj iskati in tako te živali proti svoji volji opravljajo nekakšno redarsko službo za ustanovo. Svojo dolžnost opravljajo zelo vestno, zato smo jim v celoti prepustili stražo na hodnikih. Nepoučeni bi morda sodili, da tako sklepamo v dobri veri, vendar ni tako, dva dokaza imamo... V dveh primerih so do skrajnosti obupani posamezniki, ki so se podobno kot vi zadrževali v stolpu, poskušali najti protipostaven izhod iz njega. Ker so vežo našli zaklenjeno, so razumljivo odpirali še vsa druga vrata. Ker je hodnikov mnogo, sta jih dva našla, ne hkrati in ne istega, rešitev sta iskala samo zase, vsak zase. Seveda nista prišla daleč. Ko sta najmanj pričakovala, so jima zastavile pot. Eden, ki je v svojem prejšnjem življenju zelo razpisno ravnal z živci, je pri priči znorel. Prelevil se je v mačko. Potem z njim nismo imeli več posebnih opravkov. Čepel je pri kakšni odprtini ali v temnem kotu hodnika in z nezlomljivo vztrajnostjo opravljal živalsko poslanstvo. Vprašanje je, ali se je drugemu zgodilo kaj boljše. Skušal je namreč pobegniti gol, in ko mu je prva zasadila kremplje v meso, je začel kričati. Tu glasovi odmevajo nekoliko drugače kot drugod, odmev je verjetno razdražil živalce, da so ga začele še bolj vneto obdelovati. Glasove so za-

slišali njegovi spremljevalci, toda ko so prihiteli, da bi mu preprečili nespametno namero, so ga komaj še mogli rešiti. Ena od živali mu je bila skočila v usta, druga se mu je bila zažrla v trebuh. Druge so se hranile na njegovih nogah, te so lahko odpodili...

Dimitrij je molče opazoval Danka, a z njegovega obraza ni bilo mogoče razbrati, ali mu želi zastaviti kakšno vprašanje, zato je po kratkem premisleku preskočil nekaj stavkov in nadaljeval:

— Svojo koristnost pa dokazujejo tudi s tem, da čistijo s hodnikov vsakršne odpadke. On njih večidel tudi živijo, saj se jim le redko ponudi prilika, da bi koga napadle. Hranimo jih iz kuhinje, tam imajo posebnega človeka, ki skrbi zanje. S časom so se udomačile in celo dojele nekaj osnov primernega vedenja. Nas, običajne sodelavce ustanove, puščajo pri miru, čutijo se nam nekako enake. S predstojniki pa so zelo domače in prijazne. Običajno mislimo, da so to zelo odurne živali, doktor Dogen pa ima z njimi drugačne izkušnje. On trdi, da so si privzele lastnosti nekaterih drugih živali, da se znajo dobrikati in prilizovati. Morda zato, ker jih on vedno bogato nagradi s priboljškom, morda tudi zato, ker ima izredno razumevajoč odnos do vsega živega...

— Po mojem mnenju je odločilno zadnje, je še utegnil povedati svojo misel Dimitrij, potem pa ga je Danko že spet pokroviteljsko zgrabil pod pazduho in ga potegnil za seboj. Danko je zdaj hodil sproščeno in ne več po prstih. Dimitrij si je prizadeval, da bi mu sledil kolikor mogoče hitro, in se izogibal, da bi se z golo dlanjo opiral na steno. Čeprav ni skušal niti z najbolj neznatno kretnjo vzpodbuditi Dankove zgovornosti, mu v tem trenutku ta ne bi bila odveč, bila bi mu ljubša od tišine, ki je napolnjevala hodnik; to pa še ni pomenilo, da je bil pripravljen slediti pomenu njegovih besed ali iz njih izvajati sklepe. Ne, zadostoval bi mu sam glas... Toda tedaj se je njuna pot tudi že približala svojemu koncu. Hodnik se je končeval s težko okovanimi vrati.

Danko je pustil Dimitrija, da se je naslonil na steno, vendar ne zato, ker bi mu bil hotel odtegniti svojo pomoč, temveč zato, ker je potreboval obe roki za trkanje po vratih. To trkanje, čeprav se je vztrajno ponavljalo, pa ni rodilo sadu. Spreverglo se je v bobnanje. Danko je pri tem opravilu pokazal precejšnjo domiselnost. Kretnje rok je spremljal z gibi celega telesa, v njih je Dimitrij odkril celo ritem, to pa se mu je zdelo že kar odveč. Vrata se še vedno niso odprla, to je najbrž vzpodbudilo Danka, da je svoje gibe začel spremljati z glasovi. Sprva so to bili nekakšni vzkliki brez pomena, nato so postajali podobni prošnjam in vzdihom, na koncu celo nepovezane pesmi. To je tudi zaleglo, vrata so se končno le odprla. Odklenil jih je droben možiček v modri delovni obleki, ki je medtem brundal zelo znan napev, tako znan, da se Dimitrij ni zmenil zanj. Njega je bolj zanimal prostor, v katerega sta vstopila. Bil je sicer nizek, toda razsežen, zaradi stebrov, ki so podpirali strop, mu ni bilo videti konca. Čeprav ni imel oken, sta tu vladali svetloba in toplota. Po njem se je motalo več ljudi običajnega videza, oblečenih enako kot vratar; vsak od njih je nekaj prenašal, manjši zaboj ali daljšo desko. Videti so bili zelo zaposleni, s svojimi tovari so se zadevali ali pa

se spretno izogibali. Tudi njihovo gibanje je omejevalo razgled ter Dimitriju in Danku za nekaj trenutkov celo preprečilo nadaljnji pohod. Danko je oviro obrnil sebi v prid in se medtem vneto razgledoval. V ta namen je celo stegnil vrat in stopil na prste. Potem se je nenadoma pognal med delavce in z desnico potegnil za seboj tudi Dimitrija. Videti je bilo, da v tej ustanovi ni ravno domač, zato je bil Dimitrij prepričan, da sta še daleč od cilja.

Ozračje je nenadoma postalo bolj slovesno. K temu je največ pripomogel stranski hodnik, v katerem so zamirali vsi glasovi vsakdanjosti. Stene in pod so se bleščali od čistosti in novih barv. Tu se je Dimitriju prvič pripetilo, da je svojo zunanost občutil kot oviro. Tudi tolažba, da zanjo ne odgovarja sam, pomanjkljivosti ni spremenila, celo poudarila je njegov podrejeni položaj. Toda spremeniti ni bilo kaj in bi tudi ne imelo pomena, zakaj vse se je dogajalo mimo njega. Pričakoval je sicer, da bo stopil pred načelnika Sartija, to pa še ni pomenilo, da se bo to tudi v resnici zgodilo. Danko je nedvomno tudi zdaj opravljal le svoje delo. Tega Dimitrij še ni poznal, zato si od njega tudi ni imel kaj obetati.

Hodnik se je nenadoma razširil v večji prostor, ki je bil opremljen neprimerno bogateje kot pisarne drugih predstojnikov, ki jih je dotlej že poznal. Stene so bile tu iz gladkega, raznobavnega kamna, enak je bil najbrž tudi pod, le da ga je prekrivala debela in mehka preproga, na kateri se ni samo udušil sleherni šum, temveč so si na njej odpočili celo čevlji, le da so se jo dotaknili. Nekaj manjših omaric, razvrščenih okrog pisalne mize, in miza sama, vse se je v Dimitrijevitih očeh dobesedno bleščalo. Ker je v prostoru pričakoval predvsem napovedanega načelnika, z enim samim pogledom ni mogel objeti še vseh številnih predmetov, razobešenih po stenah; prav tako tudi ni mogel presoditi, ali so tam le za okras, ali pa so namenjeni praktični uporabi.

Tedaj je namreč že opazil načelnika, vstal je izza mize. Bil je visok in plečat, v beli delovni halji. Njegov obraz je bil širok in zaobljen, kratka bradica in dolgi brki so sicer spadali natanko tja, kjer so bili, vendar se je Dimitriju zdelo, da skrivajo usta in da se zaradi njih tudi oči zdijo manjše, kot so v resnici. Gladka in zdrava koža celo na čelu ni izdajala starosti, po dolgih, s sivino prepletenih laseh pa je bilo mogoče sklepati, da ga po letih znatno presega.

Ko je načelnik iztegnil čez mizo svojo prijazno šapo, se je Danko globoko priklonil, roke pa se ni dotaknil. Dimitrij je menil, da je namenjena njemu, zato jo je stisnil. Tuji dotik je deloval nanj blagodejno, pomirjajoče.

— Midva se še nisva videla, pozna se pa vendarle, je načelnikov glas svojo pozornost najprej naklonil Danku, pravzaprav njegovi obleki, zakaj medtem ko je govoril, mu ni gledal v obraz.

— Da, je vljudno pritrdil Danko. — Pripeljal sem vam človeka, ki od vas veliko pričakuje. Kakšne so njegove sposobnosti, boste presodili sami, on sam je imel doslej o sebi kar najboljše mnenje, zadnje čase pa izgublja pogum. Naša ustanova mu posveča veliko pozornost, vendar ta skrb ne more trajati v neskončnost. Celó proti njegovi volji ga bomo

prisiljeni odstopiti kakšni drugi, manj ugledni ustanovi. To pa predvsem zato, ker ni pripravljen nič napraviti za svojo prihodnost...

— Kar pravi bo za mojo stroko, se je dobrodušno nasmehnil načelnik. Preskusili bomo njegove darove in ročne spretnosti, morda bo končno le našel sebe...

— Načelnik Sarti, saj vas smem tako imenovati...? je pohitel Dimitrij.

— Imenuj me kar mojster, ga je načelnik presenetil z novo prijaznostjo. — V mojem hramu, tako imenujejo moje bivališče, postanejo nepomembni vsi častni naslovi, ki jih podeljuje naše mesto. Živim namreč od svojega dela in vzdržujem le malo stikov z zunanjim svetom. Pogreznil sem se vase, zato tudi vse, kar je zunaj mene, ocenjujem z drugačnimi očmi kot vi, ki stojite sredi vsakdanjosti. Mene preganja drugačen nemir, nemir, o katerem ne govorim...

— Midva se med seboj precej razločujeva, je z rahlim nezaupanjem v glas spregovoril Danko.

— Oba prihajata iz istega sveta. Jaz sem od njega že toliko oddaljen, da se mi zdi vse, kar vaju ločuje, nebitveno... Sedla bi, kajne? Rad imam dolge pogovore, izvolita. Pokazal je na naslanjače, ki so bili postavljeni tesno ob mizi. Danko in Dimitrij sta sedla. — Kje smo že ostali? Načelnik si je zamišljeno segel v brado. — Ah, da. V vajinih letih je tudi mene vse vznemirjalo, občutljiv sem bila za stvari, ki mi danes nič več ne pomenijo. Če smo že pri razlikah, ki ločujejo vaju, bi jih znala naštet? Včasih zadostuje, da stvari imenujemo.

— Razlike so v izkušnjah, se je ojunatil Dimitrij, ker Danko ni kazal želje, da bi spregovoril. — Vi hočete najbrž reči, da se v neki točki naša spoznanja združujejo, zato pa postane nepomembno, da so bila izhodišča različna.

— Ničesar nisem trdil, ga je prijazno zavrnil Sarti. — Posploševanje mi je tuje, razen če velja moji osebi ali mojemu delu...

Na Dimitrija je Sartijev glas deloval utrujajoče, na da bi si bil znal pojasniti zakaj. Njegovi zvedavosti je bilo že zadoščeno in od Sartija ni pričakoval ničesar več. Zdelo se mu je, da ima načelnik že vnaprej pripravljene številne odgovore, toda same take, da niso odvisni od vprašanj. Sleherni pogled na načelnikovo osebo ali okolje, v katerem je živel, ga je prepričeval, da se obdaja s številnimi predmeti, ki so tu, v tem prostoru sami sebi namen. Na stenah je viselo več mask iz temnega lesa, s tujimi, odurnimi izrazi. Za načelnikovim naslanjačem so visele številne kosti neznanih živali. Ko si jih je dolgo ogledoval, se mu je zdelo, da dobivajo oblike človeških teles, seveda razpotegnjenih in spačenih do fantastičnih nesorazmerij, Zraven njih je bilo v tapete zabodeni nekaj puščic barbarskih ljudstev, več slamnatih pokrival, mečev in lokov. Načelnik je bil oblečen v plašč iz težkega rjavega sukna, bogato izvezen s srebrom in svilo. Dimitrij je pogledal pod mizo in videl na njegovih nogah mehke kožuhovinaste copate.

— To so spomini na mladost, je Sarti prestregel Dimitrijevo raziskujoči pogled. — Na njih si spočijem oči, utrujene od dela, utrujene od

vsega, kar so videle. — Ali že kaj mislita na starost, na brezzoba leta? Na oči, ki ugašajo in hočejo vedno več svetlobe? Za vaju je tu najbrž nekoliko preveč... Nikar ne mislita, da vama vse to pripovedujem kar tjavdan. Le razgled vama želim razširiti. Rad bi vaju pripravil do tega, da bi se ob vsakem dejanju, ob srečanju s slehernim človekom vprašala, zakaj, čemu. Vaju morda preseneča razkošje, s katerim se obdajam, toda meni nič ne pomeni. Še nekaj let in ne bo nikogar več. Puščice, ki jih vidita na steni, še nikoli niso bile prislonjene na lok, nikoli niso ubijale. Maske ne posnemajo nobenega resničnega obraza, moška pokrivala so spletle ženske roke, orožje ni bilo nikoli v boju. Vse to je le svet mojih čustev, v njem resnično živim...

— In se nič ne vprašujete? je zanimalo Danka.

— Nič več. Zame se sprašujejo drugi. Sicer pa so že odgovorili na vsa vprašanja in zdaj samo še popravljajo sami sebe. Pri tem jih nikakor ne smemo motiti, ker postanejo zelo divji, nestrpni, bi rekel, svojo nemoč dokazujejo s pretirano surovostjo.

— Spoznal sem že več načelnikov, a nobenega takega kot ste vi, je ugotovil Dimitrij.

— Načelniki se otepajo z istimi slabostmi kot vsakdo drug. Vem, da bosta zdaj vprašala, v čem se od drugih razločujejo. Jaz trdim, da se ne razločujejo...

— Midva sva pravzaprav prišla zaradi nečesa drugega, je skušal Dimitrij zaobrniti tok pogovora. — Jaz sam, seveda... Danko je le moj spremljevalec. Srečko Prodajalec mi je pripovedoval o vas zelo vzpodbudne stvari. Moja usoda vam najbrž še ni znana. Priplaval sem z drugega brega, znašal sem se pred ovirami, ki mi ne pustijo naprej, nazaj pa se tudi nimam kam vrniti...

— Če lahko opredelite svoj položaj, ni mogoče trditi, da ste v zadregi. Resnična zablodelost se začneja tam, ko o sebi ne morete reči nobene besede več.

— Približujem se takšnemu stanju. Srečko Prodajalec me je vzpodbudil...

— Aha, to je manjši fant z rdečimi lasmi?

— Bolj svetli kot rdeči...

— Se ga že spominjam. Včasih me je rad obiskoval. Ko je bil še deček, sem ga večkrat risal. Lahko vam zaupam, da je nekoliko neenakomerno razvit. Stopala ima predolga in zatilje se mu je preveč razbohotilo. Skupaj sva obiskala nekaj uglednih znanstvenikov v tem mestu, pa nobeden ni mogel zanesljivo ugotoviti, kaj se bo razvilo iz tega. Fant je nekoliko nestrpen in se nagiblje k naglim sklepom. Upam, da vama ni obetal preveč. K meni res prihajajo mnogi ljudje, vsak z drugačnimi nameni. Nekatero spregledam že prvi hip, vidva sta mi še vedno uganka...

— Če lahko govorim v svojem osebni imenu..., je začel Dimitrij, toda načelnik je že ob prvih besedah karajoče vzdignil roko in nasršil obrvi.

— Govori v imenu obeh, zakaj se kar naprej ločuješ?
— Veste, midva se še nisva sporazumela. Poznava se šele kratek čas.
— In čas pri tem ni odločilen, ga je dopolnil Danko.
— Zdi se mi, da se vidva ne bosta nikoli...
— Tudi jaz mislim tako, je priznal Dimitrij. — Izkušnje so me naučile, da se lahko sporazumemo le ob skupnih hotenjih, v današnjem svetu pa je to zelo redko. Hotel sem nekaj drugega. Ko mi je že postalo jasno, da ne morem nič storiti skupaj z drugimi, me je zamikalo zvedeti, kaj sploh še lahko pričakujem. Srečko Prodajalec mi je namignil, da se vi ukvarjate s prihodnostjo...

— To je zelo pretirano, se je branil načelnik Sarti. — Sicer pa lahko pogledamo v mojo delavnico. Večinoma prihajajo sem zaradi nje.

Načelnik je vstal in ju povabil v sosednji prostor. Komaj je Sarti odprl vrata, že jim je udaril naproti vonj po mokrem pesku, gašenem apnu in sadri. Dvorana, v katero so vstopili, prvi hip ni delovala ravno veličastno. Bila je nizka in temna, iz grobega betona, toda ko se ji je oko nekoliko privadilo, se je izkazalo, da je zelo prostorna. Za številnimi okroglimi stebri so se odpirale še nove in nove razsežnosti. Iz oddaljenih kotov, ki jih ni dosegala svetloba, so prihajali novi in novi delavci v modrih oblekah, najbrž so bili to isti ljudje, ki sta jih bila z Dankom srečala že prej. Vsak od njih je še vedno kaj prenašal, kratko desko ali del zaboja, nekateri pa so se celo mučili s težkimi vrečami. Šele ko so se Dimitrij, Danko in načelnik približali najbolj osvetljenemu delu dvorane, ki se je Dimitriju zato odkrival kot sredina, je opazil, da so se znašli v skladišču človeških glav. Te so bile vsaj v večini, med njimi pa so bili še drugi predmeti. Stale so v polkrogu, postavljene brez reda. Ene so bile visoke in mogočne, z vihrajočimi grivami, druge so bile gladke in skromne, žalostno samevajoče v svoji majhnosti. Različne barve so Dimitriju vzbujale misli o različnih usodah. Tiste, ki so bile odsekane tik pod brado, so bile najbolj podobne posmrtnim maskam, vendar se mu tudi tiste, ki se jih je držalo še pol trupa, niso zdele manj tragične. Te zadnje so bile brez rok in zato neme. Med njimi se je šopirilo nekaj petelinov iz črnega marmorja, po velikosti so prekašali marsikatero glavo. Preden se je Dimitrij utegnil razgledati še na druge strani dvorane, je že spregovoril načelnik.

— Vse, kar vidita, je plod dolgoletnega dela. Tu je pravzaprav vse moje življenje. Izklesani kamen, žgana glina, odlitki v bronu... Vse to so podobe ljudi, ki bi jih vidva morala spoštovati ali vsaj poznati. To so najsvetlejši mejniki naše preteklosti in naše sedanosti, so torej vse, na čemer bo slonela prihodnost. Tu sicer niso razvrščeni po pomembnosti, toda spisek, ki bo vsakemu določil njegovo mesto, je že pripravljen. Zavedati se morata namreč, da bom nekega dne na široko odprl vrata svojega domovanja, kipi bodo planili na ulice in še tisti hip postali simbol. Meščani jih bodo častili in se zgledovali nad deli tistih, ki jih predstavljajo... Tu res vidita skoraj same glave, pa to ni vse, kar sem ustvaril. V stranskih prostorih imam tudi trupe v najrazličnejših opravah, na konju ali brez njega, v avtomobilu, v naslanjaču. Na lovu, na

oddihu, pri delu... Drža telesa, to je vse. Obraz ostaja vedno isti in ne sme prikazovati trenutnega razpoloženja. Visoki cilji, ki so jim služili ali jim še služijo, so jim vtisnili neizbrisen pečat. Prav je tako, ohranili ga bomo zanamcem... Vse drugo je postranskega pomena. Če stopimo bliže, bosta marsikoga spoznala. To vama seveda ne bo dosti pomagalo, takoj ko bosta zapustila ta prostor, bosta tudi pozabila, kar sta videla. Spoznanja, ki jih bosta dobila tu, se ne vtisnejo v spomin...

Dimitrijevičev pogled je vneto spremljal zdaj načelnika zdaj Danka. Danko je brez zanimanja strmel predse in niti ni kazalo, da bi poslušal. Roke je bil potisnil globoko v žepe in zdelo se je, da počiva. S svojo mirnostjo pa je presenečal tudi načelnik Sarti. Njegovi gibi so bili mlahavi, kazal ni nič zavzetosti, po njegovih besedah ni bilo mogoče presoditi, ali je delo, ki ga je razkazoval, res opravil on in ne kdo drug. Zato je Dimitriju vzbudil več pomislekov...

— Predstavljam si, da ste te ljudi upodobili po posebnem vrstnem redu, ki ga jaz še ne poznam.

— Vsak od njih bo dobil samo tisto, kar je zaslužil. O tem so odločili tisti, ki jim takšne presoje pripadajo. Vašega spremljevalca Danka recimo ni med njimi. Ta ni nikoli stopil na pot plemenitega žrtvovanja. Ta samo vztrajno služi drugim, toda to je tudi vse, kar si želi. Ostal bo anonimen, pozabili ga bomo tisti hip, ko bo nehal biti to, kar je zdaj.

— Meni zadostuje, kar imam, je hladno izjavil Danko. Pogovor ga očitno ni več zanimal, trikrat zaporedoma je krepko zazehal. Medtem so se bili že približali prvim kipom. Dimitrijevičeve oči so pozorno preučevale zdaj ta zdaj oni obraz, dokler niso odkrile enega, ki se mu je zazdel znan. Sklonil se je in se ga celo skušal dotakniti z roko.

— Presenečen sem, da si najprej spoznal načelnika Edvina, je ugotovil načelnik Sarti. — Njegov portret so mi naročili šele pred kratkim, vanj pa sem moral vnesti nekatere poteze, ki bodo znane šele v prihodnosti. Bron je še svež... Vendar predvidevam, da bo v kratkem času dobil patino, ki jo naročnik želi.

— To pomeni, da se bomo kmalu poslovili od njega?

— Podrobnosti ne poznam, vendar pa vem, da je že vse pripravljeno za njegov spomenik. Mož si ga je tudi pošteno zaslužil. Njegovo življenje je ena sam žrtev za skupni blagor, nastopil je pa tudi čas, da mu nadaljnje žrtvovanje preprečijo. Takšne razprave sicer ne spadajo v moje področje, spominjam se pa, tako so me bili obvestili, da si ti na onem bregu izdelal celo teorijo o vzbujanju in vzdrževanju nasprotij, ki so pogoj vsakemu napredku...

— Takšno teorijo je razlagal načelnik Edvin, ne jaz. Jaz sem poskušal le napraviti korak ali dva, da bi se ljudje, ki zagotavljajo svojo pripadnost vsaj približno enakim ciljem, nekoliko zblížali. Ugotovil sem namreč, da razdalje med nami niso nič večje od tistih, ki nas ločijo od sovražnikov.

— Pred nama, je rekel načelnik Sarti in pokazal s prstom na Danka, stoji zanimiv primerek, ki bi ga lahko imenovali požiralca nasprotij. Menim, da je v tesni zvezi z načelnikom Edvinom. No, ta zveza je lahko

samo duhovna... Tvoj spremljevalec je bil namreč v začetku zelo oster nasprotnik naše ustanove. Bil je eden tistih, ki so organizirali mlade nezadovoljneže, da so začeli pljuvati pred vrata ustanove. Asistent Dogen, ki skrbi za higieno, ga je seveda skušal odstraniti, saj bi s tem odstranil razlog za nesnago. Začel ga je zalezovati in mu groziti. Toda v tistem trenutku, ko je Danko opazil, da so mu začeli posvečati pozornost, je postal drug človek. Zapustil je stare prijatelje, začel je živeti samotarsko. Do vseh predstojnikov v našem mestu se je vedel zelo vljudno. Vsi so ga opazili, in ker so v svoji bližini imeli samo ljudi, ki niso ničesar zakrivali, so si želeli prijaznega človeka, ki ne poudarja kar naprej svojih pravic, temveč zna skrbeti tudi za počutje svojih nadrejenih. Vzeli so ga v službo, čeprav je pri nas splošno znano, da se ljudje v resnici ne spreminjajo. Kar si enkrat bil, ostaneš do konca. Tudi prijetna plat osebnosti... Počasi pa se marsikje tudi pozabi, zlasti tisto oddaljeno. Vendar je zdaj, ko je bilo v načelu sklenjeno, da odpravimo vsa nasprotja v našem mestu, nastopila možnost, da ga le odstranijo. Že enkrat je namreč prehitel dogodke, pa bi jih lahko še kdaj. S tem, da živi pred časom, povzroča zmedo. Za to opravilo so že določeni drugi, takšni, ki bodo znali tudi nered izvajati organizirano. V primeri z njimi je Danko le anarhični individualist...

Zdaj se je Dimitrij z odločno kretnjo obrnil k Danku, da bi ga vzpodbudil k besedi, toda na njegovem obrazu je lahko ugotovil le mir, spokojnost, ki ni nasprotovala načelnikovim stališčem, a jih tudi ni podpirala.

— Strogost, s katero ocenjujete njegov položaj, tudi zame ni obetajoča, je pripomnil Dimitrij in se zastrmel v načelnika, prepričan, da je pravkar dokazal, kako ga čut za šalo še vedno ni zapustil.

— Pričakuješ lahko marsikaj, dočakal boš le malo. Tako se bo zgodilo to, ker si segel previsoko. Štel si se med iskalce resnice in graditelje novega sveta. Toda vse tvoje namere so ostale v zraku. Za kazen si si naložil svoja spoznanja, in le ti sam lahko ugotoviš, koliko časa bo še delovalo zoper tebe. Doprsnega kipa zato niso naročili, tudi plošče z napisom ne. Zame je to razumljivo, besedilo, ki bi ga moral vklesati, še ni znano. Iz teh dejstev pa so mogoči nekateri sklepi... Morda boš še dolgo živel, zato še ni čas niti za najskromnejše priznanje. Morda pa priznanja sploh nikoli ne boš dobil. Priznanje seveda razumem le kot soglasje z opravljenim delom... Za Tilly so na primer takšno soglasje že izrekli. V naravni velikosti bo krasila enega od stranskih trgov. Njen obraz stoji tamle v kotu...

— Zanimiv obraz, je pritrnil Dimitrij in se sklonil, da bi se od blizu zazrl vanj. S konci prstov se je celo dotaknil temnega kamna, kot da išče poteze, ki so mu bile ostale v spominu.

— Osebnost je nisem poznal, je priznal načelnik Sarti. — Njena hladna lepota mi je ostala nerazumljiva, na njeno dvojno naravo pa so me opozorili le mimogrede. Pozneje se je izkazalo, da celo pomotoma. Naročniki želijo imeti kip mlade in lepe ženske, ki osvaja bolj s svojo plemenitostjo kot s privlačnimi telesnimi oblikami. Čeprav sta si bila vidva zelo blizu,

ne verjamem, da bi mi lahko pomagal. Zavzet z drugimi skrbmi si videl v njej le predmet, s katerim si se osvobajal notranje napetosti.

— Saj je ni mogel poznati, se je vzdramil Danko. — Bil je v službenem odnosu z njo.

Dankovega pojasnila očitno tudi načelnik ni pričakoval. Zamišljen v svoje delo je neprizadeto nadaljeval:

— Največje priznanje, ki so ga doslej komu naredili, pa bo pripadlo Žanu. Tisti od vaju, ki je bolje obveščen, bo že vedel, da so ga pred kratkim imenovali za načelnika. Tega priznanja seveda niso razglasili, da ne bi vznemirjali meščanov. Eden od pooblaščenih uslužbencev mu ga je prišepnil na uho, in pri tem bo ostalo. Žanovim letom in njegovemu delu pritiče še kaj več. Ker pa je bil znan po svoji skromnosti, bi ga spravljali v zadrego, če bi njegove zasluge poudarjali že zdaj, ko še živi. On tudi ne sluti, kakšna priznanja so mu namenili po smrti. Njegov kip bom izdelal v tradicionalnem slogu. Sedel bo na konju, ki se je s sprednjimi nogami povzpel visoko v novi čas. Zadnje noge, na katerih bo na žalost še moral stati, bodo predstavljale že premagano preteklost. Zaradi zakona težnosti, ki bo deloval na mogočni trup, jih bom moral v nasprotju s svojo željo znatno povečati... Mogočna griva bo vihrala v vetru prihodnosti... Iz ust bi moral bruhati ogenj na sovražnike našega mesta. Ta zamisel pa je tehnično še neizvedljiva... Žana seveda ne bom smel upodobiti v naravni velikosti. Ko bo postal simbol, mora biti učinkovit...

— Če bo že na konju, je lahko v oklepu, se je domislil Danko. — Oklep bo ponazarjal njegovo nedotakljivost, hkrati pa bi skrtil njegovo šibko postavo.

— Za zdaj me še preganja misel, da bi ga predstavil kot kamnoseka, je povedal načelnik. — V roke bi mu dal veliko kladivo...

— Kladivo je nevarno, je glasno razmišljal Dimitrij. — Če pade na tla, lahko ubije kakega občudovalca, morda ravno tistega, ki mu bo Žanov lik tako všeč, da bi ga hotel v življenju posnemati. Lahko pa ga tudi kdaj iztrgajo iz Žanovih rok nezadovoljneži... Ti se bodo gotovo našli. Če ne zaradi drugega, bodo vsaj trdili, da se konj ni povzpel dovolj visoko...

— Zdaj vsaj vidita, kako je moje delo naporno, je prostodušno izjavil Sarti in razširil roke proti obiskovalcema. — Načelniku bosta lahko poročala... Zadnje čase mi pogosto pošiljajo mlade ljudi. Ti mojega dela sicer ne poznajo, poklic pa jim še ni skalil jasnega pogleda, zato mi lahko marsikaj svetujejo in nihče jim ne more očitati, da me z njimi vežejo osebni odnosi. Večinoma jih vidim samo po enkrat... Da. Na inšpektorja Kosa bi bil skoraj pozabil... Za njegov spomenik me sicer še ne priganjajo, idejni osnutek pa so mi vendarle že naročili. Inšpektorja naj bi zanamcem prikazal na psu. Jahal naj bi psa kakšne zelo običajne pasme. Težava pa bo v tem, da je zelo razvit. Za svojo pisalno mizo se je razlezel v višino in v širino dvakrat toliko, kot bi bilo treba. Če ga primerno pomanjšam, ga nihče ne bo spoznal...

— Osramotili bi ga lahko že s samim napisom, je predlagal Dimitrij, vendar se je načelnik odločno uprl:

— Ne, moja častna in življenjska naloga je, da postavljam spomenike. Dimitrij je zmignil z rameni, nato pa se je zaupljivo nagnil k načelniku.

— Mojster, zdaj naju zanima samo še spomenik najinega prijatelja Žorža. Bil je dolga leta vratar neke ustanove onkraj reke, zdaj pa so ga poslali na to stran. Njegove naloge so bile vedno zaupne... Njegove zasluge je komaj mogoče izmeriti.

— Njegovo prihodnost pa je komaj še mogoče primerjati s sedanjostjo, se je nasmehnil Sarti, vendar je Dimitrij presodil, da za njegovim čelom ni skrite misli. Njemu je bilo seveda jasno, da je svet poln nejasnosti. Vseh niti načelnik, ki skrbi za prihodnost, ne more razjasniti. Poleg tega se ga je bil med ogledovanjem kipov polotil dvom, kaj naj še šteje v prihodnost. Najbolj zgovoren dokaz za to je bila podoba njegove bivše predstojnice Tilly. Mojster ji je izoblikoval dolg in ozek dekliški obraz, tenek nos z velikim nosnicami, velike oči in obrvi skoraj do ušes. Bila je lepa, toda hladna in mrtva, sploh ni bila več Tilly. Nič manj ga ni prizadelo sporočilo, kako kanijo mestu predstaviti njegova bivša sodelavca, Žana in Kosa... Prav nič ga ni mikalo, da bi delil njuno usodo v prihodnosti... Hkrati pa se je tudi že spraševal, ali pojasnila načelnika Sarti niso nalašč prirejena njegovemu sedanjemu položaju. Moral bo povprašati Danka, ta ga je morda razumel drugače, morda pa ga ni niti poslušal...

Vendar ni bilo časa niti za vprašanja niti za premislek, mojster Sarti ju je z gibom že vabil na drugi konce dvorane.

— Mnogi so me že vprašali, kako vzdržim v svojem položaju, kako prenašam breme tujih in svojih spoznanj... Tudi vajina osupla obraza me prepričujeta, da na srečanje z menoj nista bila pripravljena. Jaz se nekoč nisem dosti razločeval od vaju. Pravzaprav samo v tem, da sem v sebi združeval ne samo vajini, temveč še usode mnogih drugih. Nisem bil samo sestavljen, temveč tudi razbit in razdrobljen, hkrati pa širok in vse razumevajoč. Božanski in beden. Prekipevajoč od velikih spoznanj in umirajoč od majhnih bolečin. Trden kakor gora in skromen kakor mravljica...

Načelnik, Dimitrij in Danko so že koračili čez sredo dvorane, ko se je Sarti ustavil in hlastno razširil roke. Oba, Dimitrij in Danko, sta se zastrmela vanj. Načelnikove roke so drgetale v silnem krču, prste je imel razkročene in pomodrene. Še bolj pa se mu je spremenil obraz. Ustnice so se mu krčile od silne notranje bolečine, vročične oči, obkrožene z razmršenimi lasmi, so se obračale vedno bolj kvišku. Dimitriju se je zdelo, da se načelnik Sarti sam spreminja v kip, v spomenik, kakršnega človeška roka še ni bila izoblikovala. Tudi načelnikov glas je bil ves spremenjen, drhteč in vznesen, ni se dotikal samo ušes, segal je naravnost v notranjost in v prostoru sploh ni več odmeval. Dimitrij ga je dobesedno vpiljal, čeprav mojstra niti ni popolnoma razumel.

— Tudi jaz sem bil nekoč prepričan, da sem nenavaden človek, da sem svet okoli sebe doumel globlje in širše kot drugi, da se mi zato ponujajo tudi izredne možnosti. Tudi jaz sem imel načrt za preobrazbo

našega mesta. Že sem držal v rokah ključ, s katerim sem želel razrešiti stoletne skrivnosti človeškega duha. Verjel sem, da se je moja noga že vzdignila za korak v neznano. Preveval me je zanos, ki ni poznal ovir našega sveta... Nikar me ne sprašujta, kaj vse je obsegal moj načrt. Tega nisem vedel niti sam, dokler se nisem ustavil ob tujih prividih človeka in sveta...

Načelnik je odločno vzdignil roko in uprl kazalec v steno, od vrha do tal založeno s knjigami enake velikosti in enake debeline, ki so vse bile vezane v temno usnje.

— Preteklost, ki nas hoče prevarati za sedanost! je vzkliknil Danko, vendar to ni odvrnilo Dimitrija, da ne bi bil stopil še korak naprej z namero, da se dotakne knjig.

— Stran! je zagrmel načelnik in Dimitrijeva roka je omahnila. — Vsakdo si mora sam pridobiti svoje izkušnje. Po mojih stopinjah bosta prišla le do tja, kamor bom dovolil jaz. Ko sem dobil v roke knjige, sem moral ugotoviti, da je že vse znano in vse opisano. Da ni mogoče nič več odkriti, ničesar več spremeniti. V njih sem našel vse tisto, kar sem želel storiti jaz. Pa ne samo to. Opisani so številni poskusi, ki so hoteli uresničiti moje zamisli, obenem pa tudi razlogi, zaradi katerih nobeden ni uspel. Doslej še nihče... Številni reformatorji so s svojimi nasilnimi poenostavitvami sicer sprožili mnoga gibanja in zbudili nove iluzije, toda nazadnje se je vselej zgodilo samo tisto, kar se je moralo, in ne tisto, kar so ljudje želeli. Vsak kasnejši čas obračunava s prejšnjim, razgalja zablode preteklosti in ustvarja nove. Do tod sem prišel in nikamor naprej ni mogoče... Danes obračunavam z včerajšnjim dnem, jutri bom z današnjim...

— Tudi to smo že slišali, je neprizadeto ugotovil Danko. Dimitrij pa je dodal:

— Prav zato, mojster, lahko rečete o jutrišnjem dnevu več kot kdorkoli izmed nas...

— Da, je brez premisleka odvrnil Sarti, vendar je Dimitrij imel vtis, da to ni odgovor na njegovo vprašanje. To je potrdil tudi Sarti, ko je nadaljeval: — Ustanova, ki ji zdaj pripadata, je močno odvisna od Moža brez imena in od Dolgega Džona... Imeni, ki jih uporabljata zdaj, sta le začasni. Tudi ne smemo pozabiti, da sta čez reko prišla z določenim namenom, ki ga pa jaz še nisem mogel odkriti. Vprašanje, kdo je kdo, ostaja odprto. Nanj smo lahko odgovorili v preteklosti. Moj jutrišnji dan se bo seveda razločeval od današnjega. Samo trenutek...

Načelnik je stopil pod temen obok in neslišno odprl neka vrata. Iz močno osvetljenega ozadja se je pokazala ženska podoba in stopila na prag. Dimitriju se je zdela vitka in mlada, toda zaradi sence, ki je padala na njen obraz, na njem ni mogel razločiti podrobnosti. Ni mu tudi bilo jasno, zakaj je načelnik Sarti hotel temu srečanju dati pomen presenečenja. S to mislijo mu je želel zastaviti tudi vprašanje, vendar ga je načelnik prehitel.

— To je Ariana. Vem, da sta prišla zaradi nje... V njeni bližini ni več mogoče govoriti o času. Bila mi je zvesta spremljevalka. Brez njene

pomoči moje delo ne bi bilo takšno, kot je. Vse, kar sem vama pripovedoval, in vse, kar sta videla, je v tesni zvezi z njo... Živela je ob meni. Toda moje poslanstvo je dopolnjeno, nič več je ne morem zadrževati. Ker ni podobna nobeni drugi ženski, se ji bosta z lahkoto privadila...

— Dimitrij si jo je izbral, se je od strani oglasil Danko.

Dimitrij se je prizadeval, da bi razumel glasove okoli sebe. Njegov pogled je iskal pojasnilo zdaj na načelnikovem zdaj na Dankovem obrazu, toda oba sta ravnodušno strmela vanj, videl je, da od njiju ne more pričakovati nobenih pojasnil. Trenutek kasneje je tudi že vedel, da jih ne potrebuje.

— Midva, je naznanil načelnik, — bova v pisarni. Sestavila bova kratek zapisnik o našem dogovoru. Ti boš svoje soglasje sporočil kasneje.

Po sami barvi načelnikovega glasu je Dimitrij sklepal, da ostane z Ariano. Sklonil je glavo, vendar le toliko, da je mogel bolje poslušati, in čakal, da bi načelnik in Danko odšla. Odstranila sta se po prstih. Tedaj se je tudi Ariana že umaknila v notranjost in Dimitrij ji je sledil.

V njeni pisarni so bile vse stene prekrите s knjigami, tako ga je vsaj poučil prvi pogled. Toda te knjige so bile drobne in pisane zunanosti. Na njih se je oko spočilo in niso zbudjale spoštovanja. Videti je bilo, da še zdaleč niso tako pomembne kot tiste, ki jih je bil pokazal načelnik. Na mali pisalni mizi, pred katero se je ustavil, je bila dragocena, bogato izrezljana posodica iz ebenovine, v njej pa več kot deset raznobarnih, ostro ošiljenih svinčnikov z navzgor obrnjenimi konicami. Isti hip, ko je zagledal svinčnike, je v trebuhu tudi začutil žgočo bolečino. Vendar se tudi zdaj ni dal premotiti občutkom. Njegove oči so začele begati po prostoru in iskati še drugih znamenj, ki bi ga spominjala na načelnika Edvina. Presenetilo ga je, čeprav le za trenutek, da je tudi Ariana držala v rokah enega od grozečih svinčnikov. Njena postava je bila šibka, obraz pa mladostno neizrazit, prsti, ki so se igrali s pisalom, so bili dolgi in nežni, skoraj krhki. Celo tisto, kar je gorelo v njenih očeh, ni bil niti ogenj, niti žerjavica, ki žge navznoter, temveč le drobna lučka, ki se izgublja v neizmernosti teme in jo lahko ugasi že en sam dih. Celo Dimitrij, samo še senca svojih nekdanjih moči, ni niti za hip podvomil, da je ne bi mogel telesno obvladati. V mislih se je že branil, namerjal ji je svojo pest pod brado in nekoliko bolj v levo in svojemu udarcu pripisoval moč, da bi drobne kosti zahreščale pod njim... Če pa bi ji s primerno odločnostjo nameril še svojo koleno pod želodec, bi jo z lahkoto spravil vsaj na ležišče za pisalno mizo in tam obračunal z njo. Razen če njena obleka ne skriva deškega telesa... Ne. Presodil je, da je prešibka v nogah in da je je preveč v boku. Komaj pa je ugotovil to, se ji je znova zazrl v obraz. En sam delček čela, od oči do ušes, bi bila lahko zamenjala s Tilly... Na tem delu koža ni bila več mlada, kazile so jo drobne gube, znanilke življenjskih izkušenj, ki jih je zaman iskal v njenem pogledu...

Takoj zatem se je zalotil, da razmišlja, da se mu misli spet razvrščajo v nekakšno zaporedje, to pa ga sili k nadaljnjim sklepom. Ariana

se zdi dosti mlajša od Tilly, zato ni mogoče verjeti, da bi se v njej skrivala Tilly. Toda nekdo je pripovedoval, nekje je bil že slišal, da ustanovi onstran reke pripada tudi delavnica, v kateri lahko spremenijo človekovo zunanost. Morda je to kar Tillyjina vila... V njej vžigajo nekakšna znamenja, še bolj pa skušajo vplivati na notranost. To je zanesljiva pot do zunanjih sprememb... Kdo pa v resnici more slediti vsemu, kar se dogaja na njegovem lastnem obrazu? On sebe že davno ni videl v ogledalu. Morda si je že zdavnaj privzel podobo kakega tujega človeka, ne da bi to vedel. Če je Tilly res dobila samó skrivno nalogo in odšla v neznano, to možnost je dopuščal Žorž, bi jo vendarle še mogel srečati. To bi bil tudi dokaz, da je še vedno v središču življenja in ne na njegovem robu, kot se mu je že zdelo... Če lahko zamenjamo obraz, morejo tudi očem ukazati, da spet postanejo dekliške. Gležnje in boke strokovnjaki preoblikujejo mimogrede. Morda jo bodo izdale besede, način mišljenja... Toda če lahko dosežejo, da človek ne misli več, ga lahko navadijo tudi misliti drugače. Tudi ležišče še ne more dokazati, da se v njej skriva Tillyjin temperament... Pogled se je znova vrnil k njenim očem. Molk, ki je tekel po prostoru, še ni bil vsiljiv, toda pomen so mu lahko dale le besede, ki jih še nista bila izgovorila. Dimitrij je zdaj že vedel, da so ga v ta prostor enostavno pripeljali, zato je menil, da mu tudi ne pripada dolžnost skrbeti za pomenek. On je ne pozna in ji nima kaj sporočiti. Za svojo zasebno rabo pa lahko ugiba, iz katerih znanih in neznanih oseb, ki jih je v svojem življenju že srečal, je sestavljena. Roke so morda Dunjine... Kakšne je pravzaprav imela? Barvo svojih oči je vzela Danuški... Ali pa tudi ne... Nekoč, v prejšnjih časih, so ženske imele svoj čar, nekaj, kar je privlačevalo... Zdaj so drugačne, ne samo Ariana, tudi druge, že na pol pozabljene. Obrazi, pregrnjeni s časom, z doživetji in spoznanji, ki jih ne obvlada več, ker samo še drvi skozi negibnost nerazumljivega... Morda pa je Ariana sestavljena iz treh žensk, ki mu niso nikoli bile naklonjene...

— Dolgo si odlašal, je nepričakovano spregovorila Ariana in Dimitrija iztrgala iz ugibanj, od katerih si je še nekaj obetal. Njen glas je zazvenel, napolnil je prostor in se odbil od stropa, zato je Dimitrij prisluhnil, ali se mu bodo pridružila še kakšna znamenja z vrha. Toda obok je bil težak, v njem je zvenela le neobčutljiva kovina... Kaj pomeni njen glas, je moral presoditi sam. In sklenil je, da za zdaj še ne pomeni ničesar. Vrnil ji je pogled.

— Ko bi se bil oglasil že zdavnaj prej, bi bilo tvoje dostojanstvo ostalo neokrnjeno. Notranje muke, ki si jih pretrpel, bi bile drugačne. Morda bi te bila lahko obvarovala pred njimi.

Dimitrij je pozabil na svoj sklep, verjel je, da govori Ariana zanj. Njene besede so segle globlje, kot je pričakoval.

— Saj niso bile muke, se je branil in si celo prizadeval, da bi si ustnice razmaknil v nasmeh.

— Moraš mi verjeti! je zanosno vzkliknila Ariana. Na Dimitrija pa je ta poziv deloval ravno nasprotno. Zbudil mu je spomin na čas, ko so bile besede že izgubile svoj prvotni namen.

— Kadar bom spet želel komu verjeti brez pridržkov, se bom obrnil naravnost nate. Prepričan sem, da združuješ lastnosti, ki bi jih moral iskati pri več ženskah. Bojim se le, da sam ne bom več našel poti k tebi. Hodnik, po katerem me je vodil komaj znan dobrotnik, je zelo zavit. V stolpu so sicer poskušili, da bi me naučili hoditi po glavi, vendar se jim doslej to še ni posrečilo. S svojimi lastnimi močmi ne bom našel niti vrat k načelniku Sartiju. Brez njega pa sem ne bom smel. Videti je zelo strog...

— Nikakor ne. On mi je po svoje celo podložen. In ob koncu najinega srečanja ti bom dala klobčič misli, da se boš še bolj zapletel vanje. Potem boš morda le priznal, da ti je moja pomoč potrebna. Namenila sem se namreč, da te odslej ne zapustim več...

— Nič več? je podvomil Dimitrij.

— Mar me nisi vse svoje življenje samo iskal? Nisi bil že nekajkrat prepričan, da si me našel? Sam si si dejal, da nisem bila prava, nehal si verjeti, da bi me sploh še kdaj našel... Tudi jaz sem prehodila dolgo pot, preden sem spoznala, da smem izpolniti svoje poslanstvo le ob tebi. Poskušala sem z nekaj drugimi moškimi, pa mi je spodletelo. Zdaj mi ne more več. Spremljala te bom, skupaj bova našla pot, ki bi jo vsak zase zaman iskal.

— In kam vodi ta pot? je vprašal Dimitrij.

— Kakšno vprašanje! Pred menoj se ti v resnici ni treba prenaresiti. Jaz ne bom skušala razumeti tvojih zadnjih namenov, storila pa bom vse, da prideva od tod...

— Storila boš vse po moji volji in mi s tem pomagala, je sklenil Dimitrij. Čeprav je skušal dati glasu posmehljiv prizvok, se mu to ni posrečilo.

— Ti v resnici ne potrebuješ drugega kot pogum, da bi napravil tisto, kar hočeš. Veš, kaj hočeš, le utrudil si se. Izsesali so ti moči, namenoma so te izmozgali, da bi končno storil tisto, česar sami ne morejo. Ne morejo, tako se pravi... Nekakšni oziri jim branijo. Toda preveč govorim.

— Ne. Kar nadaljuj.

— Še vedno živiš za svoj načrt. Morda si ga zakopal globoko vase, morda si že podvomil o njem, toda odpovedal se mu nisi. Nikoli se mu ne boš popolnoma. Pa tudi če bi se mu... Kaj bi še ostalo od tebe? Če moraš propasti, za to pa si se trdno odločil, je bolje, da omagaš med napori kot v brezdelju. To so namreč misli, ki si jih sam že nekoč izrekel. Le priklicati sem ti jih hotela iz spomina...

— In kaj še nameravam? je posmehljivo vprašal Dimitrij.

— Marsikaj. O vsem tem mi boš še pripovedoval. Veliko večerov naju čaka... Pokaži roko!

Dimitrij ji je ponudil desnico, misleč, da ta gib še spada k pozdravu, in da ga Ariana samo vzpodbuja, naj se ji bolj približa. Toda njen namen je bil drugačen. Pustila je roko, da je obvisela v zraku, stopila je k mizi in odložila svinčnik. Iz predala je vzela prozorne gumijaste rokavice in nekakšne slušalke z gumijastimi cevki, ki si jih je nataknila na ušesa.

Nato si je oblekla rokavice in si nadela očala, ki jih je prav tako vzela iz predala in so Dimitrija še najbolj presenetila, saj se ni mogel znebiti vtisa, da se v njih prelivajo barve, podobne oljnim madežem na vodi. Spremenjena dekletova podoba ga je toliko zaposlila, da ni več mislil na svojo roko, dokler se Ariana ni sklonila nadnje. Z močjo, ki ji je ne bi bil pripisoval, mu je stisnila podlaket in začela premikati dlan.

— Poslušaj! je ukazala s spremenjenim glasom.

Že pri drugem zgibu je v sklepu rahlo škrtnilo. Hkrati je začutil tudi bolečino. Takoj zatem mu je Ariana zganila roko v komolcu. Tudi tam se je v hipu oglasila bolečina, čutil je, da mu je roka nabreknila od oteklina. Komaj se je Ariana dotaknila ramena, je začelo kljuvati tudi tam. Potem mu je ukazala, naj poklekne in ukrivi hrbtenico. Izkazalo se je, da tega ne zmore več. Sklonil je lahko samo glavo. To je storil tudi zaradi nje, saj ga je nepričakovano obšla zadrega. Toda ona ga je preiskovala še naprej, otipavala mu je rebra in pod njimi iskala obisti. Zlasti dolgo se je zadržala na želodcu. Gnetla ga je in ščipala za vsak centimeter kože posebej. Dimitriju so klecnila kolena, noge so mu otrpnile, stopal sploh ni več čutil, zdelo se mu je, da stoji na majavih kosteh, ki se nočejo zapičiti v tla. Da bi preprečil padec, se je počasi, centimeter za centimetrom, spustil k tlom. Pravzaprav se je zgrudil pod svojo težo. Čuti so mu nekako otopeli, le oči so ostale žive, spremljale so gibe njegove hrbtenice, zaznavale so vse spremembe v prostoru. Z enim samim gibom ga je Ariana razprostrla po tleh; to je njegovemu počutju celo prijalo. Ležal je udobno, in čeprav na golih in ravnih tleh, je celo počival. Ni ga motilo niti to, da mu je ženska roka razgalila spodnji del telesa in ga počasi, izvedensko otipavala. Bil je prepričan, da tudi to spada k preiskavi, zlasti še potem, ko so prišle na vrsto noge. Ariana mu je zapikovala v mišice oster predmet, Dimitrij ga sicer ni videl, zdelo se mu je, da je to ošiljen svinčnik, vendar ga to ni vznemirjalo. Postopek je bil brez bolečin. Ni pa se mogel znebiti vtisa, da so vbodline ostale odprte tudi potem, ko že ni bilo svinčnika v njih.

Nazadnje ga je Ariana obrnila na trebuh in se mu ulegla na hrbet. Zibala se je na njem kakor na ozkem grebenu. Dimitrij si je prizadeval, da bi namesto nje lovil ravnotežje, ni pa verjel, da mu bo to dolgo šlo. Grabil je po tleh, toda po vsakem premiku je bolj verjel, da mu bo zmanjkalo opore. Zato je opustil tekmo z neznanimi silami, ki jim ni bil več kos, in samo še čakal, kaj se bo zgodilo. Dogodilo se seveda ni nič pomembnega. Ariana je vstala in to je bilo zanj tolikšno olajšanje, da ni bil začuden niti potem, ko ga je zgrabila za obleko in ga z eno samo roko spet postavila na noge. Počutil se je natanko tako kot pred začetkom preiskave. Stala sta si nasproti in Dimitrijevi vprašujoči pogled je terjal pojasnil. Ariana se mu je zdaj zdela resnejša in zrelejša, vse priprave, ki si jih je bila nadela, so zbudile njegovo zaupanje. Niti sam pri sebi ni mogel zanikati, da se ga je lotila z nove strani in da je na njem odkrila nekaj občutljivih točk, za katere prej ni vedel. To je pomenilo, da mu je po svoje kos in da ga lahko še presenetijo. Ker ga je sprejela s prijaznimi besedami in ker ni še nič kazalo, da bi skušala

izkoristiti njegove pravkar odkrite slabosti, je dopuščal majhno možnost, da se iz njunega poznanstva zanj ne bodo rodile neprijetne posledice. Če bi se pri priči razšla, bi celo mogel verjeti, da mu je pomagala. V čem bi ta pomoč bila, še ni vedel, verjel pa je, da bi jo kdaj kasneje lahko imenoval. Tako sta se v njem prepletala dva nagiba. Prvi mu je svetoval, naj se čim hitreje umakne v svojo samoto, v stolp. Drugi pa ga je spodbujal, naj preizkusi možnosti, ki bi lahko nastale iz nepredvidenega srečanja z neznano žensko. Sicer pa je bil v obeh primerih odvisen od nje. Brez njene pomoči ni mogel zapustiti niti nje, pot nazaj mu je bila zaprta. Celo v stavbi, kjer je bil, se ne bi znašel brez nje, saj ni vedel, kje naj išče Danka in načelnika Sartija. Če ju je sploh še potrebno iskati in če bi njegovo iskanje še moglo kaj pomeniti... Hkrati pa so ga motile besede, s katerimi mu je zagotavljala svojo privrženost. V preteklosti so takšna zagotovila vedno pomenila, da je postal del tujih načrtov. Tega pa seveda ni mogel ne spremeniti ne preprečiti. Zato so bile besede, ki jih je pričakoval od nje, še toliko pomembnejše. Ariana je že sedela za mizo, odložila je bila rokavice in slušalke in si nekaj zapisovala v svoj blok.

— Priznati moram, da nisem še dovolj poznal sam sebe, jo je vzpodbudil Dimitrij. — Tudi tvojim letom nisem pripisoval spretnosti, ki si jo pokazala.

Ariana je nekaj trenutkov zamišljeno strmela vanj, vendar je preodil, da se njene misli ne ukvarjajo z njim, temveč z nečim, česar on še ni doumel.

— Kaj vse bi še ugotovila, če bi bila preiskava natančnejša, je neprizadeto naznanila. — Takoj na začetku sem te opozorila, da prihajaš kasno...

— Pravzaprav niti ne vem, kam merijo vaša prizadevanja... Najbrž je kakšna zveza med vsem tem, kar doživljam na tem bregu. Vtis imam, da sem zašel med strokovnjake. Tvoji posegi so bili nedvomno medicinski...

— Problem, ki se nam zastavlja, to se pravi ti, ni samo medicinski, je pa tudi to. Z objektivnimi metodami skušamo ugotoviti, kaj se je s teboj v resnici zgodilo. Ne moremo preprosto verjeti govoricam, ker nam nič ne povedo o vzrokih tvojega vedenja. Da pa ne bi imel napačnih predstav, ti povem tudi to, da vsak od nas dela po svojem preudarku in da mene prav nič ne zanima, kaj so s teboj že poskušali drugi. Nasprotno. Ugotavljam celo, da niso nič storili v tvoj prid, ali pa zelo malo. Komaj si stopil v mojo pisarno, že sem opazila značilen lesk tvojih oči. Gotovo veš, ali so ga skušali preprečiti? Kako dolgo si že v Dankovi oskrbi?

— Odkar se je začela zima. Več ne vem... Delali so z menoj neke poskuse, niso mi pa zaupali, kaj mi manjka. Tako niti ne vem, kaj so hoteli doseči. Imel sem vtis, da je njihovo početje v zvezi z mojim prejšnjim življenjem. Ti gotovo veš, da so me vrgli v reko. Niso me popolnoma dotolkli, pustili so me plavati, in zdaj še kar naprej obračunavajo z menoj. Plačujem zadolžnice, ki jih nisem nikoli podpisal, prepričan sem pa tudi, da zdaj ni mogoče ničesar več spremeniti. Nikoli ne vem, kaj kateri od

vas o meni že ve, vselej domnevam, da so vaša obvestila zanesljivejša od mojih, čeprav gre zame. Navsezadnje le prideš do sklepa, da sam o sebi veš najmanj... Morda bi mi lahko vsaj z besedo namignila, za kaj gre...

— Tvoje oči postajajo negibne. Za nove vtise, zlasti pa za sveže barve, so iz dneva v dan manj občutljive. Ker ti ne dajejo novih vtisov, ves živiš s preteklimi podobami. Preživela merila, bivše ljudi in že pozabljena dejanja prenašaš v današnji čas. Tebi se zdi, da živiš pred časom, si pa le v zaostanku. V vsem, kar te obdaja, odkrivaš neskladja, v resnici pa si le sam razdvojen...

— Vse to samo zaradi oči?

— Ne trdim, da je tako. Samo preskušam razne možnosti. Ključ do samega sebe držiš v rokah sam.

— Doktor Dogen mi je zatrjeval, da je vse odvisno samo od mene. Tudi Danko me je prepričeval. Šele tvoje pojasnilo...

— Saj ni pojasnilo. Metode, ki jih uporablja Dolgi Džon, so mi tuje. Ne pripadam nobeni ustanovi, njihova dognanja me ne vežejo. Moj odnos do tebe je čisto oseben, toda to ti bom morala šele dopovedati... Vsakršni predsodki so mi tuji, zato tudi upam, da bom našla pot do tebe, pot iz tebe in izhod za oba. Če le ni prepozno...

Dimitrij je zaman raziskoval njen obraz, na njem ni našel nobenega odgovora na vprašanja, ki mu jih je vsiljevala. Prišel je do sklepa, da se to, o čemer pripoveduje, ne nanaša nanj, temveč nanjo, zato je ni več nameraval nadlegovati za pojasnila. Iz razumevanja njenih težav si ni obetal nobenega novega spoznanja. In še vedno je bil prepričan, da si njene družbe ni izbral sam. Zato lahko vse nadaljnje sklepe prepusti njej, ali komu drugemu, tistemu, kateremu ga bo dala v nadaljnjo obravnavo.

— Ti se seveda ne vidiš... Gotovo pa si v zadnjem času občutil nove težave, ki so izvirale iz tebe samega? Kamen, ki se ti je pokazal v očeh...

— Kamen... je mehanično ponovil Dimitrij.

— Da. Drobno zrnce peska, ki ga na prvi pogled niti ni mogoče opaziti. Pa ne samo v očeh. Bojim se, da se je kamnita lužina naplavlala tudi že v drugih delih telesa. Sklepi niso več tako gibčni, kot so bili nekoč, hrbtenica pa ostaja ravna...

— Pravi peskolom, je neprizadeto dodal Dimitrij, kot da pogovor ne velja njemu.

— Tebi je morda v ponos, zanašaš se nanjo in se utapljaš v samozadovoljstvu. V resnici pa te ovira. Misleč, da si si vzel največjo mero prostosti, si si nadel jarem, ki te tlači bolj kot odvisnost, ki jo sprejemajo drugi.

— Bo kar držalo, je priznal Dimitrij.

— Najbolj pa me skrbi to, da sam sploh ne moreš več presoditi, kaj se dogaja s teboj...

— K sreči so tu še drugi, se je pridružil Dimitrij. — Ustanove, ki skrbijo, da je človeku dobro, čeprav si tega ne želi... Prijazna dekleta, ki komaj čakajo, da bi uporabila svoje znanje. Odpirava si neizčrpen vir za pogovore, za nove sestanke in preiskave, o izidu katerih ni mogoče

niti slutili. Področje mogočega se širi, s tem pa tudi negotovost, ki mi jo hočete vcepiti...

— Jaz sem sama.

— Pustiva to. Prepričljivost je vselej na strani tistega, ki ima kaj izgubiti. Mene zanima, kaj je v resnici s tem kamnom, ki si ga omenila. Najbrž ga ne smem jemati dobesedno...?

— Kamen je dobesedno kamen in še veliko več... Ariana je zdaj odložila tudi očala in njen umirjeni deklinški pogled je dolgo počival na Dimitriju. Zdelo se mu je, da mu nekaj pripovedujejo, da ga je srečal že nekoč v preteklosti, a si je zaman prizadeval, da bi se spomnil kdaj in kje. Še tega ni mogel ugotoviti, ali mu je naklonjena.

— Seznaniti te moram z okoliščinami, ki niso niti najmanj vzpodbudne, vendar tako, da te ne bom prehudo prizadela.

— Vse to zaradi kamna?

— Če se vse te možnosti, ki jih nosiš v sebi, uresničijo... Če se kamnita zrna pokažejo tudi na drugih delih telesa, če se ti z njimi obložijo sklepi in vrat, če ti poapnijo še notranji organi...

— Tedaj bom postal skala, zid, ob katerem si lahko razbijejo glave vse ustanove tega sveta. Neuničljiv bom in neobčutljiv za nagovore in poglede, s katerimi me obsipavajo vedno novi dobrotniki, ki si včasih privzamejo tudi žensko podobo, da bi bili bolj prepričljivi.

— Že razumem, da gre za dve stvari. Srečanjem, ki ti niso pri srcu, se ne moreš izogniti. Vse, kar se je zgodilo in kar se še lahko, je logična posledica tvojih odločitev. Če nanjo nisi računal prej, boš moral zdaj, v prihodnje. Tvoje telesno stanje pa ni takšno, da bi bil do njega upravičeno ravnodušen. Če res postaneš skala, kot si se kar dobro izrazil, potem ne boš več človek. Nič več ne boš živo bitje. Ta hip še ne bi rada uporabila besede mrtvec...

— Kaj pa bom?

— Reč.

— Mrtva reč?

— Saj si že videl kamen.

— Morda pa ne čisto navadna? Morda bom imel na sebi kakšno znamenje, ki me bo ločilo od drugih reči?

— Previsoko meriš, da ne bi padel globoko. Razen v mislih ne bo za teboj ostalo nobene sledi. A še v mislih se boš oglašal samo kot spomin na nekaj, kar se ne sme ponoviti. Kot kazen. Ker si se obrnil zoper sebe in zoper druge...

— Ker nisem mogel ničesar spremeniti, ker sem tulil v gluho lozo, ker mi ni nihče prisluhnil...

— Govoriva o isti stvari.

— In zakaj bi te moral po vsej sili razumeti?

— Ker si se znašel tu. Ker ne moreš ne naprej ne dalje. Ker se moraš vedno znova vračati tja, kjer si že bil, a še tega ne moreš opravičiti sam. Pritožuješ se nad vsemi, mimo katerih te vodi pot, ko pa ti omogočijo samoto, nimaš od nje nobene koristi. Prav zato si se tudi ustavil tu, po tihem upajoč, da te bom odrešila tvoje osamljenosti, da ti bom

obudila človečnost, ki je je iz dneva v dan manj. Prisilil si me, da sem jo imenovala...

— Aha, je zamišljeno prikimal Dimitrij in si s prsti podprl čelo, že razbrazdano od gub. — Ti mi boš o tej stvari lahko povedala kaj več. Kot vidim, ti je beseda pri srcu. Ne verjamem, da bi te razumel, če bi mi jo skušala pojasniti ob svojem zgledu. Tvoja samozavest obeta, da mi boš razodela, kaj bi lahko pomenila v mojem življenju...

— Besedo samo si že slišal?

— Sem.

— In ni v tebi zbudila nobenega odmeva?

— Najrazličnejše. Nasprotujoče si...

— Da. Zdaj se je zamislila Ariana. Vstala je in si spet nadela očala.

Iz dragocene ebenovinaste posodice je vzela enega od svinčnikov in začela z njim potrkvati po mizi. Pogled na ostro zašiljeno pisalo je v hipu pretrgal Dimitrijeve misli in ga navdal z nemirom. Čutil je, da mu želodec podrhteva in da se slabost polašča vsega njegovega telesa. Umaknil se je k steni in se naslonil nanjo.

— Povedala ti bom, je končno spregovorila Ariana, ne da bi vzdignila pogled. — Toda ne še zdaj. Ne ta trenutek... In ne ob tvojem primeru, ker ti to ne bi nič pomenilo. Spoznal boš usodo drugega in ob njej se ti bo razjasnilo marsikaj. Tudi jaz ti bom darovala vse svoje moči. Toda prej moram še zadostiti nekaterim obveznostim. Potem bom prosta, odšla bom s teboj. Čakaj me pred vrati.

Zadnje besede je Dimitrij komaj še razumel, njen glas se je vse bolj oddaljeval. Vedel je, da mora čakati, da sam ne more nikamor. Utrujenosta pa ga je silila, naj se čimprej odpočije. Ne da bi še enkrat pogledal Ariano, se je ritenski umaknil skozi vrata in se sesedel pred pragom. Zaprl je oči in se predal pozabi.

Vodstvena praksa in oblastniška struktura v delovnih organizacijah

Veljko Rus

Opredelitev problema

Osnovno spoznanje, da kvaliteta vodenja ni odvisna predvsem od osebnih lastnosti vodilnih oseb, temveč od situacije, v kateri je vodilna oseba (J. C. Brown), je bistveno preusmerilo raziskave o vodenju. V ospredju niso več psihološki profili vodilnih oseb in tehnika vodenja, temveč institucionalne strukture, ki bolj ali manj, tako ali drugače pogajajo vodstveno prakso.

Nekdanje trditve E. Dürkheima, da prinašajo tehnične preobrazbe razpad patriarhalnih in porajanje novih funkcionalnih skupin, dobivajo svoj pomen šele v zadnjih tridesetih letih, ko nam postajajo jasnejše vsaj nekatere pomembnejše konsekvence, ki iz tega sledijo. Pri tem je gotovo najbolj osnovna ugotovitev, da postajajo socialni odnosi vse bolj isto s funkcionalnimi. Ta proces poistenja socialnih in funkcionalnih odnosov je zlasti značilen za urbanizacijo in industrializacijo družbe in pomeni kritični moment v življenju delovnih kolektivov (T. Caplow). Če to splošno tendenco individualiziramo, lahko rečemo, da se s tehnizacijo in funkcionalizacijo družbenega delovanja na slehernem delovnem mestu spreminja razmerje med funkcijo in osebnostjo. Osebnost je vse bolj podrejena funkciji (A. Touraine) in delovanje je zato vse bolj »neosebno«. Michiganska sociološka šola je omenjeni pojav zelo nazorno demonstrirala pri vodstvenem kadru. Dokazala je, da poučevanje vodilnih ljudi o novih tehnikah vodenja sicer navdušuje tečajnike, hkrati pa kaj malo vpliva na njihovo dejansko ravnanje v podjetju. Tisti faktor, ki bistveno vpliva na njihovo prakso, je globalni socialni kontekst. Če se ta ne menja, onemogoča tudi uvajanje novih tehnik vodenja.

Iz zgornjih ugotovitev seveda ne izhaja, da bi bili psihologija in tehnika vodenja zgubili svoj *raison d'être* in da dosedanja spoznanja na teh področjih nimajo več veljave. Očitno pa je, da so postali psihološki in organizacijsko tehnični okviri obravnavanja vodstvene prakse pretesni. V teh okvirih ni več mogoča zadosti vsestranska obravnava, in zato tudi ni mogoče zadosti objektivno spoznavanje vodstvene prakse.

Če ugotovljamo, da uspe le tista vodilna oseba, ki je senzibilna za vse spremembe v svoji organizacijski enoti, ne da bi se tem spremembam kameleonsko prilagajala, če spoznavamo, da je bistvo vodenja v tem, da daje poročstvo za kontinuiteto nenehnega spreminjanja, če ugotovljamo, da vodilna oseba ne sme biti egocentrična in ne obremenjena s težnjo po oblasti (N. Mayer), če ugotovljamo, da je za vodenje usposobljena le tista oseba, ki zna gledati daleč naprej, ki je sposobna temeljite analize, ki je pripravljena tvegati in ki zna upoštevati človeka — smo s temi opisi najbrž veliko prispevali k profiliranju vodilne osebe, vendar smo pri tem pustili odprto vprašanje realizacije bolj ali manj normativnega profila vodstvene osebe. Če vztrajamo pri opisanem pogledu na problematiko vodenja, potem se nam kaj lahko zgodi, da bomo kopicili normativne, za hipotetične situacije optimalne profile, ne da bi hkrati vedeli, ali so mogoče in ali so smiselne aplikacije teh profilov v praksi. Razumljivo je tedaj, da so vse pogostejše zahteve po takšnih socioloških študijah, ki odkrivajo ovire, zaradi katerih posamezniki ali socialne skupine ne morejo uresničiti svojih aspiracij (R. Dahrendorf).

Aspiracije vodilnih oseb so vsaj v osnovi pozitivne. Sleherna vodilna oseba teži za tem, da bi dosegla idealni prototip že zato, ker ji zagotavlja osebni uspeh. Drugo vprašanje je, koliko jim dana situacija omogoča realizacijo njihovih aspiracij. Naj navedem zgled: raziskava, ki je preučevala aspiracije in prakso vodstvenega kadra v okolici Bordeauxa (O. Chapuis), je odkrila le manjše razlike v aspiracijah in občutne razlike v vodenju tega vodstvenega kadra. Skoraj vsi mojstri so želeli postati formalni in neformalni vodje v svoji organizacijski enoti, in sicer ne glede na dejansko prakso, ki so jo imeli v podjetjih. Razkorak med njihovimi težnjami in njihovo prakso je postal povsem očiten, izvira pa iz tega, da je vodstvena praksa bistveno pogojena z velikostjo podjetja, kadrovske politiko in stopnjo birokratizacije podjetja.

Z dosedanjimi ugotovitvami smo nakazali le splošno pogojenost vodstvene prakse s socialnim območjem, nismo pa povedali še nič določnejšega o strukturi socialnega območja in o tistih faktorjih, ki bistveno vplivajo na vodstveno prakso. Dokler je pojem socialnega območja nedefiniran, je dosedanja ugotovitev o pogojenosti vodstvene prakse s socialnim območjem tako splošna, da nam skoraj nič ne pove. Nujno je torej vprašanje: kateri faktorji socialnega območja so tisti, ki bistveno vplivajo na vodstveno prakso v delovnih organizacijah?

Najbolj globalen — čeprav hipotetičen odgovor na to vprašanje sta dala F. E. Emerz in E. L. Trist. Ta dva avtorja menita, da so se v različno strukturiranih situacijah razvili dokaj različni optimalni modeli vodenja. V nizko strukturirani situaciji, ki ima kaotični značaj (in v kateri je predvidevanje skoraj nemogoče), je optimalni model vodenja — gola taktika. V delno strukturirani situaciji, ki ima značaj aglomerata, je mogoče vsaj delno predvidevanje. Zato se v tej situaciji — poleg gole taktike — razvija tudi že strategija. V visoko strukturirani situaciji prevladuje usmerjanje nad vodenjem, strategija nad taktiko. Poseben problem je vodenje v četrtem tipu situacije; gre namreč za primer, ko je globalno

dogajanje neodvisno od posamezne delovne ali druge organizacije, za primer, ko splošna situacija povsem determinira dejavnost posameznih socialnih skupin. V takšnih primerih se optimalna oblika vodenja naslanja na vrednostne principe. Ne gre več za kalkulatивно racionalizacijo prakse v obstoječi situaciji, temveč za vrednostno orientacijo, za definiranje in dosledno izvajanje vrednostnih principov v vsakdanji vodstveni praksi.

V danem primeru mi ne gre za podrobnejše obravnavanje zgornjih hipotez. Če sem jih omenil, sem jih samo zato, ker se mi zdi, da je z zgornjimi tezami nakazana globalna dimenzija vodstvene prakse.

Drug moment, na katerega opozarjata T. E. Emery in E. L. Trist, je v tem, da mora biti sleherna organizacija odprta do svojega okolja. Samo odprtost do okolja omogoča živo in nesklerotično organizacijo, medtem ko pomeni zaprtost mrtvičenje in sklerotizacijo organizacije. Kadar postane cilj vodstvene prakse ohranjati integriteto organizacije, lahko z veliko zanesljivostjo domnevamo, da je taka organizacija birokratizirana (A. Touraine). Notranji problemi organizacije in njena samoohranitev postanejo v tem primeru primarni cilj, objektivna vloga in družbena funkcija pa le drugotni cilj. Če prenesemo to ugotovitev na delovno organizacijo, lahko rečemo naslednje: kadar so delovni cilji podrejeni prizadevanjem po permanentiziranju integritete organizacije, postane organizacija sklerotična in neučinkovita. Opraviti imamo z delovno organizacijo, v kateri dominira formalni princip nad funkcionalnim, oblastniški nad delovnim.

S tem, ko smo načeli vprašanje oblastniških struktur, smo zadeli v jedro problema. Sodobne raziskave namreč vse pogosteje ugotavljajo, da so oblastniške strukture tisti bistveni faktor socialne situacije, ki opredeljuje takó vodstveno prakso kot tudi drugo dogajanje v podjetju. Znano je npr., da omogoča demokratična struktura oblasti intenzivnejše participiranje in večjo homogenost organizacije (A. S. Tannenbaum), da je v hierarhizirani organizaciji mogoč le unitarni sistem kontrole (T. Burns) in unilateralni sistem komunikacij (R. Likert) itd. Kot je ugotovil M. Crosier, je pravzaprav celotni sistem komuniciranja predeterminiran z oblastniško strukturo, s tem pa je tudi determinirano socialno območje in posredno tudi vodstvena praksa.

Iz zgornjih ugotovitev seveda ne sledi, da je struktura oblasti edini faktor, ki determinira socialno območje, niti ne sledi, da je edini faktor, ki determinira vodstveno prakso. V delovni organizaciji delujejo tudi drugi faktorji, ki opredeljujejo socialno območje neodvisno od oblastniške strukture, ali pa celo v nasprotju z njo. Pri tem mislim na tehnične in organizacijske funkcije, skratka na delovne funkcije. Do kakšne meje in na kak način opredeljujejo oblastniške strukture socialno območje, je še dokaj neraziskano vprašanje, zdi se pa, da je usoda delovne organizacije bistveno odvisna od njunega prepletanja.

Najbrž smo v dobi, ko sta *oblastniška vloga in delovna funkcija* vse tesneje povezani, vendar tako, da si nasprotujeta in s tem ustvarjata temeljno protislovje, v katero je ujeta praksa vodilnih oseb. Pri tem ne mislimo samo na dejstvo, da je manager v kapitalističnem podjetju praviloma moralna dvoživka (P. Drucker) in da je njegova praksa

v osnovi obsojena na dvosmiselnost in negotovost odločanja (M. Dalton), temveč tudi na to, da je ta problem za nas še posebej aktualen, saj je očitno, da je naš vodstveni kader v nenehnem konfliktu, ki ga ustvarjata vodenje, utemeljeno na lastniški tradiciji in samoupravljanje, utemeljeno na nelastniškem principu.

Konkretni zgled

V naslednjih vrsticah želim podati nekaj ugotovitev iz raziskave o vodstveni praksi delovne organizacije kovinske stroke. Raziskava temelji predvsem na anketi delavcev iz treh proizvodnih obratov ($N = 187$) in na anketi srednjega ter nižjega vodilnega kadra (ta druga anketa zajema 31 anketirancev, in sicer: 2 obratovodji, 5 poslovodij in 24 mojstrov).¹

Analiza delovnih funkcij vodstvenega kadra je pokazala, da posveča vodstveni kader največ svojega delovnega časa strokovni pomoči, precej manj reševanju nepredvidenih problemov in pripravi dela, še manj pa razporejanju delavcev in kontroli kvalitete.² Skratka: strokovna pomoč delavcem (instruktaža) izrazito prevladuje nad organizacijo dela (nad pripravo materiala, orodja, nad razmeščanjem delavcev itd.).

Z nadaljno analizo delovnih funkcij vodstvenega kadra smo odkrili zvezo med njihovo delovno funkcijo in delovno orientacijo: čim bolj je vodstvena oseba delovno obremenjena, čim več operativne samostojnosti zahteva delo od nje, tem bolj poudarja strokovnost kot odločilni faktor uspešnega vodenja in samostojnost delavcev kot odločilni faktor delovnega uspeha oddelka. Nasprotno velja za vodstvene osebe, ki so manj obremenjene z delom: te pogosteje poudarjajo, da je odločnost bistvena za uspešno delo vodstvene osebe, za uspeh oddelka pa je po njihovem mnenju odločilna disciplina delavcev.

S samostojnim delom obremenjene vodstvene osebe so potemtakem naklonjene liberalnemu stilu vodenja in oblikovanju mojstra-strokovnjaka, medtem ko je za delovno manj samostojne in manj obremenjene vodstvene osebe značilno prav nasprotno. Potemtakem lahko izvedemo naslednji sklep: primerna obremenitev vodstvenega kadra z odgovornim delom dela njegove koncepcije o vodenju bolj demokratične, nezadostna delovna obremenitev in premajhna delovna samostojnost pri delu pa vodi v birokratsko usmerjenost vodstvenega kadra. Nefunkcionalno konstituiranje vodstvenih mest pomeni torej ne samo birokratizacijo strukture, temveč tudi birokratiziranje vodstvenega kadra, medtem ko implicira funkcionalizacija vodenja poleg organizacijske tudi personalno demokratizacijo. Vodstvena funkcija, ki ni delovno upravičena, sili vodstveno osebo v prestižno in avtoritativno uveljavljanje.

Samostojno opravljanje vodstvene funkcije implicira tudi druge značilnosti. Vodstvena oseba, ki je samostojna pri opravljanju svojega dela, je manj nagnjena k uveljavljanju sankcij do delavcev in bolj pripravljena na to, da del svojih opravil prenese na druge organe.

Poleg vseh teh pozitivnih posledic, ki jih implicira smiselna delovna obremenitev vodstvenih oseb, pa ugotovljamo, da si prav tiste osebe, ki so delovno samostojne, ne žele močnega vpliva organov na njihovo delovno enoto. To pomeni, da gre pozitivni odnos do lastne delovne funkcije vštric z negativnim odnosom do celotne organizacijske strukture, ali natančneje: vštric s težnjo po neodvisnosti od drugih organov v podjetju. Teoretična hipoteza je bila prav nasprotna: domnevali smo, da je delovno samostojna in liberalna vodstvena oseba izrazito integrativno usmerjena in da teži k čim tesnejšemu sodelovanju z drugimi organi v podjetju.

Razlog za to, da zgornja hipoteza ni potrjena, vidim v sistemu vodenja. Sistem vodenja je v analizirani delovni organizaciji izrazito enolinijski; 74 % vodstvenih oseb pravi, da dobivajo navodila za delo samo od neposredno nadrejenih. Če upoštevamo, da je izobrazbena struktura vodstvenega kadra sorazmerno visoka (74 % jih ima industrijsko, srednjo ali višjo šolo) in če upoštevamo, da opravlja 84 % vodstvenega kadra svoje delovne funkcije bolj ali manj samostojno, potem je že kar očitno, da sedanji linijski sistem vodenja ne ustreza več navedenim okoliščinam. Če se kljub vsem spremembam še vedno ohranja, potem razloga za njegov obstoj pač ne moremo iskati drugje kot v inerciji tradicionalnih modelov vodenja. Nič čudnega ni torej, da prihajajo naprednejše vodstvene osebe z njim v spor, ki se manifestira v težnji po večji »lokalni avtonomiji« vodstvenega kadra. Vendar iz teh teženj ne smemo sklepati, da je vodstveni kader nasploh proti centralizaciji. Ugotovili smo, da pri vodstvenemu kadru ni odpora proti strokovni centralizaciji. Najboljši dokaz za to so njihove izjave, iz katerih je razvidno, da si kar 84 % vodstvenega kadra želi močnejšo pripravo dela v podjetju.

Dopolnilno predstavo o razmerju med enolinijskim sistemom in vodstveno prakso nam omogočajo odgovori delavcev. Analize teh odgovorov so pokazale, da kršenje enolinijskega sistema nikakor ne vodi v delovno anarhijo, pod pogojem seveda, da je mojster strokovno osposobljen in delovno samostojen. Ugotovili smo, da dobivajo delavci, ki imajo strokovno zmožne mojstre, navodila za delo pogosteje od več oseb (ne samo od neposredno nadrejenega mojstra), vendar prav ti delavci najbolj poredko izjavljajo, da si navodila za delo med seboj nasprotujejo. Kljub nelinijskemu sistemu je torej enotnost akcije zagotovljena, pač zaradi tega, ker zna strokovno zmožen mojster navidezna in tudi resnično protislovna navodila za delo vskladiti v organsko celoto. Nasprotno velja za prakso strokovno nezmožnih vodstvenih oseb: te vodstvene osebe uveljavljajo zelo dosledno enolinijski sistem vodenja, vendar njihovi podrejeni nimajo zato nič bolj skladnih navodil za delo. S temi ugotovitvami je potemtakem demantiran osnovni razlog, s katerim se običajno utemeljuje funkcionalnost enolinijskega sistema (samo ena komanda je poročstvo za enotnost navodil in s tem tudi enotnost akcije).

Splošni sklep je jasen: strokovno zmožna vodstvena oseba uveljavlja odprt sistem komunikacij, ne vzdržuje enolinijskega sistema vodenja in tako omogoča integrativno obliko vodenja. Na podlagi višje strokovnosti lahko razvija bolj dinamično koordinacijo dela, prav ta pa preprečuje

anarhičnost vodstvene prakse. Če se kljub integrativni praksi pri naprednih vodstvenih osebah kažejo težnje po lokalni avtonomiji, moramo domnevati, da je postal tradicionalni sistem vodenja za dobršen del vodstvenega kadra povsem neustrezen. Če k tem ugotovitvam pritegnemo še ugodne izjave delavcev o strokovnosti vodstvenega kadra (le 6% delavcev izjavlja, da nadrejeni ne obvladuje svojega dela) in jih primerjamo z dejstvom, da je 74% vodilnih oseb vezanih na enolinijski sistem vodenja, lahko domnevamo, da se že na sedanji razvojni stopnji porajajo nasprotja med vodstvenim kadrom in sistemom vodenja. Razlogi, zaradi katerih se enolinijski sistem vzdržuje, potemtakem ne morejo biti funkcionalni ali delovni, temveč prestižni in oblastniški. Enolinijski sistem namreč ne določa samo delovnih komunikacij, temveč tudi hierarhična oziroma oblastniška razmerja. Prav tem se vodstveni kader težko odpoveduje, čeprav jih v svoji vsakdanji delovni praksi nenehno presega.

Aspiracije delavcev se od aspiracij vodstvenega kadra močno razlikujejo, in sicer zlasti po tem, da so bolj jasne in manj protislovne. Zanimivo je, da si delavci želijo avtoritativnega mojstra pogosteje v tistih primerih, ko je mojster ohranil funkcijo priprave dela, in zelo poredko tam, kjer se je mojstrova funkcija osredotočila na strokovno pomoč delavcem. Zdi se, da je z uveljavljanjem svetovalne funkcije vodstvenega kadra in z odmiranjem koordinativno-organizacijske funkcije odpadel še zadnji razlog za vzdrževanje hierarhičnega statusa vodstvenega kadra. Mojster-inštruktor ne deli več delovnih nalogov, ni več ukazovalec, temveč samo še strokovni svetovalec. Zato ne potrebuje več hierarhičnega statusa, čeprav mu ga enolinijski sistem še nadalje ohranja.

Doslej smo vodstveno prakso obravnavali v razmerju do celotnega sistema vodenja v podjetju. Da pa bi bila naša obravnava vodstvene prakse bolj vsestranska, si oglejmo sedaj še razmerja med njo in procesi v delovnem kolektivu. Najprej želim opozoriti na vrsto zvez, ki imajo naslednji skupni pomen: če vodstveni kader neprimerno ali nezadostno opravlja delovne funkcije, pospešuje to porast sredobežnih tendenc v delovnem kolektivu. Čim slabše je delo vodstvene osebe, čim manj je strokovno in čim manjša je pomoč delavcem pri delu, tem močnejše so težnje delavcev po delovni samostojnosti in tem močnejše so želje delavcev, naj bi se zmanjšal vpliv drugih organov podjetja na njihovo organizacijsko enoto. In narobe: čim ustrežnejša je delovna praksa vodstvene osebe, tem močnejše so integracijske težnje delavcev. Delavci, ki imajo strokovno zmožne in delovno prizadevne mojstre, so pogosteje kot drugi delavci za delovno disciplino in za močan vpliv vseh organov podjetja. Če poleg tega rezultata upoštevamo še prejšnje ugotovitve, lahko rečemo, da izvajajo delovno samostojne in strokovno zmožne vodstvene osebe integrativni stil vodenja, obenem pa povečujejo tudi integrativne tendence v delovnem kolektivu.

Socialna praksa vodstvenega kadra učinkuje podobno kot delovna praksa. Vodstvena oseba, ki je odkrita do delavcev, ki se zavzame za delavca, kadar se temu godi krivica, in ki ne zapostavlja delavcev, če so kritizirali stanje v organizacijski enoti, vpliva na delovni kolektiv prav

tako kot strokovno zmožna vodstvena oseba v prid integrativnim težnjam. Ustrezna socialna praksa vodstvenega kadra gre vštric s pogostejšimi težnjami delavcev po delovni disciplini in s pogostejšimi težnjami po močnem vplivu organov podjetja na njihovo organizacijsko enoto.

Poleg tega povsem jasnega razmerja med socialno prakso vodstvenega kadra in tendencami delovnega kolektiva pa smo ugotovili tudi zveze, ki kažejo na dokaj nejasno in dvoumno socialno vlogo vodstvenega kadra.

Sodeč po izjavah delavcev, opravlja vodstveni kader poleg funkcije formalnega vodje tudi funkcije neformalnega vodje. Skoraj tri četrtine delavcev (73 %) izjavlja, da se vodilni zavzema za delavca, če se mu godi krivica. Po izjavah delavcev je prav neposredno nadrejeni tisti, ki se bolj pogosto zavzema za delavca kot katerikoli drugi organ ali organizacija. Poleg te zelo ugodne ocene pa lahko ugotovimo nič kaj ugodne izjave delavcev v zvezi z mojstrovimi reakcijami na njihovo kritiko. Skoraj vsak drugi delavec, ki je kritiziral stanje v oddelku, izjavlja, da ga nadrejeni zapostavlja. Mojstri so torej »advokati«, kadar se delavcu godi krivica, in »birokrati«, kadar delavci kritizirajo stanje v njihovi organizacijski enoti.

Drug simptom, ki kaže na problematičnost socialnega statusa vodstvenega kadra, je ogroženost v zvezi z avtoriteto. Sodeč po odgovorih delavcev, lahko rečemo, da ima vodstveni kader med delavci še vedno veliko avtoriteto: kar 49 % delavcev pravi, da bi jih najbolj prizadela kritika vodilnih oseb (38 % delavcev pravi, da bi jih najbolj prizadela kritika sodelavcev, 7 %, da bi jih najbolj prizadela kritika samoupravnih organov, in 6 %, da bi jih najbolj prizadela kritika družbeno-političnih organizacij). Še očitneje se izraža podpora delovnega kolektiva v odgovorih na vprašanje: »Če bi se mogel po svojih željah izbirati mojstra, koga bi izbral?« Na to vprašanje odgovarja velika večina delavcev (80 %), da bi v tem primeru izbrali dosedanjega mojstra, le 19 % jih pravi, da bi si v tem primeru izbrali novega mojstra. Kljub tej očitni podpori in dejanski avtoriteti, ki jo uživa vodstveni kader pri kolektivu, pa izjavlja le 32 % vodstvenega kadra, da ima zadosti avtoritete za uspešno opravljanje svojega dela.

Ker ne moremo iskati vzrokov za občutek nezadostne avtoritete v razmerju med vodstvenim kadrom in delovnim kolektivom, smo jih prisiljeni iskati v globalnem statusu vodstvenega kadra v podjetju. Prav v tej smeri pa odkrivamo spor, sredi katerega deluje vodstveni kader. Ko smo namreč spraševali vodstveni kader, kaj bi mu pri njegovem delu najbolj zamerilo vodstvo podjetja in kaj delovni kolektiv, smo ugotovili, da bi mu vodstvo najbolj zamerilo nezainteresiranost za delo, najmanj pa priganjaštvo pri delu, medtem ko bi mu delovni kolektiv prav narobe najmanj zameril nezainteresiranost za delo, najbolj pa priganjaštvo pri delu. Očitno je torej, da je vodstveni kader še vedno med dvema interesnima skupinama, ki sta dokaj različno orientirani.³

Zaradi omenjenega stanja je vodstveni kader prisiljen, da nenehno razrešuje nasprotja interesov med vodstvom in delovnim kolektivom. Pri

tem, ko opravlja to funkcijo, pa najbrž sam interiorizira interesne konflikte. Za vodstveni kader je namreč značilno, da se njegovi osebni interesi ujemajo z interesi delovnega kolektiva, njegovi funkcijski interesi pa so močno različni od interesov kolektiva. Vodstveni kader izraža podobno navezanost na delo, na osebne dohodke in na stalnost zaposlitve kot delovni kolektiv, obenem pa ima bistveno različna stališča do delovne discipline, do prenosa nekaterih njegovih funkcij na druge organe, in tudi bistveno različno stališče do prihodnje oblastniške strukture v podjetju. Iz odgovorov ene in druge socialne skupine je očitno, da je za delovni kolektiv vir uspešnega dela v večji delovni samostojnosti (tako meni $\frac{2}{3}$ delavcev) za vodstveni kader pa v večji delovni disciplini (tako meni $\frac{2}{3}$ vodstvenih oseb). Dokaj različna so tudi mnenja o prenosu nekaterih vodstvenih funkcij na druge organe: med delavci jih je 88 % mnenja, da bi se morale na kolektiv prenesti kontrolne funkcije vodstvenega kadra (tj. skrb za delovno disciplino, za kvaliteto izdelkov, za merjenje delovnih učinkov), med vodstvenim kadrom pa je le 61 % takih, ki menijo, da naj bi se nekatere administrativne (ne kontrolne!) funkcije prenesle na nadrejene ali na prirejene organe v podjetju (ne na delovni kolektiv). Največje razlike v interesni usmerjenosti smo ugotovili pri odgovorih o zaželeni oblastniški strukturi: medtem ko si žele delavci poliarihično strukturo oblasti, teži vodstveni kader za tem, da bi se ohranila dosedanja oligarhijska struktura oblasti.⁴

Če povzamemo dosedanje rezultate, lahko rečemo, da je vodstveni kader razcepljen na svojo delovno funkcijo, ki jo v svoji vsakdanji praksi nenehno demokratizira, in na svoj hierarhični status, ki ga vklepa v izrazito tradicionalno avtoritativno miselnost. Posledica te razcepljenosti je tudi dejstvo, da se vodstveni kader ne isti ne z vodstvom podjetja ne z delovnim kolektivom, temveč sam sebe ločuje v poseben sloj. Ko smo namreč vprašali vodstveni kader, ali se prišteva k vodstvu podjetja, ali se uvršča v delovni kolektiv, ali pa je poseben sloj, smo dobili naslednje odgovore: 65 % vodstvenega kadra se uvršča v poseben sloj, 22 % v vodstvo podjetja in le 16 % v delovni kolektiv. Na podlagi teh rezultatov menimo, da visi vodstveni kader socialno neopredeljen med vodilnim kadrom podjetja in delovnim kolektivom. Ta socialna neopredeljenost ustvarja kritičen socialni status, iz katerega najbrž izhaja tudi že omenjena ogroženost vodstvenega kadra, kakor tudi neskladnost njegovega socialnega vedenja in protislovje med njegovo delovno ter hierarhično orientacijo.

Globalni vzrok za opisano neopredeljenost vodstvenega kadra bi morali najbrž iskati v obstoječi oblastniški strukturi. Analiza te strukture je namreč pokazala, da vlada v tem podjetju še vedno oligarhijska struktura oblasti, ki reproducira hierarhične odnose tako po liniji vodenja kot po liniji samoupravljanja. Z uveljavljanjem samoupravljanja in z metamorfozo vodstvenega kadra pa se v okviru oligarhijske oblastniške strukture spontano ustvarjajo nova razmerja. Posledica opisanega protislovja med strukturo in procesi, ki potekajo znotraj strukture, je rahljanje hierarhične lestvice in odcepitve zadnjega člana hierarhične lest-

vice v posebno funkcionalno organizacijsko skupino. Kljub temu, da je ta skupina odcepljena, pa se ne more socialno integrirati v delovni kolektiv prav zaradi obstoja tradicionalne oblastniške (oligarhične) strukture.

Tako niha vodstveni kader socialno neopredeljen med kolektivom in vodstvom podjetja ter v praksi nenehno reproducira protislovnost svojega statusa. Po delovnih funkcijah uveljavlja liberalni stil vodenja (74 % vodstvenega kadra meni, da potrebujejo delavci le okvirna navodila za delo), po hierarhični plati pa še vedno vzdržuje patriarhalni model vodenja (48 % vodstvenega kadra meni, da bi intenziviranje sankcijske politike izboljšalo stanje v njihovih organizacijskih enotah). Izrazito patriarhalna miselnost se izraža tudi v težnji vodstvenega kadra, da bi reševal spore, ki nastajajo med delavci: 71 % vodstvenega kadra meni, da mora v sporu, ki nastane med delavci, intervenirati ter najti za vse prizadete ustrezno rešitev. Libelarni stil vodenja v mejah delovnih komunikacij in patriarhalni v širših interpersonalnih odnosih je samo ena od mnogih manifestacij protislovnega statusa vodstvenega kadra, ki smo ga orisali v tem poglavju.

Perspektive

V tem poglavju želim podati mnenje delavcev o optimalnem profilu vodstvene osebe, o stilu njegove prakse in o prihodnji strukturi oblasti v delovni organizaciji. Mnenja delavcev niso pomembna samo pri uveljavljanju demokratičnega principa, po katerem naj bi se oblika in vsebina vodstvene prakse določali od spodaj navzgor in ne samo od zgoraj navzdol (Douglas Mc Gregor), temveč tudi zato, ker so običajno predlogi delavcev dokaj realni, saj temeljijo na njihovi vsakdanji socialni in delovni izkušnji. Tretji razlog, zaradi katerega se mi zdi potrebno posredovati mnenja delavcev o vodenju in o oblastniški strukturi, je v tem, da ima največ možnosti za realizacijo tisti sistem vodenja, ki ustreza željam kolektiva, pa četudi ni na prvi pogled najbolj funkcionalen. Za predloge, ki so jih dali delavci v našem primeru, zelo težko rečemo, da so optimalna ali celo edina mogoča rešitev v dani situaciji, lahko pa ugotovimo, da niso nelogični, saj sestavljajo — vsebinsko vzeto — zaokroženo funkcionalno celoto.

V zvezi z zaželeno vodstveno prakso smo delovnemu kolektivu zastavili naslednja vprašanja:

— Kakšne lastnosti imajo najboljši mojstri? (Mogoči odgovori: odločnost in doslednost, strokovnost in izobraženost, uvidevnost in dobrohotnost.)

— Kaj je najpomembnejše za uspešno delo mojstra? (Mogoči odgovori: pomoč delavcem pri delu, razmeščanje in kontrola delavcev, spodbujanje delavcev k samostojnejšemu delu.)

— Katero delo bi lahko namesto mojstra opravljali delavci? (Mogoči odgovori: vzdrževanje discipline pri delu, razporejanje delovnih nalog

med delavce, skrb za kvaliteto izdelkov, ugotavljanje delovnih učinkov, nobenega od navedenih.)

Odgovori na prvo vprašanje veljajo osebnemu profilu mojstra. Večina delavcev se je opredelila za strokovnega in izobraženega mojstra (41 %), nekoliko manj za odločnega in doslednega mojstra (36 %), in le 23 % delavcev za uvidevnega in dobrohotnega mojstra. Vsebinsko mojstrovega dela obravnavajo odgovori na drugo vprašanje: večina delovnega kolektiva poudarja pomoč pri delu (57 %), precej manj jih poudarja spodbujanje k delovni samostojnosti (30 %), le 13 % pa jih poudarja razmeščanje in kontrolo pri delu. Na tretje vprašanje, ki velja prenosu določenih opravil vodstvenega kadra na delovni kolektiv, smo dobili naslednje odgovore: 38 % delavcev meni, da bi lahko na kolektiv prenesli skrb za kvaliteto izdelkov, 31 % jih meni, da bi se lahko na kolektiv prenesla skrb za delovno disciplino, 20 % jih meni, da bi lahko kolektiv sam ugotavljal delovni učinek itd. Pri tem je značilno, da samo 11 % delavcev meni, da se sedanje funkcije vodstvenega kadra ne morejo prenesti na delovni kolektiv.

Iz zgornjih odgovorov je razvidno, da je delavcem znatno več za delovno zmožnega mojstra, kot za takšnega, ki zna vzdrževati dobre odnose med ljudmi. S svojimi odgovori delavci v celoti potrjujejo načelo, ki ga je Drucker takole formuliral: Delo je bistvenejše kot medosebni odnosi. Delo ne pridobi vrednosti že s tem, ko se izboljšujejo medsebojni odnosi, ti pa se praviloma izboljšajo, če teče delovni proces v ugodnih okoliščinah. (V tem pogledu so bili povsem nedvomni tudi rezultati naše ankete, ki veljajo praksi vodstvenega kadra: številne zveze so pokazale, da delovne zmožnosti mojstrov zelo bistveno vplivajo na njihovo socialno prakso, ne pa tudi narobe.)

Na osnovi zgornjih ugotovitev lahko rečemo, da se delavci zelo realno in zelo smiselno opredeljujejo za mojstra-strokovnjaka in ne za mojstra »humanista«. Zanimivo pri tem je, da se delavci skoraj enako pogosto opredeljujejo za mojstra strokovnjaka (ki je strokovno zmožen in izobražen) kot za avtoritativnega mojstra (ki je odločen in dosleden). Razloga za to ne moremo iskati v nedemokratičnih težnjah kolektiva, saj bi bilo to absurdno. Kot bodo pokazale kasnejše analize, je želja po avtoritativnem mojstru pogosto čisto funkcionalna reakcija na neurejeno organizacijo dela, včasih pa tudi posledica nezadostne socialne integriranosti delavcev. Splošna ugotovitev, ki sledi iz zgornjih podatkov, bi bila torej naslednja: v različnih delovnih in socialnih situacijah se delavci sicer opredeljujejo za različne profile mojstrov, vendar pa si praviloma želijo delovno ali strokovno učinkovito vodstveno osebo ne pa »humanističnega« mojstra, ki skrbi le za dobre odnose med ljudmi.

Podobno realističnost delavcev opažamo tudi pri odgovorih, ki zadevajo vsebinsko vodstvene prakse. Delavci si želijo od mojstrov predvsem konkretne delovne pomoči; precej manj pogosto si želijo spodbujanja k večji delovni samostojnosti, najmanj pogosto pa koordinacije in kontrole dela.

Višja kvalifikacijska struktura in intenzivnejša socialna aktivnost delovnega kolektiva stopnjujeta potrebe po strokovno sposobnih mojstrih. Ugotovili smo, da so zahteve po strokovni pomoči vodstvenega kadra tem bolj pogoste, čim bolj je delavec kvalificiran in čim intenzivneje participira pri organizaciji dela. To pomeni, da zaradi višje kvalifikacijske strukture kolektiva in zaradi višje socialne aktivnosti delavcev strokovna funkcija vodstvenega kadra ne odмира, temveč postaja celo pomembnejša. Tiste funkcije, ki naj bi odmirale, so delavci nakazali v odgovorih, ki govorijo o možnosti prenosa nekaterih vodstvenih poslov na delovni kolektiv. Na kolektiv naj bi se prenesle predvsem tiste vodstvene funkcije, ki imajo značaj delovne kontrole (kontrola delovnih učinkov, delovne discipline in kontrola kvalitete izdelkov).

Da bi si ustvarili bolj diferencirano predstavo o aspiracijah delavcev v zvezi z vodenjem, si oglejmo stanje po posameznih proizvodnih obratih. V obravnavanem podjetju obstoje trije obrati:

Obrat A (strojna obdelava): Za ta obrat je značilna najvišja delitev dela (glede na druga dva obrata), najbolj samostojno izvajanje delovnih nalogov, najmočnejša delovna vloga vodilnih, najvišja stopnja delovne integracije in najugodnejše mnenje delavcev o praksi vodstvenega kadra.

Obrat B (ročna obdelava): V tem obratu je delitev dela srednje razvita, zahtevnost dela najmanjša, izvajanje delovnih nalogov pri delavcih najmanj samostojno, težnja delavcev k samostojnemu delu največja, odnosi med vodstvenim kadrom in delavci pa so najslabši.

Obrat C (vzdrževalni obrat): Za ta obrat je značilna najnižja stopnja delitve dela, največja zahtevnost dela, najpogostejše poudarjanje discipline delavcev pri delavcih samih ter najboljši odnosi med delavci in vodstvenim kadrom.

Želje v zvezi z vodstveno prakso so po posameznih obratih naslednje:

V obratu A delavci najbolj pogosto poudarjajo potrebo po strokovnem in izobraženem mojstru in potrebo po delovni pomoči.

V obratu B delavci predvsem poudarjajo potrebo po »humanističnem« mojestru (torej mojstru, ki je uvideven in dobrohoten).

V obratu C se delavci najpogosteje zavzemajo za odločnega in doslednega mojstra, hkrati pa tudi za mojstra, ki bi jih predvsem spodbujal k večji delovni samostojnosti.

Navedeni rezultati implicirajo kopico konsekvenc, ki pa jih tu ne nameravam obravnavati. Opozoriti želim le na nekatere splošne značilnosti. Na prvem mestu želim poudariti, da je iz podatkov razvidno, da so potrebe delavcev pogojene predvsem z dvema faktorjema:

a) s stopnjo delitve dela oziroma z naravo dela;

b) z vertikalnimi odnosi oziroma z odnosi med delavci in vodstvenim kadrom.

To pomeni, da so aspiracije delavcev rezultanta objektivnih potreb, ki izvirajo iz dela, in socialnopsiholoških okoliščin, ki vladajo v kolektivu.

Vpliv delovnih okoliščin na aspiracije delavcev v zvezi z vodenjem se kaže zlasti v razlikah med obratoma A in C, ki imata sorazmerno ugodne vertikalne odnose in precej različne delovne okoliščine; vpliv

socialno-psiholoških razmer na aspiracije delavcev pa se kaže zlasti v obratu B, ki se od drugih dveh razločuje po znatno slabših vertikalnih odnosih.

Neugodni vertikalni odnosi v obratu B povzročajo dokaj nefunkcionalne težnje kolektiva glede na vodstveno prakso. V tem obratu si žele delavci pogosteje kot v drugih dveh »humanističnega« mojštra. Menim, da so zaradi socialnih trenj socialni interesi v tem obratu bolj pereči kot delovni, pa si zato delavci žele predvsem ugodnejših odnosov in zmanjšanja napetosti, ki obstoje v vertikalnih komunikacijah. Zaradi neustreznosti teh komunikacij čutijo večjo potrebo po uvidevnosti vodstvenega kadra kot po njegovi delovni učinkovitosti. Značilno za delavce tega obrata je tudi, da izvajajo delovne naloge bolj mehanično kot delavci drugih obratov, hkrati pa pogosteje kot drugi teže k delovni samostojnosti. Sredobežne težnje delavcev k večji delovni samostojnosti izvirajo iz neurejenih vertikalnih odnosov in so povezane z njihovo željo, da bi se osvobodili pritiska nadrejenih. V nasprotju s težnjami delavcev pa je v prav tem obratu opaziti, da se vodstveni kader pogosteje kot v drugih obratih zavzema za večjo delovno disciplino. Vsi ti simptomi kažejo na konfliktno odnose med vodstvenim kadrom in kolektivom v tem obratu. Iz teh konfliktnih odnosov išče vodstveni kader izhod v identifikaciji z vodstvom podjetja, delavci pa v večji delovni samostojnosti. Z naslonitvijo na vodstvo podjetja skuša vodstveni kader avtoritativno paralizirati obstoječe socialne napetosti, delavci pa se skušajo z večjo delovno samostojnostjo izogniti obstoječim sporom z vodstvenim kadrom.

V drugih dveh obratih socialne napetosti med vodstvenim kadrom in delavci niso opazne. Zato so tudi sredobežne tendence delavcev k večji delovni samostojnosti manj izrazite, čeprav je izvajanje delovnih nalogov v teh dveh obratih samostojnejše in iniciativnejše. Delavci v obratih A in C čutijo pogosteje potrebo po delovni disciplini in redkeje po delovni samostojnosti kot delavci v obratu B. Menim, da je pogostejša težnja po delovni disciplini posledica bolj demokratične in manj avtoritativne prakse vodstvenega kadra. Druga značilnost, skupna obema obratoma, je v tem, da poudarjajo delavci predvsem delovne in strokovne funkcije mojstrov in ne tistih, ki veljajo za medosebne odnose. Zdi se, da omogočajo bolj ali manj urejeni socialni odnosi močnejšo usmerjenost v delovne probleme in s tem tudi funkcionalnejše aspiracije. Prav zato, ker izvirajo aspiracije delavcev, ki veljajo vodenju, v teh dveh obratih predvsem iz delovnih potreb, je razumljivo, da so te aspiracije tudi dokaj različne, saj obstaja v obratu A sorazmerno visoka delitev dela z vsemi značilnostmi industrijske proizvodnje, v obratu C pa nizka delitev in visoka zahtevnost dela z vsemi značilnostmi obrtniške proizvodnje. Ker je delovna integracija v obratu A sorazmerno visoka, ker je koordinacija dela bolj ali manj zagotovljena s samim sistemom organizacije dela, usiha pri vodstvenem kadru koordinativna funkcija in narašča njegova strokovna funkcija. Zato poudarjajo delavci predvsem potrebo po strokovno zmožni, izobraženi vodstveni osebi in potrebo po strokovni pomoči. Delavci iz obrata C izražajo prav nasprotno težnjo. Močno individualizirano

in hkrati samostojno delo poraja pri njih potrebo po takšni vodstveni osebi, ki bi znala s svojo odločnostjo ustvariti bolj centralizirano in bolj poenoteno delovno situacijo, hkrati pa naj bi jim omogočala tudi večjo strokovno samostojnost pri delu.

Skupne značilnosti, ki veljajo za vse tri obrate, ne nasprotujejo gornjim ugotovitvam, temveč jih samo dopolnjujejo. Naj navedem samo nekaj pglavitnih:

— Delavci, ki so jim njihove delovne dolžnosti nejasne, so pogosteje kot drugi za odločnega in doslednega mojstra. Zdi se, da stopnjuje neurejena organizacija dela potrebo po avtoritativnejšem mojstru, ki naj bi z individualno iniciativo ublažil negativne posledice neurejene organizacije dela. Čim boljša je torej organizacija dela, tem manj je potreben avtoritativen mojster in tem bolj se stopnjuje potreba po mojstru-inštruktorju.

— Delavci, ki pozitivno ocenjujejo mojstrovo socialno prakso (ki pravi, da se mojster zavzema za delavca, da je odkrit, da ne zapostavlja delavcev, ki kritizirajo stanje v organizacijski enoti), izražajo predvsem potrebo po mojstru-strokovnjaku. Delavci, ki negativno ocenjujejo mojstrovo socialno prakso, pa reagirajo dispartatno. Eni si pogosteje želijo avtoritativnega, drugi »humanističnega« mojsra. Na osnovi tega rezultata sklepamo, da se v socialno urejenih razmerah vse bolj uveljavlja potreba po mojstru-inštruktorju.

— Delavci, ki manj aktivno sodelujejo pri organizaciji dela in pri določanju meril za osebne dohodke, si pogosteje želijo »humanističnega« mojsra; delavci, ki intenzivneje participirajo, si žele pogosteje strokovno zmožnega in izobraženega mojsra ali pa odločnega in doslednega mojsra. Kljub visoki participaciji, ki jo opažamo v obeh primerih, pa moramo poudariti naslednjo razliko: pri delavcih, ki participirajo pozitivno (s predlogi), je pogostejša potreba po mojstru-strokovnjaku, pri delavcih, ki participirajo negativno (s kritiko), pa je pogostejša potreba po avtoritativnem mojsru. Z vidika participativne demokracije in z vidika nadaljnega razvoja samoupravljanja je torej najmanj perspektiven »humanistični« profil mojsra, najbolj perspektiven pa profil mojsra-strokovnjaka.

— Delavci, ki si v prihodnje žele predvsem čim višje osebne dohodke, pogosteje poudarjajo potrebo po avtoritativnem mojsru, tisti delavci, ki si v prihodnje žele predvsem strokovni napredek in stalnost dela, pa pogosteje izražajo potrebo po mojstru-strokovnjaku. Ekonomsko orientirani delavci si žele torej predvsem avtoritativnega mojsra, ki naj z organizacijo dela omogoča v danih razmerah čim večji delovni učinek, delovno orientirani delavci pa si žele predvsem strokovnjaka, ki zboljšuje organizacijo dela in stopnjuje delovne sposobnosti.

Vprašanje, ki nas v zvezi z našo izhodiščno tezo še zanima, je vprašanje o medsebojni pogojenosti med vodstveno prakso in globalno strukturo oblasti v podjetju. Kako se prepletajo težnje delavcev, ki veljajo vodstveni praksi, s težnjami, ki veljajo oblastniški strukturi? Ali obstaja zveza med enimi in drugimi aspiracijami? In če obstaja, ali so tedaj

aspiracije delavcev koherentne, funkcionalne in smotrne, ali pa so, nasprotno, nelogične in nefunkcionalne?

Analiza je pokazala, da so zveze med vodstveno prakso in oblastniško strukturo pomembne. Najintenzivnejšo zvezo smo odkrili med aspiracijami, ki veljajo profilu vodstvene osebe, in aspiracijami, ki veljajo zaželenemu vplivu posameznih organov v podjetju. Ugotovili smo:

a) Delavci, ki izražajo potrebo po mojstru-strokovnjaku, si žele pogosteje kot drugi delavci, da bi imeli v bodoče samoupravni organi odločilni vpliv na dogajanje v podjetju.

b) Delavci, ki izražajo potrebo po odločnem in pravičnem mojstru, si žele pogosteje kot drugi odločilni vpliv vodstvenih organov.

c) Delavci, ki so za »humanističnega« mojstra, izražajo pogosteje kot drugi potrebo po odločilnem vplivu delavcev.

Iz navedenih zvez lahko torej sklepamo, da imajo delavci kompleksne in ne zgolj parcialne aspiracije. Te aspiracije bi glede na gornje zveze lahko ločili v tri aspiracijske komplekse.

V prvem primeru gre za koincidenco med krepitvijo mojstrove strokovne vloge in krepitvijo vloge samoupravnih organov v podjetju. Menim, da je ta orientacija najbolj perspektivna, saj smo ugotovili, da se z rastočo delitvijo dela povečuje strokovna vloga in zmanjšuje oblastniška vloga vodstvenega kadra. S tem se omogoča organsko prenašanje oblastniških funkcij z vodstvenih na samoupravne organe.

V drugem primeru gre za poudarjanje avtoritativne vloge vodstvenega kadra in za krepitev vpliva vodstvenih organov.

Čeprav je ta orientacija prvi nasprotna, ni nujno, da je nefunkcionalna in socialno konservativna. Najbolj verjetno je, da je takšna orientacija reakcija na premalo konsolidirano delovno situacijo ali pa reakcija na nefunkcionalno »demokratizacijo« (z »demokratizacijo« mislim na porast vpliva posameznih neformalnih skupin, ne na porast vpliva delovnega kolektiva ali samoupravnih organov). Zgolj kot reakcija na negativne pojave demokratizacije ta orientacija ne pomeni možnost dolgoročnega razvoja, temveč le eventualno nujnost kratkoročne korekcije obstoječega stanja. Dolgoročnejši pomen bi dobila ta orientacija šele tedaj, če bi hkrati z intenziviranjem vpliva vodstvenih organov uveljavila tudi večjo disciplino vodstva in participativni stil vodenja. Natančneje: stopnjevanje vodstvene discipline in razvijanje participativnega vodenja bi samo na sebi vodilo v demokratizacijo vodstvene prakse, s tem pa tudi v povečanje vpliva vodstvenih organov.

V tretjem kompleksu aspiracij, ki veljajo vodenju in oblastniški strukturi, koincidira potreba po »humanističnem« mojstru s težnjo po odločilnem vplivu samih delavcev. Menim, da je ta orientacija brezperspektivna, ker pomeni le pasivno reakcijo na obstoječe stanje. V osnovi ne pomeni nič drugega kot željo po »industrijskem miru«, torej željo po prikrivanju nasprotij med osnovnima organizacijsko funkcionalnima skupinama: med delavci in vodstvom. Želja po odločilnem vplivu delavcev in ne po odločilnem vplivu samoupravnih organov je sicer radikalna, toda

hkrati tudi iluzorna, saj bi se morala realizirati neformalno, torej mimo formalnih struktur. Takšna realizacija neformalnega vpliva delavcev bi pomenila dejansko strukturno slabitev delovne organizacije. Ta konsekvence ni zgolj hipotetična, saj se kaže že sedaj v aspiracijah delavcev po »humanističnem«, to pomeni delovno neučinkovitem vodstvenem kadru. Takšna orientacija v osnovi obsoja delovno organizacijo na stagnacijo, saj je resignirala nad tem, da bi bila bodisi po liniji vodenja ali po liniji samoupravljanja mogoča delovna in socialna integracija kolektiva. Zato se umika v pomirjanje nasprotij in hkrati v ohranjanje statičnega ravnovesja med nasprotnimi tendencami posameznih socialnih skupin. Potemtakem vidi rešitev v iluziji trajnega premirja, ne pa v razreševanju nasprotij.

Poleg opisanih smo ugotovili še eno zvezo, ki ima izrazito globalni pomen. Ugotovili smo, da gredo aspiracije po strokovnem in izobraženem mojstru vštric z aspiracijami po poliarhični strukturi oblasti, aspiracije delavcev po avtoritativnem mojstru pa z aspiracijami po nepoliarhični (anarhoidni) strukturi oblasti. Menim, da je ta zveza logičen nasledek vseh dosedanjih, bolj ali manj parcialnih ugotovitev, hkrati pa je tudi temelj za razumevanje razmerij, ki se tkejo med vodstveno prakso ter oblastniško strukturo podjetja.

Temeljni pomen, ki ga pripisujem zgornji zvezi, je medsebojna pogojenost vodstvene prakse in oblastniške strukture: metamorfoza vodstvenega kadra iz avtoritativnega organizatorja v neavtoritativnega strokovnega svetovalca omogoča in hkrati predpostavlja poliarhično strukturo oblasti. Videli smo, da uresničujejo integrativni tip vodenja samo tisti mojstri, ki v praksi uveljavljajo profil strokovnega svetovalca; to pomeni, da ne težijo k izolaciji svoje organizacijske enote, temveč zmorejo kordinirati delo tudi tedaj, ko prihajajo navodila od več organov. S tem ustvarjajo organizacijsko enoto, ki je odprta do drugih procesov v podjetju in zato tudi zmožna hitreje prilagoditi se globalnim spremembam v podjetju. Nadalje smo videli, da uveljavlja mojster-strokovnjak podobna razmerja tudi do svoje delovne grupe. Njegov neavtoritativni stil vodenja omogoča poleg vplivanja od zgoraj navzdol tudi vplivanje od spodaj navzgor. Tako nastajajo interakcijske komunikacije, medsebojno vplivanje in medsebojna kontrola, prav to pa omogoča poliarhijsko strukturo oblasti, ki je (po dosedanjih raziskavah sodeč) tudi optimalna struktura oblasti v delovnih organizacijah.

Poliarhijska struktura oblasti, ki omogoča najvišjo količino komunikacij in kontrole in s tem najvišjo stopnjo socialne ter delovne intergracije, predpostavlja odpravo enosmernih komunikacij (od zgoraj navzdol), odpravo unificirane kontrole in s tem tudi odpravo avtoritativnega profila mojstra. Če pa bo vodstveni kader še vnaprej ohranjal hierarhični status, potem lahko domnevamo, da si bo ohranil tudi relativno močno avtonomno pozicijo, to pa pomeni tudi neintenzivne horizontalne komunikacije in minimalni korektivni vpliv od spodaj navzgor. Nujna posledica takšnega stanja je sorazmerno nizka količina komunikacij in kontrole, kar hkrati pomeni splošno sklerozo delovne organizacije.

Iz teh izvajanj je jasno, da implicirata različni status vodstvenega kadra in različni stil vodstvene prakse različno oblastniško strukturo. Trdimo pa lahko tudi nasprotno: tudi različne oblastniške strukture implicirajo različno prakso vodstvenega kadra.

V naših dosedanjih izvajanjih smo ugotavljali neskladja med obstoječo vodstveno prakso in dano oblastniško strukturo. Videli smo, kako oligarhična oblastniška struktura onemogoča preobrazbo vodstvenega kadra in vodstvene prakse, kako preprečuje oblikovanje mojstra-strokovnjaka in kako ga zapleta v protislovni delovni ter socialni status. Na koncu naj omenimo, da ta neskladja odsevajo tudi v aspiracijah vodstvenega kadra. Vodstveni kader poudarja pogosteje kot delavci strokovnost in izobraženost vodilne osebe (med vodilnimi jih meni 55 odstotkov, da je strokovnost in izobraženost poglavitna lastnost mojstra, med delavci pa le 40 odstotkov), hkrati pa se opredeljuje vodstveni kader za oligarhično strukturo oblasti, torej za takšno oblastniško strukturo, ki onemogoča realizacijo mojstra — strokovnega svetovalca.

K o m e n t a r

Dosedanja obravnava je pokazala, da problematike vodenja ne moremo obravnavati mimo globalnih sistemov delovne organizacije. Principi vodenja morajo iti potemtakem vštric s temeljnimi potrebami delovne organizacije. S tem nočem reči, da je delovna organizacija samo gola funkcijska shema, deducirana iz delovnih ciljev organizacije, nočem pa tudi zagovarjati humanistične koncepcije, po kateri je delovna organizacija predvsem splet socialnih odnosov med posameznimi socialnimi skupinami. Ker ne sprejemam ne prve ne druge redukcije, menim, da je nenehno medsebojno usklajevanje delovnih funkcij in socialnih vlog na vseh ravneh tisti bistveni pogoj, brez katerega ni mogoča kontinuirana rast delovne organizacije. Prav s tega vidika menim, da je perspektiva delovne organizacije v vse večji integraciji in demokratizaciji celotnega dogajanja. Visoko integracijo zahtevata predvsem visoka stopnja delitve dela in visoka stopnja medsebojne delovne odvisnosti. Pri tem pa moramo upoštevati, da visoka integracija ni mogoča brez intenzivnih komunikacij, brez dinamične organizacije dela, brez učinkovitih informacij in brez ustrezne socialne (ne samo ekonomske) motivacije posameznika ali posamezne delovne skupine.

Delovne organizacije so bile že doslej najvišji tip družbene organiziranosti, saj so realizirale najvišjo stopnjo funkcionalne diferenciacije in najvišjo stopnjo akcijske enotnosti. In če merim razvojno stopnjo kake organizacije po stopnji njene notranje diferenciranosti in njene delovne koordiniranosti, potem je jasno, da pomeni sleherna težnja k bolj amorfni, notranje nestrukturirani delovni organizaciji izrazito anahronistično intencijo, ki bi praktično sprožila dekompenzacijo delovnih organizacij. Sleherna demokratizacija, ki bi samo večala lokalno avtonomijo posameznih delovnih skupin, ki bi stopnjevala decentralizacijo, ne da bi hkrati stop-

njevala tudi centralizacijo, bi potemtakem dezintegrirala delovno organizacijo in zmanjševala njeno učinkovitost. Očitno je torej, da je mogoča zgolj takšna oblika demokratizacije, ki ne nasprotuje integracijskim procesom v delovni organizaciji. Pa tudi narobe: težko si zamišljamo uspešno integriranje kolektiva, če poteka integracija na izrazito nedemokratičen in avtoritativen način. Upoštevati moramo namreč, da spremlja stopnjujočo delovno integracijo vrsta vzporednih socialnih procesov. Z intenzivnejšo in hitrejšo adaptacijo posameznikov celotnemu dogajanju, s pogostejšo prekvalifikacijo in pogostejšo spremembo delovnega mesta, s striktnim določanjem delovnega ritma po navadi zelo zraste nervoznost pri delu, zlasti tam, kjer potekajo integracijski procesi avtoritativno. Tudi raziskave, ki smo jih delali v naših podjetjih, so nas opozorile na močan porast nervoznosti pri delu prav v tistih delovnih organizacijah, ki so že dosegle višjo stopnjo delitve dela. S stopnjevanjem delovne integracije se torej intenzivirajo tudi socialni in socialno-psihološki problemi, zlasti v primerih, ko integrativni procesi ne potekajo demokratično. Nedemokratično integriranje lahko sicer ustvari bolj poenoteno delovno situacijo, vendar ustvarja hkrati z njo tudi višjo socialno dezintegracijo, to pa pomeni paraliziranje učinkovitosti delovne organizacije kot celote in ustvarjanje neznosne klime v delovnem kolektivu. Zato menim, da je celo čisto funkcionalna in delovna integracija pogojena s stopnjo demokratizacije. Če socialna integracija ne poteka vsaj približno vzporedno z delovno, tudi delovna integracija ne more doseči ustrezno visoke stopnje.

Procesa integracije in demokratizacije delovnih organizacij bosta vedno bolj aktualizirala razmerja med funkcionalno (delovno) in oblastniško shemo delovnih organizacij. Če redistribucija oblasti ne bo potekala vzporedno z redistribucijo strokovnih funkcij, se bodo delovne organizacije znašle v protislovjih, ki bodo nujno paralizirala njihov razvoj.

Oglejmo si s tega vidika samo problem centralizacije in decentralizacije v delovni organizaciji. Teoretično lahko rečemo, da je strukturna diferenciacija sleherne socialne skupine (v našem primeru delovnega kolektiva) pogojena z vzporednim stopnjevanjem centralizacije in decentralizacije. Ker pa se delovne in oblastniške funkcije zdaj še istijo, opazamo v kapitalističnih podjetjih stopnjevano centralizacijo ekonomske kontrole in decentralizacijo operativnih funkcij (T. Caplow). Enaka tendenca se opaža tudi v sovjetskih podjetjih (D. Granick), zato lahko rečemo, da imamo v tem primeru opraviti z dokaj splošnim trendom na področju diferenciacije delovnih organizacij.

Če poteka ta proces strukturne diferenciacije v smeri delovne decentralizacije in oblastniške centralizacije, potem je to v resnici protisloven proces, ki ustvarja shizoidni status vodstvenega kadra. Nastaja tako imenovana managerska bolezen, ki je pogojena s cepitvijo oblasti od moči (J. Meynad) in ki preprečuje managerjem uspešno reševanje socialnih konfliktov. Manager ima socialno moč, ki izvira iz njegove funkcije, nima pa formalne oblasti, ki bi mu omogočala razreševanje socialnih napetosti.

Centralizacija kontrole in decentralizacija kompetenc vsaj za zdaj še nista pripeljali do razrešitve opisanega stanja, nasprotno, še stopnjujeta obremenitev delovnih organizacij. To se kaže v vse večjih težavah managerjev, ki jih je M. Dalton dokaj plastično orisal. Ugotovil je, da je za sodobnega managerja značilna temeljna dvoličnost v vedenju. Po eni plati lahko opazimo pri managerjih uveljavljanje tako imenovane protekcijske mimike. Ta mimikrija omogoča managerjem širši radij komuniciranja, večjo količino komunikacij in s tem uspešnejše vključevanje v situacijo. Po drugi plati pa je za managerja značilen poslovni radikalizem, v kategoriji je prisiljen zaradi realizacije ekonomskih ciljev. Obstoj konfliktov in nujnost realizacije ciljev ustvarjata situacijo, v kateri so trajno pričujoče nejasne odločitve in moralna dvosmiselnost. Kompromisi pri odločanju so nujni. Brez kompromisov ni mogoče ohraniti socialne integritete delovne organizacije. Prav tako pa je nujen brezobzirni radikalizem; brez radikalizma se ne da doseči nujna ekonomska učinkovitost organizacije.

Nič čudnega ni tedaj, če tudi empirične študije prihajajo do ugotovitev, da uspevajo le tiste vodilne osebe, ki protislovno situacijo dopuščajo, ne pa tiste, ki skušajo spore razreševati (L. Warner in N. Martin). To pa pomeni, da se oblikuje v podjetju statično ravnovesje med nasprotji (ekviliber), ne pa dinamično ravnovesje med njimi (stabilnost). Drugače rečeno: vodstvena praksa je usmerjena v omejevanje nasprotij, v utesnjevanje nasprotujočih si tendenc v obstoječi okvir delovne organizacije, namesto da bi omogočala stalnost organizacije tako, da ne bi dušila novih procesov, temveč bi skušala v skladu z njimi spreminjati strukturo organizacije.

Navidezna brezperspektivnost ali nerazrešljivost protislovij, ki jih poraja centralizacija kontrole in decentralizacija funkcij, je pogojena z nerazčiščenim odnosom med delovnimi in oblastniškimi funkcijami.⁵ Resnica je, da vodi centralizacija ekonomske kontrole v centralizacijo oblasti na vrhu, medtem ko vodi decentralizacija funkcij v avtonomizacijo srednjega in nižjega vodstvenega kadra. Oba procesa sta izrazito protislovna: ekonomska centralizacija vodi v birokratizacijo oziroma v nedemokratsko obliko integriranja, avtonomizacija nižjega in srednjega vodstvenega kadra, ki izvira iz krepitve diskrecijskih funkcij, pa deluje v smeri nedemokratske dezintegracije.

Razrešitev tega protislovja je po Druckerjevem mnenju v federalističnem sistemu oblasti. Federalizem pomeni izrazito kompromisno varianto med centralizacijo in decentralizacijo oblastniških pozicij. V okviru sistema, ki isti delovno z oblastniško funkcijo, je najbrž Druckerjeva kompromisna varianta tudi edino realna. Realna je prav zato, ker omogoča oblikovanje statičnega ravnovesja. Pri tem moramo omeniti, da je v okviru napetosti, ki izvirajo iz redistribucije oblasti, mogoč samo statični tip ravnovesja, to pa pomeni, da je organizacija obsojena na akumuliranje napetosti in s tem na trajno nestabilnost.

Radikalnejše — za zdaj samo teoretične — rešitve temelje na načelu ločevanja oblastniških in delovnih struktur, oziroma na načelu ločevanja

oblastniških od delovnih funkcij. Realnost tega načela je izpričana z empiričnimi študijami, ki kažejo na konflikt ali na indiferentnost med oblastniškimi in delovnimi strukturami. Morda najboljše prikaz konflikta med strukturama je podal doslej M. Crozier. Iz njegovih raziskav je razvidno, da implicira oblastniški status vodilnih oseb možnost protekcionizma, diskriminacije in samovolje. Reakcija podrejenih je v tem, da skušajo paralizirati omenjene možnosti z redukcijo vertikalnih komunikacij. S to redukcijo pa niso prizadete samo hierarhične komunikacije, temveč tudi delovne. Prizadeti so tudi tisti komunikacijski kanali, ki imajo izrazito delovni ali strokovni značaj. S tem vodilna oseba ni blokirana samo kot oblastnik, temveč tudi kot strokovnjak. Istenje oblastniškega in delovnega statusa vodilnih oseb pomeni pravi bumerang, ki ga je vodstvo deležno v obliki pavšalne rezistence delovnega kolektiva, ki se širi tako po oblastniški kot po delovni liniji. Z rezistenco delovnega kolektiva se zelo močno skrčijo komunikacije. Kakšen pomen pa ima za celotno dogajanje v podjetju zniževanje obsega komunikacij, je danes že precej vsestransko ugotovljeno. Zamiranje komunikacij povečuje distanco med različnimi organizacijsko-funkcionalnimi skupami in tudi distanco med ekonomsko-socialnimi skupami v podjetju, s tem pa se stopnjuje tudi socialna dezintegracija kolektiva. Na čisto delovnem področju stopnjujejo pomanjkljive komunikacije prestižne konflikte, zlasti med vodstvenim kadrom. Vodstveni kader namreč v takšnih okoliščinah reagira na razne poslovne in strokovne koncepcije tako, da stopnjuje svojo veljavo in skuša s pritiskom doseči zaželeno izravnavo razlik. V organizaciji s pomanjkljivimi komunikacijami se zato celo povsem nepomembne strokovne razlike o koncepciji poslovanja lahko sprevržejo v antagonistične konflikte.

Odcpitev oblastniških funkcij od delovnih je glede na omenjene ugotovitve dokaj prepričljiv izhod. Da je ta cepitev mogoča in smiselna, nam zagotavljajo nekatere spontano nastale situacije. Ugotovljeno je na primer, da oblastniške funkcije mojstrov ne gredo vstric z njihovimi delovnimi funkcijami. Primerjava delovnega in oblastniškega statusa mojstrov v več podjetjih je pokazala, da med številom delovnih funkcij in količino oblasti ni strogega sorazmerja. V nekaterih podjetjih imajo mojstri relativno več delovnih funkcij, hkrati pa očitno manj oblasti kot v drugih podjetjih. Prav tako ni tesnejše zveze med identifikacijo vodstvenega kadra in njegovim delovnim statusom. Opazen je celo nasproten trend: čim več ima mojster delovnih funkcij, tem pogosteje se isti z delovnim kolektivom in ne z vodstvom podjetja (O. Chapuis). Identifikacija ni pogojena z delovnim statusom, temveč s kadrovsko politiko podjetja, ta pa je bolj ali manj determinirana z obstoječo oblastniško strukturo (F. Fuerstenberg).

Tudi nekateri rezultati študije, ki smo jo prikazali v prejšnjih dveh poglavjih, kažejo na to, da je razlikovanje med strukturama mogoče in smiselno. Z vidika načelnega ločevanja med oblastniško in delovno vlogo je zlasti pomembna ugotovitev, da so tiste vodstvene osebe, ki so smiselno in polno delovno obremenjene, znatno manj avtoritativno usmer-

jene kot tiste, ki niso zadosti zaposlene. Druga, nič manj pomembna ugotovitev omenjene študije je, da ne med vodstvenim kadrom ne med delavci ni odpora do centralizacije, ki ima strokovni značaj (razvoj priprave dela) in ki hkrati ne pomeni tudi centralizacije oblasti. Čeprav je praviloma sleherna centralizacija povezana z negativnimi socialnimi reakcijami (negativne socialne posledice izvirajo prav iz tega, ker spremlja delovno centralizacijo tudi centralizacija oblasti), pa opažamo v našem primeru celo pri vodstvenem kadru izrazito težnjo k nadaljnjemu razvoju priprave dela, to pomeni težnjo k strokovni centralizaciji.

Če hipotetično posplošimo ta primer, potem lahko rečemo, da bi bila nujna takšna strukturna diferenciacija podjetij, ki bi potekala v znamenju večje centralizacije in hkrati večje decentralizacije. Da pa bi ta proces potekal brez večjih motenj v socialnem območju, bi morali delovna centralizacija in decentralizacija potekati ločeno od oblastniških premikov, ločeno od redistribucije oblasti v podjetjih. Ta hipoteza seveda ne pomeni, da si zamišljam delovno organizacijo kot tisto, ki lahko kar reducira celotno dogajanje zgolj na delovno dogajanje, niti ne pomeni, da je lahko oblastniška struktura popolnoma neodvisna od delovne. Gre le za to, da se teoretično in praktično preseže sinkretično istenje teh dveh struktur (na primer načelo ekvivalence odgovornosti in hierarhije) in se s tem omogoči njuno racionalno usklajevanje. Najbrž ne obstoji podjetje, ki ne bi poleg čisto delovne strukture imelo tudi svoje oblastniške strukture. Nesmiselna je torej težnja po ukinitvi oblastniške strukture; smiselna je le težnja k oblastniški strukturi, ki ne bi dominirala nad delovno, temveč bi ji bila prirejena. Prireditev oblastniške strukture delovni je — vsaj za našo dobo — najbrž edini realni etapni cilj v okviru tistih teženj, ki jih imenujemo osvobajanje dela oziroma industrijska demokracija. Samo v tem primeru je mogoče doseči visoko stopnjo delovne integriranosti in socialne stabilnosti.

Demokratska oblika integriranja ima pri tem svojo vrednost in tudi svojo operativno vlogo. Po eni plati pomeni demokratičnost možnost odprtega sistema komuniciranja na interpersonalni in intergrupni ravni. Samo odprta skupina omogoča osebni razvoj. V zaprtem sistemu komuniciranja ni mogoča niti individualna niti skupinska integracija v socialno okolje, s tem pa tudi ni mogoč osebni razvoj niti ni mogoča resnična osebna človekova sreča, saj ta izvira predvsem iz njegove popolne socialne navezanosti na širše socialno okolje (T. N. Whitehead). Poleg tega vrednostnega pomena demokracije smo doslej poudarjali socialni in tudi čisto funkcionalni pomen demokracije. Že v prejšnjih poglavjih smo pokazali, kako omogoča odprt sistem vodenja več komunikacij, več kontrole in kako s tem ustvarja možnost za višje integrirano delovno skupnost. Na tem mestu naj omenim samo še nekatere globalne vidike, ki odkrivajo pomen demokracije za delovno organizacijo.

Že uvodoma smo omenili F. M. Emeryjevo in E. L. Tristovo stališče, po katerem je organizacija živa le tedaj, če je odprta do svojega okolja. Podobne teze zagovarja M. Crozier v svojih študijih birokracije. Po njegovih ugotovitvah je organizacija toliko manj birokratizirana, kolikor

bolj je podvržena zunanjim pritiskom, saj jo le zunanji pritiski lahko odrešijo organizacijskega perfekcionizma in larpulativizma.

Seveda je treba upoštevati, da nebirokratizirano in decentralizirano podjetje ni hkrati tudi že demokratizirano. Če vzamemo za operativno definicijo demokracije klasično formulo (demokracija je: 1. istost med cilji poslovne politike in cilji kolektiva; 2. dejansko uveljavljena odgovornost vodstva do kolektiva; 3. možnost legalizacije konflikta oziroma organizirano razreševanje konfliktov; 4. uveljavljanje individualnih pravic, kot so kritika, participacija, pravica voljenja itd.), potem lahko rečemo, da demokracije v okviru industrijskih organizacij naš čas še ni realiziral. Prav zato so teoretične predstave o demokratični oblastniški strukturi delovnih organizacij dokaj nejasne. Jasno je le to, da zahtevajo delovne organizacije bolj diferencirano in hkrati bolj integrirano strukturo demokratične oblasti kot politične in družbene organizacije.

Pri oblikovanju dinamične in funkcionalne demokracije, prilagojene delovnim organizacijam, moramo upoštevati vse prej obravnavane težave. Menim, da je načelo, ki bi ga morali predvsem upoštevati, naslednje: izoblikoval naj bi se močan center, zmožen intenzivne koordinacije, in pa močna bazična dejavnost, ki bi z iniciativo in kontrolo delovnega kolektiva korigirala dejavnost vodstva ter omogočala socialno ravnovesje prav s tem, ker bi dopolnjevala pritisk od zgoraj navzdol s pritiskom od spodaj navzgor. Če to vodilo uporabimo za delovne organizacije, lahko rečemo, da se bo morala demokratična struktura oblasti opirati na dve žarišči: na močan strokovni center (strokovne službe) na nivoju podjetja in na močno aktivnost delovnega kolektiva oziroma neposrednega samoupravljanja.

Prav gotovo je, da smo pri nas v institucionalnem pogledu najdlje razvili industrijsko demokracijo. Zato bo morda zanimivo izvedeti, kakšno oblastniško strukturo si želijo delavci na podlagi dosedanjih pozitivnih in negativnih izkušenj. Naša že večkrat obravnavana študija nas je pripeljala glede tovrstnih aspiracij delovnega kolektiva do naslednjih ugotovitev:

— Delavci želijo nadomestiti dosedanjo oligarhično oblastniško strukturo s poliarhično oblastniško strukturo. To pomeni, da naj bi vsi organi na nivoju podjetja (razen kolegija) ohranili dosedanji vpliv na dogajanje v podjetju, vpliv samoupravnih organov v EE in vpliv delavcev pa naj bi se močno povečal tako, da bi se izravnal z vplivom organov na nivoju podjetja. Namesto da bi imeli močan vpliv na dogajanje samo centralni organi, predlagajo delavci, da bi imeli močan vpliv na dogajanje prav vsi organi. S tem so delavci ustvarili perspektivno redistribucijo oblasti v smeri oblikovanja poliarhične strukture in se kot celota opredelili za edino mogočo neanarhično oblastniško strukturo. Bistveno je namreč to, da želijo delavci zvišanje vpliva tistih organov, katerih vpliv je bil doslej manjši, namesto da bi želeli znižanje vpliva tistih organov, ki so imeli doslej močnejši vpliv. V prvem primeru se oblikuje poliarhična struktura oblasti, v drugem pa anarhična struktura, v kateri bi imeli vsi organi zelo majhen vpliv na dogajanje v podjetju.

— Druga značilnost obravnavane oblastniške strukture (ki jo predlagajo delavci) je v tem, da naj bi bila poliarhična oblastniška struktura modificirana tako, da bi bil vpliv močnejši v centru in v bazi, medtem ko naj bi imeli organi na vmesnih nivojih manjši vpliv na dogajanje. Delavci torej predlagajo relativno manjši vpliv vmesnih organov; to je dokaj bistveno za preprečevanje avtonomizacije teh organov in s tem tudi za preprečevanje birokratizacije celotnega podjetja. Avtonomizacija vmesnih organov lahko poleg okornega poslovanja povzroči tudi paralizo centralnih organov in paralizo bazične dejavnosti, medtem ko lahko ima zmanjševanje vpliva na vmesnih nivojih prav nasprotno posledice.

— Tretja značilnost predlagane oblastniške strukture je ta, da naj bi imeli samoupravni organi v splošnem močnejši vpliv kot vodstveni organi. To sicer ne velja za strokovne službe v podjetju, velja pa za linijske organe (kolegij, vodstveni kader). S to tretjo značilnostjo se odpira nova vizija odnosov med tako imenovano vodstveno in samoupravno linijo. Gre za to, da bi se vodstveni organi postopoma omejili na strokovne funkcije, medtem ko bi oblastniške funkcije postopoma prešle na samoupravne organe. Krepila naj bi se strokovna funkcija vodenja in oblastniška funkcija samoupravljanja, medtem ko naj bi linijski organi postopoma odmirali.

Ne da bi se ponovno spuščali v primerjavo predlagane oblastniške strukture z dosedanjimi ugotovitvami o vodenju, lahko vendarle rečemo, da omogoča prav predlagana struktura realizacijo tendenc vodstvene prakse, ki se spontano uveljavlja v vsakdanji operativi in ki kaže na preobrazbo avtoritativnega organizatorja v neavtoritativnega strokovnega svetovalca.

Predlagana oblastniška struktura gre torej v osnovi vstric s sedanjimi tendencami vodstvene prakse in zasluži zato še posebno pozornost nadaljnjo obdelavo.

OPOMBE

¹ Podrobnejši vpogled v omenjeno raziskavo omogoča publikacija z naslovom: Status vodstvenega kadra v pogojih samoupravljanja, Zavod za organizacijo dela v Kranju, Kranj 1964.

² Z vodstvenim kadrom mislim srednji in nižji vodilni kader (obratvodje, poslovodje, mojstre), ki ima funkcijo operativnega vodenja: z vodilnim kadrom mislim vodilne osebe na ravni podjetja (strokovne službe, kolegij), ki imajo funkcijo usmerjanja. Razlikovanje med vodstvenim in vodilnim kadrom izhaja v našem primeru iz funkcionalne in nivojske razlike. Vodilni kader na nivoju podjetja ima funkcijo usmerjanja, vodstveni kader na nivoju obrata ali osnovne organizacijske enote pa funkcijo operativnega vodenja. Seveda koincidenca teh dveh kriterijev ni nujna: za razločevanje med vodilnim in vodstvenim kadrom je bistvena funkcijska, ne nivojska razlika. Omenimo naj še, da se termin »vodilni kader« v tem prispevku uporablja dvopomensko: prvič kot skupni termin za vodilne osebe na vseh nivojih in ne glede na funkcije, drugič pa kot termin za vodilne osebe na nivoju podjetja.

³ Ko govorim o nasprotnih interesih ali o socialnih skupinah z nasprotnimi interesi, mislim na vsebinske razlike aspiracij, ne na značaj dejavnih razmerij med temi socialnimi skupinami. Naša raziskava ni neposredno preučevala intergrupne dinamike, zato so vse domneve o odnosih med posameznimi socialnimi skupinami (v našem primeru med funkcionalno organizacijskimi skupinami) izvedene iz posrednih fenomenov.

⁴ V pričujočem prispevku uporabljam termine: oligarhijska, demokratična, anarhična in poliarhična oblastniška struktura po A. S. Tannenbaumovi klasifikaciji. Oligarhična struktura obstaja tam, kjer imajo centralni organi zelo močan, organi v osnovnih organizacijskih enotah in delovni kolektiv pa zelo majhen vpliv na dogajanje. Nasprotno velja za demokratično strukturo oblasti. Anarhična struktura oblasti obstoji tam, kjer imajo vsi organi zelo majhen vpliv na dogajanje, poliarhična pa tam, kjer imajo vsi organi zelo velik vpliv na dogajanje v podjetju. V anarhični oblastniški strukturi je celotna količina oblasti majhna, v poliarhična velika. Dosedanje študije so pokazale, da je količina oblasti bistvena za socialno dinamiko v delovni organizaciji.

⁵ Sistematična klasifikacija delovnih in oblastniških funkcij bi zahtevala samostojno obravnavo. Na tem mestu naj nakažem le ilustrativno razmejitev med enimi in drugimi funkcijami: z delovnimi funkcijami mislim tiste, ki so izrazito tehničnega in organizacijskega značaja ter spadajo v proizvodno področje. Z oblastniškimi mislim tiste, ki veljajo razpolaganju s sredstvi delovne organizacije, konstituiranju organov in sankcijski politiki. Oblastniške funkcije se potemtakem koncentrirajo predvsem na ekonomskem in kadrovskem področju. Omenjeno razločevanje, ki se naslanja na področno dejavnost, je seveda zelo splošno in načelno. V konkretnem socialnem kontekstu se lahko koncentracija družbene moči kaže na zelo različnih področjih dejavnosti delovnega kolektiva.

Prijateljski, soseski in sorodstveni odnosi v Velenju

Zdravko Mlinar

(Nadaljevanje)

Vsebina stikov s sosedi

Dejanski pomen neformalnih odnosov med sosedi lahko ugotovimo šele potem, če nam je znana vsebina njihovega medsebojnega komuniciranja. Na splošno lahko rečemo, da gre pri tem bodisi za izmenjavo uslug ali materialnih dobrin, bodisi za izmenjavo idej. Koliko se kaže eno ali drugo v konkretnih odnosih med sosedi, je odvisno od dosti okoliščin, predvsem spet od lastnosti (potreb) subjektov in od objektivne, življenjske situacije.

Glede na lastnosti ali potrebe stanovalcev med njimi razločujemo tiste, ki se pretežno omejujejo na najsplošnejše potrebe, ki so skupne vsem stanovalcem, in druge, ki imajo bolj razvite tudi razne posebne potrebe, ki jih ne morejo zadovoljevati v neposrednem stanovanjskem okolju.* Čim bolj prevladujejo posebne v primerjavi s splošnimi potrebami, relativno tem manjšega pomena je komuniciranje med sosedi.

Seveda pa ima vzdrževanje sosedskih odnosov lahko zelo različno vlogo tudi pri danih potrebah in dani strukturi populacije. Vsebina in pogostost medsebojnih stikov je npr. odvisna od medsebojne oddaljenosti sosedov, od opremljenosti kraja ali stanovanjske soseske z različnimi institucijami (trgovina, servisi, varstvene ustanove za otroke, za stare ljudi ipd.), od oddaljenosti teh institucij, zato nadalje tudi od lege konkretne stanovanjske stavbe glede na celotni prostor mesta ipd. Na splošno lahko pričakujemo: čim bolj popolna je institucionalna oskrbljenost kraja ali stanovanjskega naselja in čim laže so — glede na oddaljenost — dosegljive institucionalne usluge, tem bolj bo omejena vsebina neformalnih odnosov med sosedi; ali pa narobe: čim bolj pomankljivo so organizirane

* Seveda je to le zelo približna delitev, za ilustracijo.

razne storitvene in druge dejavnosti v kraju, tem bolj pròsto bodo stanovalci iskali ustrezno pomoč pri sosedih .

V naši raziskavi teh problemov nismo tako podrobno preuèevali, da bi lahko preskusili vse nakazane postavke. V ta namen bi morali posebej zasledovati sosedske odnose v stanovanjskih zgradbah posameznih ekoloških enot (stanovanjskih okolišev), ki se razločujejo po dostopnosti vsakdanje ali tedenske oskrbe. Le tako bi lahko natančno ugotovili, kako in koliko se spreminja vsebina in vloga sosedskih odnosov v različnih situacijah. Pač pa smo vsem anketirancem zastavili vprašanje: »Ali ste v preteklih 14 dneh napravili komu od sosedov kakšno uslugo, ali šli k njemu na pogovor, ali je to napravil on?« ... Če »da«: »Ali je šlo za pogovor, ali za kakšno uslugo (kakšno)?« Iz odgovorov lahko ugotovimo (poleg frekvence medsebojnih stikov), kaj je najpogostejša vsebina sosedskih stikov v Velenju, kakšno je razmerje med stiki uslužnostnega značaja in stiki, ki so predvsem izmenjava idej ali mnenj (pogovarjanje), obenem pa seveda tudi razlike, ki se kažejo tako glede prvega kot drugega med posameznimi strukturami kategorijami prebivalcev v Velenju.

Oglejmo si najprej, katere so najpogostejše postavke, ki označujejo vsebino komuniciranja med sosedi (glej tabelo spodaj).

Kaj je najpogostejša vsebina stikov s sosedi?

Vsebinska postavka	% anketirancev, ki so to napravili v 14 dneh
1 pogovarjanje	24,0
2 usluge iz trgovine ipd.	15,3
3 sposojanje raznih predmetov	11,7
4 varovanje otrok	9,5

Na prvem mestu je torej — pogovarjanje s sosedi; potem sledijo tri vrste »uslužnostnih« odnosov: prinašanje raznih potrebščin iz trgovine, sposojanje raznih predmetov in varovanje otrok. Razen treh izjem (upokojenci, tisti, ki so se priselili iz krajev z do 200 prebivalci; tisti, ki niso člani nobene organizacije ali društva), je za vse druge kategorije prebivalstva, ki smo jih posebej zasledovali, »pogovarjanje s sosedi« na prvem mestu. Iz tega bi lahko sklepali, da imajo medsosedske odnosi dokaj osebni značaj in se — s tega vidika — celo približujejo prijateljskim odnosom. Vendar pa, če upoštevamo vse prve štiri postavke v celoti, še vedno prevladuje uslužnostni značaj sosedskih odnosov. »Uslužnostni značaj«, pa pomeni, da ne gre za odnose, ki bi bili že sami po sebi cilj (konsumptivni, prijateljski), temveč so le sredstvo za doseg kakšnega drugega cilja ali za zadovoljitev kakšne druge potrebe (instrumentalni odnosi; npr. pomoč pri varstvu otrok, posojanje ipd.).

Poleg že navedenih oblik medsebojne pomoči, ki nastopajo najpogostejše, poznamo še razne druge kot npr. poravnavanje naročnine ali najemnine, strežba in druge oblike pomoči ob boleznih, razna hišna oziroma gospodinjstva opravila, pomoč pri kuhanju ipd. Poleg teh — bolj ali manj

tradicionalnih primerov sodelovanja med sosedi se je pokazal tudi še povsem nov: televizija.

Televizija kot vzrok ali vsaj povod za obiskovanje sosedov je pomembna predvsem v določenem obdobju, tj. tedaj, ko televizijski sprejemnik še ni splošno razširjen, ko še ni prišel v vsako družino. Značilno je namreč, da televizija na raznih stopnjah svojega širjenja povzroča zelo različne oblike druženja prebivalcev. V začetku, ko so TV sprejemniki še zelo redki, se pojavijo na raznih javnih mestih (klub, gostilna ipd.) in pritegnejo številne gledalce iz večjega območja. Nato lahko ločimo drugo fazo oz. obdobje, tj. tisto, ko imajo televizijske sprejemnike tudi že nekatere družine; ker pa jih imajo samo nekatere, je ravno to osnova, da jih sosedje brez sprejemnikov obiskujejo. Vendar pa z nadaljnjo popularizacijo TV ta osnova vedno bolj gine; TV pa postaja kristalizacijsko jedro rekreacijskih interesov le za člane družine in s tem kohezivna sila za družino kot celoto.

V nadaljnjem raziskovanju bi lahko podrobneje pojasnili — to je presegalo okvire že izvedenega — kako uvajanje oz. širjenje televizije vpliva na lokalno družbeno življenje. Na osnovi dosedanjega opažanja namreč sklepamo, da se ta vpliv kaže predvsem na dva načina. Po eni strani izredno razširja družbeni in kulturni razgled posameznika s tem, da ga — vsaj pasivno — direktno vključuje v komunikacijski sistem globalne družbe. Po drugi strani (to je zlasti zanimivo za preučevanje lokalnih skupnosti) pa s tem upada dinamika lokalnega družbenega življenja; siromašji vsebina in upada intenziteta medosebnih stikov v kraju kot celoti; ta postaja vse bolj atomiziran le na posamezne družine. Ravno ta druga tendenca zastavlja spet nova vprašanja tudi v zvezi z druženjem stanovalcev v neposredni stanovanjski soseščini..

3. Konfliktni odnosi med sosedi

Pogosto se razpravljanja o sosedskih odnosih omejujejo le na njihovo »pozitivno« vlogo; govori se le o medsebojni pomoči, o sodelovanju, obiskovanju, posvetovanju med sosedi ipd. Vendar pa je vse to le ena stran pojava. Poleg kooperativnih odnosov je treba upoštevati tudi druge prav tako realne in pomembne, tj. konfliktne odnose med sosedi. Res je sicer, da »konfliktni odnosi« pogosto niti niso »odnosi« v ožjem pomenu besede. Kadar namreč nastajajo kaka nasprotja, prepiri, medsebojno nagajanje ipd. med sosedi, gre bodisi za dejanske neposredne stike, bodisi se ravno zato sosedje celo ogibajo eden drugega. Toda tisto, kar še nadalje aktualizira te »ne-odnose«, je fizična pričujočnost sosedov v neposredni bližini, zaradi nje se še naprej srečujejo in torej niso povsem svobodni v tem, da bi lahko sami po svoji volji izbirali, s kom bodo živeli v neposrednem stanovanjskem okolju; neželjenih sosedov ne morejo kratko malo odmisлити. Ravno zato, ker je soseščina nekakšna »groupe de fait« (Gurvitch), nekaj, kar je dano, okolje, v katero je vsaj v sedanjih razmerah, posameznik

največkrat postavljen neodvisno od svoje volje,¹ je toliko bolj pomembno preučevati tudi konfliktno odnose med sosedi. Skrajni primeri izredno zaostrenih konfliktov med sosedi — ki nemalokdaj² dobijo svoj epilog pred sodiščem — nas opozarjajo, da sosedski odnosi lahko skazijo normalno življenje posameznikov in družin v stanovanjskem okolju in jim okrnijo vsakdanje zadovoljstvo.

Na tem mestu ne moremo podrobneje preučevati vzrokov, zaradi katerih nastajajo konfliktni odnosi, in tudi ne raznih konkretnih oblik, v katerih se kažejo. Omejili se bomo le na to, da bomo na osnovi razpoložljivih podatkov iz ankete prikazali, v kakšnem obsegu se konfliktni stiki sploh pojavljajo, obenem pa še posebej prikazali že hipotetično predvideni vpliv časa bivanja.

Podatke o konfliktnih stikih smo dobili iz odgovorov na naslednje vprašanje: »Ali je med vašimi sosedi, s katerimi se sicer poznate, kakšen tak, s katerim ste v slabih odnosih (se z njim slabo razumete), ste sprti?« V celoti je 16,7 % vprašancev odgovorilo, da imajo med svojimi sosedi posameznika ali družino, s katero so »v slabih odnosih«. Torej približno vsak šesti anketiranec je vpleten v sporne odnose s sosedi. Ker pojav sporov največkrat spremlja omejitev stikov s sosedi, je razumljivo, da so tudi med vprašanci, ki so najprej odgovorili, da nimajo stikov s sosedi, taki, ki so v resnici v konfliktu z njimi. Število sosedov, s katerimi posameznik (ali njegova družina) sploh vzdržuje odnose, ni v jasni zvezi s pojavljanjem konfliktnih odnosov. Za posameznike, ki imajo večje ali manjše število sosedov, torej ne moremo reči, da so bolj ali manj vpleteni v konflikte s sosedi.

Z vidika našega predmeta raziskovanja se zdi posebno zanimiva ugotovitev, da delež vprašancev, ki so v konfliktnih odnosih s sosedi, varijira glede na čas bivanja v Velenju. Čim dalj časa posamezniki živijo v Velenju, tem več je med njimi takih, ki so v sporih s sosedi. S tem potrjujemo hipotezo, ki smo jo postavili že v začetku. S podaljšanjem časa bivanja v kraju posameznik intenzivira družbene stike v svojem okolju, tako da se pogloblja njihova intimnost in obenem razširja njihova vsebina. Eno in drugo pa povečuje ne le možnosti sodelovanja in medsebojne pomoči, temveč prav tako tudi možnosti nastajanja konfliktov.

Postavili bi sicer lahko tudi hipotezo, ki bi nakazovala prav nasprotno tendenco. Glede na to, da priseljenci prihajajo iz raznih krajev, pokrajin

¹ Ob splošni stanovanjski stiski je razumljivo, da je posameznik zadovoljen, da sploh dobi stanovanje, in je vse ostalo le drugotnega pomena. Vendar pa lahko pričakujemo, da se bodo s povišanjem stanovanjskega standarda tudi povečale možnosti, da bo vsakdo lahko izbral željeno stanovanjsko okolje, ustrezno svojim splošnim (materialnim, kulturnim, socialnim...) potrebam. Vendar to po drugi strani spet vodi k novim socialnim in političnim problemom kot npr. k segregaciji posameznih slojev ipd.; o tem bomo govorili na drugem mestu.

² Podrobnejših oziroma natančnejših podatkov o tem žal še nimamo; bilo pa bi zelo zanimivo in tudi praktično pomembno, če bi posebno študijo posvetili prav odkrivanju in pojasnjevanju konfliktov, ki izvirajo iz sosedskih odnosov.

in republik, bi namreč upravičeno pričakovali, da se bodo takoj po priselitvi in nastanitvi v isti stanovanjski soseski najbolj izrazile razlike med njimi in težave v medsebojnem komuniciranju. Takoj ob priselitvi bi pričakovali najbolj divergentno socio-kulturno usmerjenost priseljencev; v tem trenutku imajo najmanj skupnega, kar bi jih povezovalo v kohezivno lokalno skupnost. Vsakdo prinaša s seboj bolj ali manj različne navade in običaje, različne vrednote itd.³ Na osnovi tega bi torej lahko sklepali, da bo največja heterogenost in nevsklajenost stališč, vedenja in delovanja ob priselitvi povzročala tudi največ konfliktnih situacij.

Delež vprašancev s konfliktnimi odnosi s sosedi glede na čas priselitve (v %)

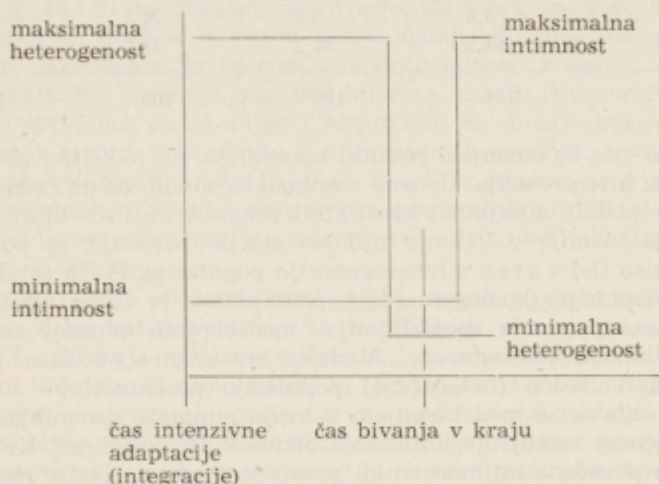
Ali ima konfliktno odnose	Čas bivanja v Velenju			
	do 9 mes.	nad 9 mes. do 2,5 leta	nad 2,5 leta	domačini
da	1,8	8,8	21,3	21,1
ne	98,2	91,2	78,7	78,9
skupno	100	100	100	100

Vendar nas že omenjeni podatki opozarjajo, da je očitno potrebna še neka druga interpretacija. Če smo z anketo ugotovili, da je ravno v prvih mesecih po priselitvi najmanj konfliktnih odnosov med sosedi in se v teku nadaljnjega bivanja v Velenju njihovo število povečuje, to pomeni, da konflikti niso (le) v zvezi s heterogenostjo populacije. Poleg procesa medsebojne adaptacije (homogenizacije) priseljencev je treba upoštevati še drug proces, tj. proces »poglabljanja« medsebojnih odnosov in povečevanja intimnosti teh odnosov. Medtem ko imamo ob času priselitve najbolj diferencirano (heterogeno) populacijo posameznikov z najmanj intimnimi odnosi, se med bivanjem v kraju situacija spreminja tako, da se heterogenost zmanjšuje, intimnost odnosov pa povečuje.⁴ Kot smo že omenili, ta povečana intimnost tudi povečuje možnost sporov med sosedi. Ob priselitvi ima posameznik še tako površinske ali formalizirane odnose z drugimi stanovalci, da kljub razlikam v vedenju in delovanju ni neposrednih medosebnih konfliktov. Sčasoma, ko že dobi tesnejše medosebne stike z večjim številom prebivalcev, pa je obenem izpostavljen tudi večji možnosti, da s svojim ravnanjem negativno prizadene svojega bližnjika (ali ta njega) in sproži neprijetno reakcijo.

³ Seveda pa ni rečeno, da gre pri vsakem priseljevanju v mesta za enake razlike. Koliko se priseljenci razlikujejo med seboj in od prejšnjih prebivalcev, je odvisno od stanja na celotnem teritoriju, s katerega se priseljujejo. V jugovzhodnem delu države, kjer so razlike med življenjem v mestu in na podeželju večje kot v Sloveniji, je tudi problem adaptacije in integracije priseljencev v mestno skupnost dosti težji in dolgotrajnejši, kot če se npr. v Velenje priselijo posamezniki iz njegove okolice.

⁴ Ta proces se seveda po določenem času ustavi in lahko domnevamo, da se potem — sicer na drugi osnovi — npr. diferenciacija — spet povečuje; vendar na tem mestu ne moremo podrobneje razpravljati o teh problemih.

Posebno pomembno vlogo v nastajanju in razpletanju konfliktnih odnosov med sosedi imajo seveda otroci. Tako kot že v drugih raziskavah se je tudi v naši izkazalo, da so otroci pravzaprav najbolj aktivni del populacije v neposrednem stanovanjskem okolju.⁵ Tu se namreč zapira krog pretežnega dela njihovega vsakdanjega življenja. Zato ugotavljamo, da zanje veljajo nekoliko posebne zakonitosti združevanja, ki se razlikuje od združevanja njihovih staršev in odraslih sploh. Otroci se ne menijo toliko za razne statusne, kulturne in druge razlike kot odrasli. S stiki, ki jih postavljajo prek meja strukturnih kategorij, delujejo integrativno, ali pa povzročajo razna trenja in nesoglasja (spore), ker se družijo proti volji svojih staršev, ki jih ne zmorejo zadosti nadzorovati. Podatki iz ankete nam kažejo, da ima konfliktno odnose s sosedi relativno dvakrat toliko tistih anketirancev, ki imajo otroke (vsak peti), kot pa tistih, ki jih nimajo (vsak deseti).

Če poizkusimo natančneje nakazati profil tistih prebivalcev, ki imajo največ sporov s sosedi, lahko navedemo, da gre predvsem za delavce (zlasti polkvalificirane in nekvalificirane) in gospodinje, največ iz starostne kategorije 36—45 let, ki so poročeni, vdovci ali razvezani, z nekoliko podpovprečnimi osebnimi dohodki, pretežno le z osnovnošolsko izobrazbo (zlasti tisti s 5 do 8 leti šolanja), ženskega spola, in tiste, ki bi se želeli preseliti v drug kraj. Najmanj sporov s sosedi pa imajo uslužbenci in upokojenci, tisti, ki so stari 26—35 let, samski, tisti z najvišjimi osebnimi dohodki, z najvišjo stopnjo (srednja, višja ali visoka šola) izobrazbe, zlasti ženskega spola, in tisti, ki nameravajo ostati v Velenju.

⁵ Te probleme so podrobneje raziskovali v Liverpoolu in Sheffieldu in prišli do podobnih sklepov; gl. knjigo »Neighbourhood and Community«, The University Press of Liverpool, 1954, str. 59, 72.

4. Pomembnost stikov s sosedi

V naši raziskavi nas ni zanimalo samo, kako in koliko se prebivalci v Velenju družijo v stanovanjski sosesčini, temveč smo želeli ugotoviti tudi, kakšna so njihova stališča do tega druženja. V analizi se torej nismo omejili le na raven dejanskega ravnanja oz. vedenja (behavior), temveč smo zajeli tudi njihova stališča, ki se — teoretično vzeto — lahko od prvega bistveno ločijo. Vprašanje, ki smo jim ga zastavili, je bilo: »Ali se vam zdi, da je za življenje v Velenju zelo pomembno imeti dobre stike s sosedi, ali pa to nima nikakršnega pomena? (Odgóvori: zelo pomembno, pomembno, vseeno, ni dosti pomembno, sploh ni pomembno.)«

Gre torej za vrednotenje sosedskih odnosov. Domnevamo namreč, da posamezniki dokaj različno vrednotijo sosedske odnose, pač glede na to, kakšno vlogo — pa bodisi pozitivno ali negativno — le-ti imajo v njihovem vsakdanjem življenju. To se pravi, da so sosedski odnosi lahko zelo pomembni za posameznika tako tedaj, ko pogosto uporablja pomoč sosedov, kot tudi tedaj, ko je z njimi v sporu — le da gre za ocenjevanje iz nasprotnih si perspektiv.

Sumarna razvrstitev odgovorov nam daje naslednjo sliko:

Ali je — imeti dobre stike s sosedi	% odgovorov
— zelo pomembno	12,3
— pomembno	40,1
— vseeno	9,0
— ni dosti pomembno	23,2
— sploh ni pomembno	15,4

100 (N = 544)

Relativno največ vprašancev je odgovorilo, da je — »pomembno« imeti dobre stike s sosedi. Vendar pa se v celoti kaže velika disperzija odgovorov po celi lestvici. Kaže se celo neka polarizacija odgovorov na tiste, ki označujejo stike s sosedi za pomembne ali zelo pomembne (52,4 %) na eni strani, in druge, ki jih ocenjujejo kot malo ali sploh nepomembne (38,6 %) na drugi strani.

Izjave vprašancev o pomembnosti stikov s sosedi niso v — statistično pomembni — zvezi s časom njihove priselitve ali bivanja v Velenju. Neka variacija pa se vendarle kaže v tem, da v prvih mesecih po priselitvi pripisujejo večji, v naslednjih dveh letih manjši, starejši priseljenci pa spet večji in domačini največji pomen sosedskim stikom. Glede na predvideni čas bivanja v Velenju smo ugotovili — kot smo prej domnevali — da tisti, ki nameravajo ostati v kraju, pripisujejo večji pomen dobrim sosedskim odnosom kot pa tisti, ki se želijo odseliti.

Glede na tip stanovanjske zgradbe smo ugotovili, da anketiranci, ki stanujejo v manjših blokkih (z dvema do pet stanovanj), pripisujejo največji pomen vzdrževanju dobrih stikov s sosedi. To se zdi zelo simpto-

matično, zakaj ravno v teh zgradbah se prebivalci med seboj najbolj poznajo in pridejo v svojem vsakdanjem življenju najpogosteje skupaj. Zlasti v poletnih mesecih, ko sedijo ali se sprehajajo pred hišami, pogosto prebivajo skupaj neki čas, se pogovarjajo in spoznavajo med seboj. S tem tudi znotraj mestnega naselja nastajajo manjše neformalne skupine, ki se formirajo po posameznih naselitvenih enotah. Na te skupine se posamezni stanovalci pričnejo ozirati oz. jih upoštevati (referenčne skupine) pri svojem delovanju in vedenju. Številnost ljudi, ki stanujejo v velikih blokih, prav tako kot prostorska odmaknjenost pri enodružinskih hišah zmanjšuje intimnost medsebojnih stikov v soseščini. Stanovalci manjših blokov pa so — kot smo že nakazali — najbolj izpostavljeni eden drugemu, tako da nastajajo tesnejši medsebojni odnosi. Zato je razumljivo, da je eden od pomembnih pogojev za dobro počutje v njihovem vsakdanjem življenju, da so v dobrih odnosih s svojimi sosedi.

5. Kje stanuje družina, s katero imajo največ sosedskih stikov?

Podobno kot smo to storili že pri obravnavanju prijateljskih odnosov, bomo tudi glede sosedskih odnosov prikazali — čeprav v dokaj poenostavljeni obliki — njihovo »prostorsko dimenzijo«. Ker smo domnevali, da medsebojne sosedske odnose vzdržujejo predvsem posamezniki in družine, ki stanujejo najbližje, smo glede na to tudi postavili prostorsko mejo oz. kriterij za ocenjevanje prostorske disperzije sosedskih odnosov. Ta najožja prostorska meja je nadstropje (upoštevali smo seveda le bloke in stolpnice). V anketi smo zastavili tole vprašanje: »Ali družina, s katero imate največ takšnih (t. j. sosedskih — M. Z.) stikov, stanuje v istem nadstropju kot vaša ali ne?«

V raziskavi, ki so jo že pred leti izvedli Festinger, Schachter in Back — čeprav le pri zelo homogeni populaciji, ki se razlikuje od naše — so ugotovili, da je število stikov, ki jih imajo stanovalci med seboj, relativno največje v istem nadstropju, zmanjša se med posamezniki ali družinami v različnih nadstropjih, še nadalje upada med stanovalci z raznih stopnišč, iz raznih stanovanjskih zgradb itd.

Ta problematika je osnova za razpravljanje o socioloških kriterijih, ki jih je treba upoštevati pri zidavi stanovanj. Če hočemo glede na način graditve stanovanjskih zgradb in naselij načrtno vplivati na to, kako naj se družijo pripadniki posameznih družbenih slojev, moramo seveda najprej poznati značilnosti njihovega druženja v stanovanjskem okolju. Če bi si postavili za cilj, da je treba čimbolj krepiti stike med pripadniki različnih slojev in zmanjšati socialno distanco med njimi, bi torej morali vedeti, koliko že sama prostorska bližina bivališča (npr. stanovanja v istem nadstropju, ob istem stopnišču, v isti zgradbi, v sosednjih zgradbah) vpliva na postavljanje »inter-kategorialnih« odnosov. Z raziskavo lahko ugotovimo, da stanovalci vzdržujejo relativno veliko ali malo sosedskih odnosov v okviru določene prostorske meje (npr. nadstropja), da se v teh

odnosih povezujejo bodisi pretežno pripadniki istih ali pa različnih strukturnih kategorij, da gre za bolj ali manj intimne odnose ipd. Če nam je znano, kakšna je strukturna pripadnost stanovalcev v posameznih zgradbah, lahko sklepamo, ali imajo sosedski odnosi integrativno vlogo (in kakšno) glede na strukturo celotne lokalne skupnosti. Če nastajajo npr. med družinami, ki stanujejo v istem nadstropju, številni in tesni stiki, ne le tedaj, kadar te družine pripadajo isti strukturni kategoriji prebivalcev lokalne skupnosti, temveč tudi v primerih, ko gre za družine ali posameznike iz različnih kategorij (slojev), bi lahko načrtno okrepili medsebojno povezanost npr. rudarjev in uslužbencev s tem, da bi v istih nadstropjih (čimbolj pomešano) naseljevali družine ene in druge poklicne kategorije.

Od vseh anketirancev, ki stanujejo v manjših — ali velikih — blokih in vzdržujejo sosedske odnose, jih kar 51 % odgovarja, da družina, s katero imajo največ stikov, živi v istem nadstropju. To kaže, da sosedski odnosi res potekajo v neposredni bližini stanovanja posameznika ali družine. Glede na vsebino sosedskih odnosov — to smo že prikazali — se zdi takšen rezultat razumljiv. Če gre namreč pretežno le za razne priložnostne usluge, za to ni treba posebno selektivne izbire, tako da bi posameznik šele v večjem številu ljudi našel ustreznega človeka, ki bi lahko uspešno opravljal običajno vlogo soseda. S tega vidika torej sklepamo, da bo posameznik našel ustreznega soseda tem bližje (tem prej, tem laže) za čim manj intimne in vsebinsko zahtevne odnose gre.⁶

Oglejmo si še nekaj konkretnih podatkov. Izhajali smo od hipoteze, da se prostorska disperzija sosedskih odnosov povečuje s časom bivanja v Velenju po priselitvi in da značilno variira glede na posamezne strukturne kategorije. Zbrani podatki nam hipotezo potrjujejo.

Ali živi družina soseda v istem nadstropju — glede na čas bivanja v Velenju

Kje živi sosed	Čas bivanja v Velenju			
	do 9 mes.	nad 9 mes. do 2,5 leta	nad 2,5 leta	domačini
v istem nadstropju	76	55	53	41
v drugem	24	45	47	59
skupno	100	100	100	100

Iz tabele je razvidno, da je delež tistih, ki imajo svoje »najboljše« sosede (natančneje: tiste, s katerimi imajo največ stikov) v istem nadstropju, največji med priseljenci, ki so šele nekaj mesecev v Velenju. Le vsak četrti nima najboljšega soseda v istem nadstropju, v katerem stanuje tudi sam. Z nadaljnjim časom bivanja v kraju pa se delež anke-

⁶ Podrobnejša analiza bi lahko pokazala, kakšna je vsebina sosedskih odnosov, kadar se ti vzdržujejo v neposredni bližini (isto nadstropje) ali na večji distanci; pričakovali bi lahko, da gre tedaj, kadar gre za večjo distanco, tudi za bolj intimne odnose.

tirancev, ki imajo najboljšega soseda v istem nadstropju, vse bolj zmanjšuje, tako da npr. kar tri petine domačinov (za katere štejemo, da imajo najdaljši čas bivanja v kraju) nima takega soseda v istem nadstropju.

Torej v bistvu enaka tedenca, kot smo jo ugotovili za prijateljske odnose, velja tudi za prostorsko disperzijo sosedskih odnosov. Takoj po priselitvi je vloga prostorske bližine za sosedsko druženje največja, kasneje pa vse bolj upada. Razširjajoči se krog sosedskih odnosov v stanovanjskem naselju je obenem tudi kazalec intenzitete družbene integracije priseljencev v lokalno skupnost.

Stanovalci v večjih blokkih se dosti bolj omejujejo na sosedske odnose le v istem nadstropju (58,2 % jih ima najboljšega soseda v istem nadstropju) kot stanovalci v manjših blokkih (29,2 %). Ker je število stanovalcev manjše, posameznik v manjšem bloku lahko pozna vse ali vsaj pretežno večino. V velikem bloku pa je že tolikšno število ljudi, da se bolj kažejo značilnosti anonimne množice. Ker torej anonimnost izključuje družbene kriterije (ali vsaj zmanjšuje njihov pomen) izbire družabnikov, stopijo v ospredje spet fizične determinante združevanja, tj. — v našem primeru — nadstropje kot prostorska enota znotraj velikega bloka.

Strukturni profil tistih prebivalcev, ki so v svojih odnosih s sosedi *prostorsko najbolj omejeni* (le na nadstropje, v katerem stanujejo), lahko na kratko označimo z naslednjim: med njimi prevladujejo tisti, ki so poročeni; ki imajo enega ali dva otroka, delavci (največ polkvalificirani in nekvalificirani, nekaj manj kvalificirani in visoko kvalificirani) in gospodinje; stari 26—35 let, tisti s povprečnim osebnim dohodkom in z osnovno šolsko izobrazbo.

IV. SORODSTVENI ODNOSI

Sorodstvo in prostorska bližina bivališča sta dve pomembni tradicionalni osnovi druženja prebivalcev v lokalnih skupnostih. V preteklosti (pogosto še danes, vsaj na podeželju) sta ti obliki druženja dominirali. Vendar pa so ravno v procesu urbanizacije prišle bistvene spremembe. Vse večja prostorska mobilnost je začela trgati številne, močne sorodstvene vezi na vasi. Posamezniki, ki so se priselili s podeželja v — bolj ali manj oddaljeno — mesto, so se znašli v novem okolju pretežno skupaj s tujimi ljudmi, ki so se priselili spet iz drugih krajev. Tako nastaja večja prostorska razpršitev sorodnikov, ki s tem izgubijo možnost, da bi se shajali tako pogosto, kot bi se sicer, če bi vsi živeli v istem kraju. Močno oddaljen sorodnik ne more več igrati tako pomembne vloge, kot jo je včasih, ko je npr. živel v isti ali sosedni vasi kot drugi sorodniki.

Tudi zmanjševanje števila družinskih članov in socializacija številnih funkcij prejšnje patriarhalne družine (tj. prehajanje teh funkcij, npr. izobraževanja, varstva, vzgoje, zabave, proizvodnje idr., na posebne specializirane družbene institucije) vse bolj omejuje pomen in vlogo sorod-

stvenih odnosov v vsakdanjem življenju. Sorodstvo je vse bolj specifična osnova medsebojne solidarnosti, s katero posameznik lahko računa in jo uveljavlja predvsem tedaj, ko mu redne institucionalne storitve ne zado-
stujejo in potrebuje še posebno pomoč.

Gradivo iz našega raziskovanja nam kaže, da ravno sorodstvene vezi lahko pomenijo celo odločilen dejavnik, ki posameznikom preprečuje preselitev iz vasi v mesto. Zaradi moralnih dolžnosti do staršev ali drugih bližnjih sorodnikov, ki potrebujejo pomoči, včasih tudi sin ali hči pre-
življa hude stiske. Če ostane doma, npr. na kmetiji, se odpoveduje bolj-
šemu življenju v mestu, če pa se preseli v mesto, se čuti kriv,⁷ da more-
biti ni izpolnil svojih dolžnosti do sorodnikov. Nadaljnje, podrobnejše
raziskovanje bi lahko natančno pokazalo, koliko je npr. v širšem geograf-
skem zaledju Velenja še potencialne, sedaj nezadostno izkoriščene delovne
sile, ki bi jo delno sprostili že s tem, da bi bolj poskrbeli za stare in druge
odvisne prebivalce na podeželju.⁸

Pričakovali bi, da bo v Velenju, ki ga po večini sestavljajo le pri-
seljenci, sorodstvo imelo razmeroma manj pomembno vlogo. Posamezniki,
ki se priselijo v Velenje, se obenem s tem — vsaj fizično — ločijo od
sorodnikov v krajih svojega prejšnjega bivališča.

Glede na ta pričakovanja se zdi, da je delež anketirancev, ki so
odgovorili, da se dobivajo s svojimi sorodniki ali, da vsaj imajo sorodnike
v Velenju, sorazmerno visok. (Nimamo pa podatkov o tem, iz kakšnih
drugih krajev, tako da bi imeli možnost primerjave in objektivnejšega
presojanja.) Ravno 50 % vprašancev ima sorodnike v Velenju; od teh je
le 7 % takih, ki ne vzdržujejo stikov z njimi, 37 % se jih dobiva s svojimi
sorodniki nekajkrat mesečno, 6 % pa nekajkrat letno. V povprečju ima
torej vsak drugi odrasli prebivalec novega Velenja sorodnika ali sorodnike
(poleg svoje ožje družine, s katero stanuje) v kraju. Samo vsak sedmi od
teh, ki imajo sorodnike v Velenju, ne vzdržuje stikov z njimi. Če torej
posameznik ali družina že ima sorodnike v kraju, potem največkrat tudi
vzdržuje pogoste stike z njimi, tj. dobivajo se nekajkrat mesečno.

Pri tem gre seveda le za povprečje, ki zakriva velike razlike med
posameznimi kategorijami prebivalstva. Značilno je zlasti, da ima od
tistih, ki se niso priselili in jih lahko štejemo za »domačine«, kar 82 %
v Velenju kakšno družino (razen svoje) ali posameznika, s katerim je
v sorodu, medtem ko je med priseljenimi takih le 45 %. To nam potrjuje
misel, da se obenem s preseljevanjem pokaže oddaljenost kot ovira, ki
onemogoča recipročno izmenjavo uslug med sorodniki, še zlasti v smeri
intergeneracijskih sorodstvenih odnosov. Domačini imajo svoje sorod-
stvene vezi osredotočene v samem Velenju, medtem ko imajo priseljenci

⁷ Seveda so poleg tega tudi primeri, ko morajo npr. občinski organi skrbeti
za stare ljudi na vasi, čeprav imajo le-ti v mestu svoje otroke z dokaj visokimi
osebnimi dohodki.

⁸ Tudi čist ekonomski račun bi bil zanimiv: odgovoriti bi bilo treba na
vprašanje — ali bi bili stroški za razširjeno socialno službo večji, kot je izguba
zaradi nepopolno oz. neadekvatno zaposlene delovne sile, ki jo vežejo sicer ne-
preskrbljeni prebivalci — sorodniki, ali narobe.

večji del svojih sorodnikov v kraju prejšnjega stalnega bivališča. Po priselitvi sicer postavljajo tudi nove sorodstvene vezi v kraju, npr. s tem, ko se priseljenec sam ali kateri od njegovih družinskih članov poroči, prek zakonskega druga razširi mrežo sorodstvenih in posredno seveda tudi prijateljskih in drugih intimnejših odnosov.⁹ Vendar je načeloma razširjanje sorodstvenih odnosov po naselitvi v Velenju dosti bolj omejeno, kot to velja npr. za prijateljske odnose.

Med najbolj mobilne kategorije prebivalstva spadajo npr. nekvalificirani in polkvalificirani delavci na eni in uslužbenci oz. strokovnjaki na drugi strani. Zato smo pričakovali, da so le-ti razmeroma najmanj vključeni v mrežo sorodstvenih odnosov. Zbrani podatki nam res kažejo, da je razmeroma največ takih anketirancev, ki sploh nimajo sorodnikov v kraju, med uslužbenci, največ takih, ki ne vzdržujejo stikov s sorodniki (četudi jih imajo), pa med nekvalificiranimi in polkvalificiranimi delavci. Med temi delavci so največji del tisti, ki so se za stalno naselili v kraju. Čisto poseben problem pa so seveda sezonski delavci, ki imajo zaradi svoje nestalnosti in večkratnega preseljevanja sploh najmanj možnosti, da bi se po sorodstvenih odnosih vključevali v družbeno življenje kraja. Pri obravnavanju problema sezonskih delavcev kot marginalnih posameznikov v določeni lokalni skupnosti torej ne bi smeli pozabljati, da so prikrajšani za pomembno možnost integracije v skupnost tudi po mreži sorodstvenih odnosov.

Nadalje so za tiste, ki imajo razmeroma najmanj sorodnikov v Velenju, značilne še naslednje strukturne karakteristike: med njimi prevladujejo priseljenci iz večjih in bolj oddaljenih krajev, tisti, ki imajo več kot le osnovnošolsko izobrazbo, in kategorija mlajših odraslih prebivalcev. Za tiste, ki so se priselili iz večjih krajev (mest), si lahko razlagamo, da so že pred priselitvijo živeli bolj urbanizirano življenje; ena od značilnosti tega življenjskega načina pa je — kot smo že pojasnjevali — tudi manjša vloga sorodstvenih odnosov. Ta mestna naselja so obenem tudi bolj oddaljena od Velenja; poleg tega je med Velenjčani, ki so se priselili iz njih, še relativno več bolj izobrazbenih in uslužbencev. Tako se vrsta strukturnih značilnosti, ki vse podobno vplivajo na sorodstvene odnose, medsebojno sešteva in s tem povečuje razlike v primeri z drugimi strukturnimi kategorijami prebivalstva.

Od vseh najmanj so vpleteni v sorodstvo in sorodstvene odnose mladi, samski priseljenci. Zanje so pglavitni način vključevanja v družbeno življenje prijateljski odnosi, ne pa sorodstvo. To je razumljivo; če so npr. prišli v rudarsko šolo, so prišli sami, svoje sorodnike so pustili v kraju prejšnjega stalnega bivališča, medtem ko si kot samci novih sorodstvenih vezi v Velenju še niso mogli ustvariti.

⁹ Podatki iz ankete nam kažejo, da imajo priseljenci, ki so poročeni, relativno več sorodnikov v Velenju in da se tudi pogosteje dobivajo z njimi, kot to velja za samce. Poleg tega velja že kot pravilo, da se velika fluktuacija in preseljevanje kaže predvsem med samci, medtem ko se poročeni navadno ustalijo in — če jih niso že prej — »poženejo korenine« v kraju.

1. Stiki s sorodniki in prijatelji v kraju prejšnjega stalnega bivališča

Kot smo že opozorili, so priseljenci praviloma vključeni v mrežo neformalnih družbenih odnosov v novem kraju (priselitve) in obenem še vedno povezani s prebivalci v kraju prejšnjega stalnega bivališča. Zanima nas, kako se ta povezanost na eni in drugi strani spreminja v procesu adaptacije in integracije priseljencev; ali npr. intenzivnejše ustvarjanje novih odnosov v kraju priselitve (Velenju) spremlja upadanje oz. konec družbenih stikov s prebivalci v kraju prejšnjega bivališča? Ali se pri tem kažejo kakšne razlike med sorodstvenimi in prijateljskimi odnosi? Kako dolgo priseljenci še vzdržujejo stike s sorodniki in prijatelji v kraju prejšnjega bivališča?

V anketi smo v zvezi s tem najprej tistim, ki so se priselili, zastavili tile dve vprašanji: »Ali imate v kraju prejšnjega stalnega bivališča kakšne dobre prijatelje ali sorodnike, s katerimi se obiskujete, ali si z njimi dopisujete?« (Odgovor — »število družin sorodnikov«...; »število prijateljev«...) Tiste, ki so odgovorili pritrdilno, smo nadalje vprašali — »Ali, ste jih v zadnjem letu kdaj obiskali (— kolikokrat sorodnike, — kolikokrat prijatelje)?« Z odgovori na prvo vprašanje smo dobili podatke o številu sorodstvenih in prijateljskih odnosov, z drugimi pa podatke o pogostosti teh odnosov s prebivalci v kraju prejšnjega stalnega bivališča.

Število prijateljev v kraju prejšnjega bivališča močneje upada šele po dveh letih in pol, medtem ko število sorodnikov ostaja bolj konstantno tudi še po tem času. Takšne rezultate smo pričakovali, saj je sorodstvo trajnejša in trdnjša osnova medsebojnih odnosov kot pa prijateljstvo. Kadar se velenjski priseljenci po daljšem času še vračajo v svoj rodni kraj (ali tja, kjer so prej dalj časa živeli), gre največkrat za primere, ko obiskujejo svoje sorodnike, ki so še ostali v tem kraju; relativno pol manj pa jih ima stike s svojimi starimi prijatelji. Delež priseljencev, ki imajo prijatelje v kraju prejšnjega bivališča, se s časom bivanja v Velenju zmanjšuje (57 % priseljencev, ki so se priselili v času zadnjih 9 mesecev, 54 % tistih, ki so se priselili pred 9 meseci do 2,5 let, in 35 % tistih, ki so v Velenju več kot 2,5 leti — ima še prijatelje); delež tistih, ki imajo še stike s sorodniki, pa ne kaže podobne tendence spreminjanja. V povprečju 70 % priseljencev vzdržuje stike s svojimi sorodniki, le 42 % pa s prijatelji v kraju prejšnjega bivališča.

Poleg tega, da ima sploh dosti večji delež priseljencev stike s sorodniki kot s prijatelji, je značilno, da sorodnike v kraju prejšnjega bivališča tudi bolj pogostoma obiskujejo kot prijatelje.

Oddaljenost krajev, iz katerih so se posamezniki priselili, ne vpliva na število sorodnikov, s katerimi vzdržujejo stike, pač pa vpliva na pogostost teh stikov (kolikokrat so jih obiskali). Najbolj pa oddaljenost vpliva na pogostost obiskovanja prijateljev; tako je npr. relativno dvakrat več tistih vprašancev, ki v času enega leta niso obiskali prijateljev — v krajih, ki so oddaljeni nad 50 km od Velenja, kot pa tistih,

ki niso obiskali svojih prijateljev v krajih, ki so le 10 km oddaljeni od Velenja. To nam ponovno potrjuje, da so ljudje pripravljene več žrtvovati — če je potrebno — za to, da bi ostali v tesnejših stikih s svojimi sorodniki kot pa s svojimi prijatelji. V svojem komuniciranju s sorodniki v povprečju premagujejo večje oddaljenosti in so torej pripravljene na večje stroške ter v daljšem časovnem obdobju kot pa v komuniciranju s prijatelji iz kraja prejšnjega bivališča.

Nadalje je zanimiva tudi naslednja primerjava: število in pogostnost stikov s prijatelji se povečuje s tem, ko prehajamo od manjših vasi prek večjih podeželskih krajev do mestnih naselij; nasprotno pa je število sorodnikov in pogostnost stikov s sorodniki v kraju prejšnjega bivališča tem večja, čim manjši je kraj. V teh podatkih se (verjetno) izraža različni pomen in vloga sorodstvenih odnosov, ki ga le-ti sploh imajo v družbenem življenju podeželsko-kmečkih in mestno-industrijskih lokalnih skupnosti. Tisti, ki so se v Velenje priselili iz drugih mest, se torej bolj povezujejo s temi kraji po svojih prijateljih; priseljenci s podeželja pa se razmeroma bolj opirajo na sorodstvene odnose. Med prvimi prevladujejo priseljenci iz kategorij z relativno najvišjo izobrazbo, med drugimi delavci in gospodinje; v enem in drugem primeru imajo najpogostnejše stike najmlajši Velenjčani (18—25 l.) medtem ko z večjo starostjo priseljencev postopoma upada intenziteta njihovih stikov s prijatelji in sorodniki, ki živijo v krajih, od koder so se priselili v Velenje.

V. KDO SE S KOM DRUŽI V VELENJU

Največkrat se razpravljanje o neformalnih odnosih med prebivalci kake lokalne skupnosti omejuje na razpravljanje o intenziteti in o vrstah (oblikah) ali načinih druženja. Problem, ki ga postavljajo zlasti z vidika sodobnega urbaniziranega načina življenja, je predvsem problem osamljenosti človeka v velikanski anonimni množici mestne aglomeracije. Gre torej za vprašanje, koliko je kdo vključen v mrežo neformalnih odnosov, koliko ima kdo stikov. Pri tem v empiričnih raziskavah ugotavljajo npr., kolikšno število prebivalcev je povsem izoliranih in kakšni osebni ter socialni problemi iz tega sledijo. Število izoliranih upoštevajo kot kazalec (nizke) stopnje »komunikativne integracije« skupine, kateri ti posamezniki pripadajo.

Tudi v našem dosedanem razpravljanju smo prikazali intenziteto povezanosti posameznika — po prijateljskih, sosedskih in sorodniških odnosih — z drugimi prebivalci v Velenju. Vendar niti praktični niti teoretični problemi s tem še niso izčrpani. Ne gre samo za to, koliko in kako se kdo druži z drugimi pripadniki lokalne skupnosti, temveč je bistvenega pomena tudi vprašanje, *s kom se kdo druži v okviru lokalne skupnosti*. Podatki iz empiričnega raziskovanja nam lahko nakažejo, ali

se znotraj lokalne skupnosti — Velenja — kažejo posebni relativno zaprti sloji prebivalstva, ki so si medseboj bolj ali manj odtujeni. Medtem ko smo prej govorili (ali pa bo to še predmet razpravljanja v naslednjih poglavjih, kasneje) le o fizični distanci kot determinanti druženja in aktivnosti prebivalcev, gre sedaj za »socialno distanco« med ljudmi. Zanima nas namreč, kako izrazita je tendenca, da se enaki družijo z enakimi, s tem pa oddaljujejo od drugih, ki imajo drugačne strukturne karakteristike. S tem lahko zelo abstraktno filozofsko razpravljanje o problemih alienacije približamo vsakdanjemu življenju prebivalcev v lokalni skupnosti. Obenem pa se šele s tem tudi približamo tipično sociološkemu načinu obravnavanja družbene strukture; t. j. ne le glede na koincidenco demografskih, ekonomskih, političnih in drugih lastnosti posameznikov (npr. koliko prebivalcev je enega ali drugega spola, koliko jih ima kakšno višino osebne dohodka, koliko jih ima ali nima politične funkcije ipd.), temveč tudi glede na stopnjo dejanske medsebojne povezanosti prebivalcev z enakimi ali različnimi — omenjenimi — lastnostmi. Ugotavljanje, koliko prebivalcev se druži le s prijatelji ali sosedi ipd., ki jih lahko uvrščamo (glede na posamezne kriterije ali celo več kriterijev) v iste strukturne kategorije, nam torej obenem kaže, koliko je lokalna skupnost integrirana ali segmentalizirana, koliko je torej sploh resnična skupnost.

Tudi ko ne bi bilo nobenega izoliranega posameznika v kraju (to bi lahko označili kot stanje maksimalne komunikativnosti integracije), še vedno obstoja možnost, da je lokalna družbena enota povsem razcepljena v posamezne segmente ali »družbene plasti«; to bi — z nekoliko drugega vidika — pomenilo spet zelo nizko stopnjo njene integracije.

Na tem mestu problema ne moremo podrobneje obravnavati, temveč bomo le ilustrativno prikazali nekaj podatkov, ki smo jih zbrali z anketo.¹⁰ Ker smo anketirali le določen vzorec prebivalcev Velenja, je seveda tudi število podatkov, ki smo jih lahko *posredno* dobili o njihovih prijateljih in sosedih, zelo omejeno.

Splošna ugotovitev, do katere smo prišli na osnovi zbranih podatkov, je, da se Velenjčani v svojih prijateljskih in sosedskih odnosih (sorodstvenih nismo posebej zasledovali) družijo pretežno le po principu »*enaki z enakimi*«. Statistični izračuni (X^2 , C) nam kažejo večjo pomembnost razlik kot v vseh drugih primerih v tej raziskavi.

Poglejmo najprej nekaj konkretnih ugotovitev o tem, koliko se družijo prijatelji s prijatelji. Najvišjo stopnjo povezanosti med karakteristikami anketirancev in njihovih prijateljev smo ugotovili glede na njihovo starost.

¹⁰ Če bi hoteli podrobneje analizirati notranjo slojevitost lokalne skupnosti glede na intrakategorialno in interkategorialno druženje prebivalcev, bi uporabili tudi drugačen metodološki prijem; v prejšnji raziskavi »Družbena participacija občanov v lokalni skupnosti« smo npr. anketirali vse prebivalce kraja, tako da smo imeli možnost primerjati vse (čez sto) značilnosti vsakega posameznika z značilnostmi njegovih prijateljev in s tem tudi možnost kompleksne analize »sociološke strukture« lokalne skupnosti.

Starost vprašancev glede na starost njihovih najboljših prijateljev

Starost prijateljev	Starost vprašancev			
	18—25	26—35	36—45	46 in več
18—25	60	10	3	—
26—35	36	71	35	18
36—45	4	14	46	26
46 in več	—	5	15	56
	100	100	100	100

$$\chi^2 = 275,6 \quad C = 0,631$$

Četudi smo razčlenili populacijo na manjše kategorije, kot npr. starih 26 do 35 let ipd., ima vendarle večina anketirancev svoje prijatelje znotraj starostne kategorije, v katero spadajo tudi sami. Tako se npr. skoraj tri četrtine starih od 26—35 let družijo s prijatelji iz iste starostne kategorije. Ti podatki nam odkrivajo razmeroma zelo zaprte in jasno razmejene starostne kategorije.

Bolj kot glede na starost je sociološko zanimivo druženje prijateljev glede na izobrazbo. Starost je namreč biološki faktor, ki ga moramo vsaj pretežno obravnavati kot konstanto. Diferenciacija ljudi glede na izobrazbo pa je bolj družbeno pogojena in ima tudi pomembnejše družbenopolitične posledice. Tako naše raziskovanje v Velenju kot že številna druga v Jugoslaviji in drugod so pokazala, da je družbeno-politična participacija posameznih kategorij prebivalcev zelo različna. Eden od dejavnikov, ki povzročajo največje razlike v stopnji te participacije, je ravno izobrazba. Tisti, ki imajo najnižjo stopnjo izobrazbe, npr. komajda sodelujejo v raznih institucionalno določenih oblikah samoupravljanja, praviloma ne dajejo pobud ali predlogov za reševanje problemov (ali pa vsaj relativno najbolj poredko), redkokdaj javno izražajo svoja kritična stališča, so razmeroma najmanj informirani o gospodarskem, kulturnem in družbenopolitičnem dogajanju v svojem kraju in občini, nimajo opredeljenega odnosa do številnih problemov, in ob vsem tem seveda tudi nimajo pomembnejšega vpliva na odločanje bodisi na krajevnem bodisi na občinskem ali višjih »nivojih«.¹¹

¹¹ Ta situacija je — praktično vzeto — politično še bolj delikatna iz dveh razlogov: 1. Enake ali podobne tendence, kot smo jih nakazali za izobrazbo, veljajo tudi za dohodek, kvalifikacijo, poklic, delovno mesto, idr.; ker pa se te praviloma kumulirajo, se s tem razlike potencirajo. Tisti, ki ima najnižjo izobrazbo, ima največkrat tudi najnižji dohodek, najnižjo kvalifikacijo, je delavec (ali kmet — teh pa v našem vzorcu nismo zajeli), nima vodilnega položaja na delovnem mestu itd. 2. Drugi vidik, ki nam pojasnjuje, zakaj se problem diferenciacije med posameznimi kategorijami prebivalcev zaostreje, pa zadeva osrednjo temo tega poglavja, namreč problem »socialne homofilije«; tj. problem zapiranja vrhnjih kategorij strukture lokalnih skupnosti na osnovi neformalnih, prijateljskih odnosov.

Izobrazba vprašancev in njihovih prijateljev (v %)

Izobrazba prijateljev	Izobrazba vprašancev			
	do 4. raz. osn. šole	5. do 8. raz. osn. šole	nižja strok. šola	srednja, višja ali vis. šola
do 4. razr. osnovne šole	43	11	5	1
5. do 8. razr. osnovne šole	39	65	18	12
nižja strokovna šola	16	19	59	13
srednja višja ali visoka šola	2	6	18	74
skupno	100	100	100	100

$$X^2 = 143,6 \quad C = 0,524$$

Iz tabele je razvidna visoka korelacija med izobrazbo vprašancev in izobrazbo njihovih prijateljev. Skoraj tri četrtine vprašancev, ki smo jih uvrstili v kategorijo prebivalcev z najvišjo stopnjo izobrazbe (srednja, višja ali visoka), ima svoje prijatelje znotraj iste kategorije. Le en sam vprašanec iz te kategorije ima prijatelja, ki ima do 4 razrede osnovne šole. Na drugi strani pa nam odgovori vprašancev, ki imajo najnižjo stopnjo izobrazbe, kažejo, da se tudi ti »zapirajo« in družijo pretežno le med seboj. Kar 82 % tistih, ki imajo do 4 razrede osnovne šole, ima prijatelje v isti kategoriji ali v kategoriji prebivalcev s 5 do 8 razredi osnovne šole. Dve tretjini vprašancev, ki imajo 5 do 8 razredov osnovne šole je odgovorilo, da ima tudi njihov najboljši prijatelj v Velenju enako stopnjo izobrazbe, itd.

Nadalje smo si priskrbeli podatke tudi glede na ločitev zaposlenih prebivalcev na tiste, ki imajo vodilni položaj na delovnem mestu, in tiste, ki ga nimajo. Tudi s tega vidika smo pričakovali, da se kaže neka socialna distanca med dvema kategorijama zaposlenih, ki se razločujeta po položaju v funkcionalni hierarhiji delovne organizacije. Organizacijska struktura delavskega samoupravljanja sicer spreminja institucionalna razmerja med kategorijama, vendar se v neformalni sferi lokalnega družbenega življenja med njima še vedno kaže ločnica in medsebojna odtujenost. 70 % tistih vprašancev, ki imajo vodilni položaj na delovnem mestu, je odgovorilo, da ima tudi njihov najboljši prijatelj vodilni položaj v delovni organizaciji, kjer so zaposleni; le 23 % teh vprašancev ima najboljšega prijatelja med drugimi zaposlenimi in 7 % med prebivalci, ki niso zaposleni. Obenem se tudi več kot polovica zaposlenih, ki nimajo vodilnega položaja, družijo le znotraj lastne kategorije. Vendar je značilno, da relativno več »podrejenih« (33 %) odgovarja, da imajo najboljšega prijatelja med »vodilnimi« kot pa narobe (23 %).

»Nižji« torej bolj izrazito kažejo določeno težnjo povezovanja navzgor, kot »višji« navzdol. To pa ravno ves problem družbene stratifikacije (z

vidika, kot ga na tem mestu obravnavamo) še bolj zastruje. Poenostavljeno izraženo se namreč problem socialistične družbe zastavlja kot problem, kako z ene strani onemogočiti osamosvojitvev in odtujitev vodilnih in kako z druge pritegniti ter vključiti družbeno-politično neangažirane, nevplivne prebivalce v reševanje skupnih zadev. Po marksističnem gledanju je že v naravi »vodilni« (pri tem mislimo na širši problem, z vidika teorije odmiranja države in prava) vedno pričujoča imanentna tendenca, da bi se osamosvojili v posebno »silo nad družbo«.

Kako se vprašanci družijo s prijatelji glede na položaj na delovnem mestu

Položaj prijateljev na delov. mestu	Položaj vprašancev na delovnem mestu		
	ima vodilni položaj	nima vodilnega položaja	ni zaposlen
ima vodilni položaj	70	33	10
nima vodilnega položaja	23	52	14
ni zaposlen	7	15	76
s k u p n o	100	100	100

$$X^2 = 212,7 \quad C = 0,583$$

Spontane tendence posameznikov so močnejše usmerjene navzgor, medtem ko je stvar demokratične organizacije predvsem v tem, da omogoča čim tesnejše povezovanje »višjih« z »nižjimi«.¹²

Podobne tendence, kot smo jih prikazali za starost, izobrazbo in položaj na delovnem mestu, se kažejo tudi pri razčlenitvi na tiste s funkcijami v organizacijah ali društvih, ki delujejo v Velenju, in na druge, ki nimajo funkcij. Četudi je prvih v našem vzorcu (seveda le tistih, ki imajo prijatelje in ki so znali povedati, ali njihov najboljši prijatelj ima kakšno funkcijo ali ne) le 121, drugih pa več kot dvakrat toliko, tj. 255, ima vendarle še skoraj dve tretjini »funkcionarjev« najboljšega prijatelja, ki je tudi »funkcionar«. Tri četrtine vprašancev, ki nimajo funkcij v organizacijah ali društvih v kraju, pa ima najboljšega prijatelja iz iste kategorije — »nefunkcionarjev«. (Ta podatek se nekoliko ločuje od prejšnjih ugotovitev o »povezovanju navzgor«, vendar si to odstopanje pojasnujemo s tem, da gre za različno število vprašancev v eni in drugi kategoriji.)

¹² Na tem mestu se ne moremo spuščati v temeljitejšo pojasnjevanje ugotovljene pravilnosti, da se enaki družijo z enakimi in še prav posebej »višji« z »višjimi«. Verjetno igra pri tem pomembnejšo vlogo enakost ali podobnost njihovih potreb in koristi; že prejšnje raziskovanje nas navaja k sklepu, da se tesneje povezujejo zlasti posamezniki s podobnimi ali komplementarnimi potrebami ali interesi. Tako ima posameznik večje možnosti, da izraža svoje potrebe prijateljem, in obenem tudi od njih pričakuje dobrine, ki jih sam najbolj ceni. Takšni stiki torej najbolj »nagrajujejo« (v najširšem pomenu besede). Če pa je prijatelj poleg tega še »višji«, ima praviloma tudi večji vpliv na razpolaganje z dobrinami, tako da je od njega pričakovati večje koristi kot od tistih, ki imajo po katerem koli že kriteriju nižji položaj. V tem je torej eno od pojasnil obravnavane tendence povezovanja navzgor.

Dosedaj smo razpravljali o tem, kdo se s kom druží v Velenju, samo glede na prijateljske odnose. Končno pa naj v zvezi s to t mo prikažemo tudi, kako se družijo sosedje. Domnevali smo namreč, da je tendenca druženja »enakih z enakimi« manj izrazita v primerih, ko gre za sosedske, kot tedaj, ko gre za prijateljske odnose. Hipotetično smo postavili, da je stopnja selektivnosti pri izbiri družabnikov in veljavnost omenjenega načela socialne homofilije (enaki z enakimi) tem bolj brezizjemna, čim bolj intimni so medsebojni odnosi. Za sosedske odnose pa je na splošno značilna manjša intimnost kot za prijateljske odnose (v našem primeru smo podatke iskali celo le za najboljšeega prijatelja).

Dosegljivi podatki nam omogočajo primerjavo samo glede na starost in izobrazbo. Ugotovili smo, po starostnem kriteriju, da se sosedje zares, tako kot smo pričakovali, manj družijo znotraj istih starostnih kategorij (intra-kategorialno), kot se posamezniki s svojimi najboljšimi prijatelji.¹³ Po drugi strani pa gornja hipoteza ni bila potrjena tudi z vidika izobrazbe. Sosedje se prav tako (in enako $C = 0,539$) držijo pravila socialne homofilije — »enaki z enakimi« — kot smo  e prej ugotovili za odnose med prijatelji. Tako ima npr. kar tri četrtine (75 %) vprašancev, ki smo jih uvrstili v kategorijo Velenjčanov z najvišjo stopnjo izobrazbe (z dokončano srednjo, višjo ali visoko šolo) sosedo — s katerimi imajo največ stikov — iz iste kategorije prebivalcev. Le 25 % pa jih ima tesnejše stike s sosedi iz vseh drugih kategorij prebivalcev, čeprav le-ti sestavljajo 74 % obravnavanega vzorca. Čeprav ima v celoti le 35 % sosedov nižjo strokovno izobrazbo, se vendarle 62 % vprašancev, ki so končali nižjo strokovno šolo, najbolj druži s temi sosedi, 21 % pa s sosedi iz kategorije Velenjčanov z najvišjo stopnjo (dokončana srednja, višja ali visoka šola) izobrazbe. Relativno dosti manj se jih druži s sosedi, ki imajo le nekon ano ali končano osnovno šolo.

Končno se kaže neka tendenca druženja sosedov po načelu »enaki z enakimi« tudi glede na poklic in število otrok; vendar je v teh primerih korelacija precej nižja (za poklic $C = 0,399$, za število otrok $C = 0,171$).

VI. ZADOVOLJSTVO Z DINAMISTIKI

 e raziskujemo neformalne odnose (stike) med prebivalci določene lokalne skupnosti tudi zato, da bi nam rezultati lahko bili osnova za zavestno, načrtno vplivanje na te odnose v praksi, potem se ne smemo omejiti na preučevanje navzven opaznih odnosov med ljudmi, temveč je treba upoštevatí tudi stališča, vrednote oz.  elje teh prebivalcev. Šele upoštevanje morebitnega razhajanja med dejanskim načinom in inten-

¹³ Koeficient kontingence, ki kaže na korelacíjo starosti vprašancev in starosti njihovih najboljših prijateljev, $C = 0,631$, ko gre za odnose med sosedi, pa je le $C = 0,238$.

zitetu druženja prebivalcev, in tistim, kar bi le-ti hoteli oz. želeli, nam nakazuje realne okvire planiranja in praktičnega ukrepanja.

Konkretno smo tudi za Velenje domnevali, da se iz raznih vzrokov verjetno kažejo večja ali manjša razhajanja med dejanskimi prijateljskimi, sosedskimi, sorodstvenimi in drugimi stiki, ki jih imajo (ali nimajo) posamezniki z drugimi prebivalci kraja, in tistim, kar si prebivalci želijo imeti. Pri tem gre za dva problema:

1. ugotoviti, na katerih področjih oz. v kakšnih situacijah, za katere strukturne kategorije in iz kakšnih vzrokov se kaže razhajanje med dejanskimi stiki, ki jih posameznik ima z drugimi prebivalci v okviru lokalne skupnosti, in stiki, ki bi jih (glede na stopnjo intimnosti, intenziteto druženja, glede osebnosti družabnikov ipd.) želel imeti.

2. ali naj bodo želje, vrednote, potrebe ljudi, takšne, kakršne pač v danem času in okolju imajo, v načelu tisto, kar naj bo vodilo in merilo v praktičnih akcijah?

Prvi problem nas zanima zlasti glede na glavno temo našega raziskovanja v Velenju, tj. glede na proces integracije priseljencev in način njihove naselitve v kraju. Pri tem smo upoštevali predvsem dimenzijo intenzitete druženja z drugimi prebivalci v kraju tako, da smo vsakega anketiranca vprašali o njegovih stikih »... ali ste zadovoljni s temi, ki jih že imate, ali bi jih želeli imeti več, ali pa bi bili rajši bolj sami zase, kot ste sedaj?« Ker stopnja vključevanja v neformalne družbene stike v kraju ni odvisna samo od volje posameznika, nas zanima, v katerih okoliščinah je največ priseljencev zadovoljnih ali nezadovoljnih s svojimi stiki. Nezadovoljstvo pa lahko — najbolj poenostavljeno — razumemo bodisi kot nezadovoljstvo zaradi omejenih (premajhnih) možnosti druženja, ali zaradi prevelike vključenosti v mrežo neformalnih stikov oz. izpostavljenosti tem stikom.

Najprej smo izhajali od hipoteze, da je razlika med željenimi (za posameznike »idealnimi«) in resničnimi stiki največja takoj po priselitvi, s časom bivanja v kraju pa se postopoma zmanjšuje; tj. čim dalj časa priseljenec — ob nespremenjenih drugih okoliščinah — živi v kraju, tem bolj je verjetno, da doseže željeno stopnjo vključenosti v neformalne družbene odnose. Zbrani podatki nam to tendenco potrjujejo ($X^2 = 27,45$, $C = 0,21$; glej tabelo spodaj).

Zadovoljstvo z danimi stiki glede na čas bivanja v Velenju (v %)

Zadovoljstvo s stiki	Se je priselil			Se ni priselil
	v zadnjih 9 mesecih	pred 9 mes. do 2,5 leta	pred 2,5 leta	
zadovoljen s sedanjimi	55,4	69,6	72,3	81,1
želi več stikov	42,8	28,8	19,7	13,4
želi manj stikov	1,8	1,6	8,0	5,5
s k u p n o	100	100	100	100

N = 585

Iz tabele je jasno razvidna tendenca, da se delež tistih priseljencev, ki so zadovoljni z obstoječimi stiki, s časom bivanja v kraju povečuje. Najmanj zadovoljnih je med priseljenci, ki so se priseljevali v času zadnjih devet mesecev (pred anketiranjem). Seveda pa njihovo nezadovoljstvo izhaja skoraj izključno iz tega, ker se še niso mogli v željeni meri vključiti v mrežo intimnejših, medosebnih odnosov v Velenju. Zato jih kar 43 % želi imeti več stikov, kot jih res imajo. Z nadaljnjim potekom bivanja po priselitvi v Velenju se odstotek tistih, ki bi želeli imeti več stikov, zmanjšuje, odstotek tistih, ki so zadovoljni z danimi stiki, ki jih imajo, pa se povečuje. Med domačini («se niso priselili») je razmeroma največji odstotek (81 %) takih, zadovoljnih s stiki, ki jih res imajo, in najnižji odstotek tistih, ki bi želeli imeti več stikov. V dveh letih in pol ima večina priseljencev že zadovoljeno potrebo po družbenih stikih v novem kraju; kljub temu pa so priseljenci, ki so v Velenju že nad 2,5 let, še vedno bolj nezadovoljni s stiki, kot pa domačini, ki že vse svoje življenje živijo v tem kraju (in njegovi najbližji okolici). Po drugi strani pa je tistih, ki bi želeli imeti manj stikov, kot jih sedaj imajo, relativno največ med priseljenci, ki živijo v Velenju že več kot 2,5 let (8 % od teh priseljencev).

Iz navedenega izhaja, da je problem priseljencev (zlasti v prvem obdobju po naselitvi) — problem njihovih nezadostnih, neformalnih stikov. Tudi za vse prebivalce v povprečju velja, da jih dokaj več pogaša tesnejše stike (23 %), kot bi jih želelo večjo izoliranost, večjo samoto (6 %).¹⁴ Prav za priseljence pa je problem očitno zelo pereč, saj so proti svoji volji v določenem času osamljeni in so pač primorani sprijazniti se s tem dejstvom. Če bi jim prišli naproti z organizirano akcijo organov krajevne skupnosti, raznih društev in organizacij ali celo občine, bi verjetno lahko dokaj skrajšali čas njihovega vključevanja v družbeno življenje v Velenju. Le če je priseljenec tako vključen, pravzaprav šele zares zaživi kot celovita osebnost, kot človek, ki se lahko angažira v prid skupnosti in od nje dobiva razne družbene dobrine.

Tudi prevideni čas bivanja v Velenju je v neki zvezi z zadovoljstvom prebivalcev z danimi stiki. Razumljivo se zdi, da je med tistimi, ki so »že ... resno premišljevali, da bi se iz Velenja preselili v kak drug kraj«, manj zadovoljnih z družbenimi stiki, v katere so vključeni, kot med tistimi, ki nameravajo ostati v Velenju. Vendar ta razlika predvsem pomeni, da je med prvimi relativno več takih, ki si želijo manj stikov (ne pa da jih pogašajo). Med tistimi, ki bi se odselili iz Velenja, je relativno trikrat toliko vprašancev, ki si želijo manj stikov, kot med drugimi, ki nameravajo ostati v Velenju.

¹⁴ Ti podatki se nekoliko ločijo od odgovorov, ki so jih navajali na vprašanje — »v kakšni stavbi bi najrajši stanovali« in »zakaj«. Večina jih je namreč odgovorila, da bi rajši stanovali v enodružinski hiši in sicer pogosto zato, da ne bi bili toliko izpostavljeni stikom z drugimi ljudmi. Razliko si pojasnjujemo takole: številni posamezniki bi sicer radi navezali več tesnejših stikov, vendar ne kar na splošno s komer si že bodi, temveč z osebnostmi, ko jim duhovno ustrežajo.

Pri času bivanja v Velenju smo videli, da je v korelaciji z zadovoljstvom s stiki; medtem pa ugotavljamo, da tip stanovanjske hiše ni v nikakršni jasni zvezi s tem zadovoljstvom. Razlike v odgovorih prebivalcev, ki stanujejo v enodružinskih hišah, v manjših blokih ali v velikih blokih, statistično niso pomembne in ne kažejo posebne tendence. Seveda niti ni pričakovati, da bi tip stanovanjske stavbe lahko vplival na vse obravnavane vrste družbenih odnosov. Močnejše lahko determinira odnose med sosedi, manj prijateljske, še manj pa sorodstvene odnose. Končno gre pri tem še za drugo vprašanje: način zazidave stanovanjskega naselja lahko različno vpliva na družbene odnose tudi glede na način naselitve (bolj ali manj izrazita segregacija) posameznih strukturnih kategorij prebivalstva. Šele podrobnejše raziskovanje obeh vplivov istočasno, bi nam lahko dalo določnejši odgovor na vprašanje, ali tip stanovanjske zgradbe vpliva na to, koliko so stanovalci zadovoljni s stiki, v katere so vključeni v danih okoliščinah.

Da bi si ustvarili popolnejšo predstavo o tem problemu zadovoljstva in nezadovoljstva Velenjčanov z danim načinom in stopnjo družbene povezanosti, si oglejmo še nekaj dosegljivih podatkov o tem. Ker lahko domnevamo, da tudi v tem primeru sama povprečja še ne kažejo realnega stanja tudi za posamezne strukturne kategorije prebivalstva, se zastavlja vprašanje — kdo predvsem so tisti prebivalci, ki so najbolj zadovoljni ali najbolj nezadovoljni z danimi stiki. Logično bi se zdelo, da bodo najbolj nezadovoljni s stanjem predvsem tisti, ki imajo relativno najmanj stikov. Lahko bi pričakovali, da bodo le-ti najbolj težili k temu, da bi razširili, poživili svoje stike z drugimi prebivalci kraja. Vendar nam podatki takšne domneve ne potrjujejo. Zanimivo je, da nam nakazujejo prav nasprotno tendenco. Npr. *čim večje število prijateljev imajo posamezniki*, relativno tem manj jih je zadovoljnih z danimi stiki, tem *višji pa je odstotek tistih, ki si želijo imeti še več stikov, kot jih že imajo* (gl. tabelo spodaj).

Zadovoljstvo z danimi stiki glede na število prijateljev

Ali je zadovoljen s stiki	Koliko prijateljev ima v Velenju				
	nima	ima enega	ima dva	ima 3 ali 4	ima 5 ali več
zadovoljen s sedanjimi	70	79	75	70	56
želi več stikov	21	18	19	25	44
želi manj stikov	9	3	6	5	—
s k u p n o	100	100	100	100	100

N = 544

Nekoliko se loči od te tendence samo kategorija prebivalcev, ki sploh nimajo nobenega prijatelja (glej tabelo!) v Velenju. Dobljene podatke bi si lahko razlagali kot nejasno izraženo polarizacijo. Poleg tega, da npr. tisti, ki že imajo več prijateljev, želijo še več stikov, je neizrazito naka-

zana še druga smer, npr. da od tistih, ki nimajo nobenega prijatelja, relativno večji odstotek želi imeti več stikov, kot pri tistih, ki že imajo enega ali dva prijatelja.

Največ zadovoljnih (z danimi stiki) je med tistimi, ki imajo enega prijatelja (79 %), in tistimi z dvema prijateljema (75 %). Pri tistih, ki imajo več prijateljev, so manj zadovoljni večidel zato, ker želijo še bolj razširiti svoje stike, in ne toliko zato, ker bi želeli biti bolj sami zase, bolj izolirani. Presenetljivo pa je, da je med tistimi, ki nimajo nobenega prijatelja, obenem relativno najvišji procent vprašancev, ki »želijo manj stikov«.

Podobne značilnosti ugotavljamo tudi iz podatkov za sosedske odnose. Med anketiranci, ki imajo že največ stikov s sosedi (npr. s tremi družinami sosedov in s štirimi ali več), je relativno največ takih, ki želijo imeti še več stikov. Z druge strani pa je zanimivo, da so vsi (100 %) tisti, ki nimajo nobenih stikov z družinami v sosesčini, na vprašanje o zadovoljstvu odgovorili, da »želijo čim manj stikov«. To nas ponovno navaja k sklepu, da gre pri tem — med drugim — za dve kategoriji prebivalstva s povsem nasprotnimi tendencami. Eno od teh ekstremnih kategorij sestavljajo posamezniki, ki tako na ravni obnašanja (behavior) kot na ravni svojih osebnih vrednot bolj težijo k izolaciji in se bolj »držijo« sami zase in morda v krogu svoje družine. Druga kategorija oseb je spet — nasprotno — najbolj aktivno vključena v neformalne družbene interakcije in obenem visoko vrednoti druženje z drugimi prebivalci. Večina prebivalcev pa vendarle ni zajeta v ti dve kategoriji, temveč sodi po svojih značilnosti vmes med eno in drugo.

Kakšen je strukturni profil prebivalcev, ki si »želijo več stikov«? Med njimi prevladujejo moški, mlajši posamezniki (zlasti 18—25 let stari, od teh skoraj vsak drugi želi imeti več stikov), samski, kvalificirani in visoko kvalificirani delavci (verjetno zlasti mlajši izšolani rudarji), tisti s končano nižjo strokovno šolo (prihaja v poštev zlasti rudarska šola), tisti z razmeroma najvišjimi osebnimi dohodki, tisti ki imajo vodilni položaj na delovnem mestu, idr. Anketirancev, ki »želijo manj stikov« je relativno največ med tistimi z najnižjo stopnjo izobrazbe; čim višja je stopnja izobrazbe, tem manjši je njihov delež. Med tistimi, ki smo jih uvrstili v kategorijo z najvišjo stopnjo izobrazbe, skorajda ni takih, ki bi želeli manj stikov. Po kriteriju izobrazbe je med prebivalci, ki imajo do štiri razrede osnovne šole, relativno največ takih, ki si želijo manj stikov, in obenem najmanj anketirancev, ki si želijo več stikov. Glede na tip kraja prejšnjega stalnega bivališča pa smo ugotovili, da je največji odstotek takih, ki si želijo manj stikov, med priseljenci, ki so prej živeli v naseljih z do 200 prebivalci.

Tisti, ki so na splošno najbolj zadovoljni z danimi stiki (s takšnimi, kakršne imajo; najmanj jih želi spremembo), so predvsem domačini (»se niso priselili«), upokojenci (obojih je pa 82 % odgovorilo, da so zadovoljni), stari od 36 do 45 let (80 %), ženske (79 %) idr.

Končno nam je v zvezi z obravnavanjem zadovoljstva prebivalcev z njihovimi družbenimi stiki ostalo odprto še vprašanje bolj praktične,

akcijske narave, ki smo ga postavili uvodoma: kaj naj bo kriterij oz. vodilo pri ukrepanju za izboljšanje obstoječega stanja v praksi? Kaj je kriterij in merilo »boljšega« in »slabšega«; kako naj presojujamo, kaj pomeni »izboljšanje«, kaj pa »poslabšanje«?

Praviloma srečujemo v vsakdanjem življenju in literaturi naslednje mnenje: treba je le ugotoviti, kakšne so potrebe ljudi, njihove želje, njihova volja; — to je naloga npr. sociološkega raziskovanja. Na tej osnovi si je potem enostavno — treba le praktično prizadevati, da bi čimprej in čimbolj popolno uresničili to, kar si ljudje želijo. Žal pa nam temeljitejše raziskovanje problema kaže, da je problem dosti bolj zamotan in je dosti težje nakazati najboljšo rešitev.

V takem odnosu, ki izhaja od danih potreb (interesov, želja, stališč) ljudi, je nedvomno zaobsežen pomemben imperativ sodobnega družbenega življenja — demokratičnost. Vendar je dvomljivo, ali bi bilo ukrepanje, ki bi temeljilo le na tej osnovi, obenem tudi takšno, da bi ga lahko imenovali progresivno, in racionalno z vidika dolgoročnega razvoja. Upoštevati je torej treba tudi dinamično komponento družbenega življenja, prevedeno smer družbenega spreminjanja oz. razvoja, ter v zvezi s tem vzgojno in vodilno vlogo posameznikov, skupin in (ali) institucij. Če naj npr. arhitekt pri načrtovanju stanovanj in stanovanjskih naselij izhaja od izraženih (ugotovljenih) potreb in želja prebivalcev v danem kraju, vendarle ne bi najbolj opravil svoje naloge, če bi se omejil le na to. Najbolj nazorno ilustracijo za to nam dajejo primeri krajev, kjer je npr. stanovanjska kultura (ki je seveda le del splošne kulture in izraz stopnje družbeno-ekonomskega razvoja) še na zelo nizki ravni. V takih primerih se moderna koncepcija stanovanjskega in urbanističnega načrtovanja najostreje spopada z nerazvitimi potrebami stanovalcev. Popolna demakracija bi v takih okoliščinah vodila k ohranjanju primitivizma in zavirala hitrejši razvoj. Za ceno demokratičnosti bi bilo težko žrtvovati npr. osnovne higienske zahteve sodobnega urbaniziranega načina življenja ipd.

V manj zaostreni obliki so nastala taka nasprotja tudi v Velenju. Nastal je spopad med navadami posameznih priseljencev, ki so ustrezale staremu podeželsko-kmečkemu načinu življenja, in prizadevanjem lokalnega vodstva, da bi že od samega začetka (in ne šele v teku let in desetletij), vzporedno s fizično graditvijo modernega mestnega naselja pospešeno uresničevalo tudi družbeno in kulturno ustrezen način življenja prebivalcev Velenja. Zato bi preveč poenostavljeno in neobjektivno interpretirali ta pojav, če bi v njem videli le samovoljo posameznikov in »ukazovanje« stanovalcem. Kot je razvidno iz vsega gornjega, gre za dosti težje in bolj zamotano vprašanje, saj nam stihija in zaostalost ne moreta biti zaželeni.

(Se bo nadaljevalo)

James Bond ali malomeščan z orožjem

Hans Christoph Buch

James Bond v originalu:

Ian Fleming: »Casino Royale«; »Live and Let Die«; »Moonraker«; »Diamonds Are Forever«; »From Russia with Love«; »Dr. No«; »Goldfinger«; »For Your Eyes Only«; »Thunderball«; »You Only Live Twice«; »The Spy Who Loved Me«; »On Her Majesty's Secret Service«. Pan Books Ltd. London and Viking, New York, 1954—1964; »The Man with the Golden Gun«. Jonathan Cape, London, 1965.

V slovenskem prevodu: James Bond in dr. No. Tedenska tribuna 1965, št. 10—24 (op. prev.).

Prevodi v 10 jezikov, svetovna naklana 20 milijonov izvodov.

Dozdajšnje razlage za uspeh Flemingovih romanov o Jamesu Bondu vse po vrsti ne zadoščajo. Če se nočemo dati odpraviti z ominoznim »nekaj«, o čemer se tolikokrat govori spričo nenadne popularnosti v literaturi, popevkah, filmu, v industriji zabave sploh, in kar se da v resnici opredeliti zelo natančno, tedaj je bolje, če se držimo formule, s katero povzema *Times Literary Supplement* vsebino zgoraj navedenih knjig: »*Good living, sex and violent action*« — zadnji pojem lahko mirno zamenjamo z izrazom »sadžem«. In res so to sestavine Flemingovih romanov: razkošna pojedina, prizor v postelji in mučenje. Po drugi plati sta seks in sadizem že od nekdanj podlaga cele panoge neke literature grozljivih in roparskih zgodb (ki je, denimo v romanih Mickeya Spillana, dozorela do brutalne popolnosti), in ni videti razloga, zakaj naj bi bilo to ravno v našem primeru dalo tako spektakularen uspeh. Nasprotno, zdi se, da je odločil eni specifičen okus, ki ga zna kak avtor dati tem sestavinam, prava mešanica, ki prija teku publike. Saj korespondiranje z že-

ljami in stiskami sodobnikov ni posebna pravica visoke literature; trivialna literatura v okviru svojih večno enakih mehanizmov in s svojevrstno naivnostjo precej neposredneje kaže podtalno ideologijo svoje dobe. Že Carl Gottlob Cramer, najbolj priljubljeni producent viteške in grozljive romantike v 18. stoletju, je zavračal očitke Augusta Wilhelma Schlegla z besedami:

»Nam gre za to, da nas svet bere, in sicer rad bere; zato nam tudi nič mar, zato nam je čisto vseeno, kaj pisarite o nas, da le zadenemo ton, v katerem so ubrana srca in čuti našega časa.«

Kako dobro zna trivialna literatura zadeti ta ton, kažeta dva klasika tega žanra, Karl May in Conan Doyle: na eni strani filistrski imperializem viljemovske dobe s svojim načelom »ob nemškem bistvu naj ozdravi svet«, na drugi racionalizem, vera v znanost in napredek, v viktorijanskem času. Prav tako je »na višini časa« tudi Ian Fleming.

Njegova stvaritev, James Bond, agent 007 britanskega Secret Servicea, dejansko ustreza neki doslej na videz nezadovoljeni potrebi sodobnikov; ne zato, ker je zamenjal lok in puščice z raketami in atomskimi bombami, — o uničenju sveta je trivialna literatura sanjarila že zdavnaj, preden je resničnost dopuščala kaj takega — temveč zato, ker zastopa občo ideologijo v neki popolnosti, ob kateri se zdi naša visoka literatura zastarela in njene strahote nedolžne. Če naj v nadaljevanju dokažemo to trditev — ne toliko z interpretacijo kot s tem, da pokažemo tipične in stalne prvine — tedaj naj se s tem pokaže tudi nekaj potez sedanosti, ki so jih, ker so preblizu pred očmi, njeni kronisti morda zanemarili.

»Топoi« žanra

Navkljub nekaterim nadrobnostim, ki presegaajo okvir tradicionalne trivialne literature, je njena dediščina bistveni del Flemingovih romanov. Tako je najti nastavke za psihološko karakterizacijo — James Bond lahko podvomi ali se celo ustraši —, vendar je slej ko prej neomejeno pozitivni junak. Tu, v nižinah literature, še živi »celostni človek« klasike, ki je srečno dopolnil vse v sebi speče sposobnosti. Bond je strokovnjak *par excellence*: zna boksati, streljati, jiu-jitsu, metati nož, plavati, se potapljati, se smučati, voziti avto in motorni čoln, igrati golf in karte; osrečuje ženske, misli (kolikor to opravilo ne presega tehničnih nadrobnosti njegovega početja), govori o vrstah parfuma ravno tako izvedeno kot o konstrukciji rakete, je poznavalec dobre kuhinje, svetovljan in ima celó dušo (*»she was very beautiful and he felt warm towards her«*). S tem protislovjem med psihološko verjetnostjo in naivnim nadčloveštvom se ujema razmerje med realističnim detajlnim opisom in tisto fantastiko, ki je potrebna, da je mogoče zagotoviti kontinuiteto dejanja, junakovo življenje, skozi vseh dvanajst zvezkov. Bond je zmagovalec v vsakem boju; ob vsej svoji hudodelski popolnosti ga njegovi nasprotniki načelno

zmeraj zgrešijo v nasprotju z ledeno hladnim racionalizmom, s katerim bi jih rad opremil njihov avtor, nikoli ne morejo Bonda ubiti brez sentimentalnosti, če ga že dobe v roke; ker ga hočejo kaznovati s posebno grozovito smrtjo, mu spet in spet dajo priložnost, da še enkrat uide — to je, mimogrede, topos, ki ga nahajamo že pri Karlu Mayu. Prav tako presenetljivo je Bondovo zdravje. Po najnevarnejših poškodbah ozdravi kar v enem ali dveh dneh; tri tedne, odkar mu je neki rabelj z iztepačem obdeloval genitalije, že spet izpriča svojo moško moč. Krogle, noži, bombe, strup (posebno neka hromeča tekočina, ki jo pridobivajo iz spolovil japonske ribe kroglače), tarantele (vrsta pajkov), morski psi in celo objem orjaške hobotnice, vse to prenese brez omembe vrednih poškodb. Nič manj veličasten ni spisek tega, kar doseže v dvanajstih knjigah: njegova odločnost prepreči atomsko uničenje Londona in Miamija, sabotžo na Cap Canaveralu, rop ameriških zalog zlata in uničenje angleškega poljedelstva z biološkim orožjem. In po vsem tem je še zmeraj neznaten agent Secret Servicea, v rangu »senior civil servant«, višjega uradnika.

Da James Bond ni zdrknil na raven čiste *science fiction*, kjer je mogoče vse in je potemtakem tudi zelo zmanjšana čustvena prizadetost bralcev, je Fleming dosegel tako, da je spravil take neverjetnosti v spretno dialektiko s pomagali iz zaloge, ki jih daje stvarnost. Njegovi romani so polni materiala, ki se opira na dejstva, in ob tem izobilju in avtentičnosti se zde podobna prizadevanja visoke literature — recimo kolo v »Tretji knjigi o Achimu« (Das dritte Buch über Achim) Uweja Johnsona — na moč skromna: brez napora vpleta načrte zahodnih glavnih mest skupaj z gurmanskimi restavracijami, nočnimi lokali, letalskimi progami, železniškimi in cestnimi zvezami, lokalni kolorit z Jamaike ali iz Carigrada, ustroj »Defence Early Warning Line«, varnostnega sistema pakta NATO; pozna trgovino z diamanti, kult voodoo in specialne igralnice, na hierarhijo mafije, na heraldiko, numizmatiko in podvodni ribolov. Prav tako spretno vdeluje v svoje romane politične dogodke zadnjih let: sestrelitev letala U-2 nad ozemljem Sovjetske zveze, kubansko krizo, obisk astronavta Gagarina v New Yorku, zlati zaklad SS v jezeru Toplitz, ponovno nemško oboroževanje, dejavnost OAS v Franciji. Rezultat vsega tega pa je vse prej kot resnična politično-historična ustrezná podoba, kar bi ravno vohunski roman, če bi obravnaval svojo snov resno, lahko vsekakor dosegel — kot se je dobro posrečilo Johnu Le Carréju v romanu »The Spy Who Came in from the Cold«. S tem, da Fleming spravlja taka politična dejstva v atmosfero pustolovščine, jim namreč avtomatično jemlje njihov realni značaj, ki je vse kaj drugega kot »pustolovski«: bralec se otrse svoje prizadetosti in se da popeljati v depolitiziran, ahistoričen in navsezadnje mističen svet. Resničnih odločitev ni tedaj, ko se srečata ameriški predsednik in sovjetski premier na konferenci na vrhu, temveč ko James Bond »na fronti hladne vojne« onemogoči delo »doktorju Noju«. Kar pišejo časopisi, kar prihaja v javnost, so laži, ki naj pomirijo prebivalstvo. Kot skriva vsaka hiša vrata za tapetami, skrite hodnike, zaprte sobe, kot je najti pod njo labirinte, zakladnice in cele podzemeljske palače — še en topos trivialne literature — tako je po celem svetu polno

skrivnosti, da, skrivnost je pravzaprav stvarnost. Taki nazori pa niso travestirana romantika — mnogo starejši so, zakaj romantika sama jih je dobila od trivialne literature.

Lep zgled je odlomek iz predzadnjega Flemingovega romana, »*On Her Majesty's Service*«, ki obravnava obisk sovjetskega astronavta Gagarina v Londonu:

»Ta blagi, smehljajoči se obraz, Sir, te široko vsaksebi ležeče, nedolžne oči, izredna psihološka preprostost tega moža, vse to priča, da gre za odlično žrtev hipnoze, in upal sem si pomisliti, da je Gagarin spričo skrajnje kompliciranih gibov, ki so jih zahtevali od njega, ravnal ves čas v globoki hipnozi.«

Jasno je videti, kako je za vsakim pojavom — kot pri duševnem bolniku manično-depresivnega tipa — skonstruirana neka druga resničnost, ki se kaže le majhnemu krogu posvečenih.

Kako daleč gre Fleming s takim depolitiziranjem, kaže funkcija, ki jo je dobila atomska bomba v kontekstu romanov o Jamesu Bondu. Če imajo velesile atomske bombe, ni nevarnosti, da bi prišlo do atomske vojne, je pa nevarnost, če bi tako bombo ukradel kak privatnik: »anonimni mali človek v dežnem plašču in s težkim kovčkom — ali tudi s torbo za golf. Okence garderobe na postaji, parkirani avto, grmičje v parku sredi velemesta.«

Prav tako pisec že od vsega začetka spremeni Bondove nasprotnike v kriminalce. Sovjetska teroristična organizacija SMERSH (smert špionam), Bondov nasprotnik v več romanih, ima le še malo političnega priokusa; ni legitimen organ sovjetske vlade, temveč država v državi, ki operira na svojo roko. V poznejših romanih rekrutira Fleming nasprotnike svojega junaka le še iz podzemlja, tako v svojem zadnjem delu iz mednarodne gangsterske organizacije SPECTRE (*Special Executive for Counter-intelligence, Terrorism, Revenge and Extortion*), ki Bondu prekriža marsikateri račun. Besedica »mednaroden« daje tej družbi še posebno zahrbtnen zvok; človek se spomni na nesrečno nazadnjaštvo, ki je zganjalo svoj onega s hudičevskimi iznajdbami kot svetovnim judovstvom in prostožidarji in ki ni bilo ravno daleč od zgoraj opisane miselnosti. Zadnja konsekvence tega mysticizma je, da Fleming kratko malo odklanja resničnost: »Nehaj že enkrat čvekati o resničnem življenju. Take živali ni.«

Paziti moramo, da ne bi tega napačno razlagali kot izraz filozofskega ali kakega drugačnega dvoma o realnosti: to je le ideologija vseh tistih, ki kujejo dobiček iz mita »skrivnosti«. Ne po naključju spadajo sem tudi resnične vohunske službe na Vzhodu in Zahodu, katerih praktična korist ni v nikakem sorazmerju s finančnimi stroški, potrebnimi, da bi lahko te službe, ki so čedalje bolj smoter same sebi, nemoteno nadaljevale svoj konkurenčni boj.

Najvišja maksima pri pisanju je bila avtorju, po njegovih lastnih izjavah: »*the total stimulation of the reader all the way through*«. To dosega z občudovanja vredno spretnostjo. Najrodovitnejše polje za tako delovanje so slej ko prej bralčevi spolni nagoni. Tako nastopa v vsakem romanu junaka vredna ženska, kot nosilka seksa tradicionalna sestavina žanra, z izjemo plemenitega brezspolnega človeka, ki ga je ustvaril Karl May, in dela mladinske literature, ki usmerja pubertetni nagon svojih odjemalcev v mite o viteškem spremstvu in moški zvestobi. Taka pretirana sramežljivost Flemingu res ni potrebna; spolnega življenja njegovega junaka ni treba skrivati pred javnostjo — zgledno je, kot se spodobi za tajnega agenta, ki mora kot kak državnik dokazati svojo zanesljivost tudi tu, v »človeško« — privatni sferi. Njegove osebne listine mu pod ustrezno rubriko te zanesljivosti ne potrjujejo zaman: Bond je to, kar je psihoanaliza doslej zaman iskala: *homo sexualis normalis*. V dvanajstih romanih je mogoče nadvse skrbno pregledati njegove hormonalne zmožnosti, ne da bi se pri tem pokazalo kaj sumljivega. Pri tem njegov avtor ne zagreši prav nič sramežljivega, če npr. neka dama nagovori njegovega junaka s temile besedami:

»Sleci se! Spi z mano! Lep si in močan. Rada bi vedela, kako je lahko. Stori vse, kar bi rad. In povej mi, kaj bi rad in kaj naj naredim. Bodi brezobziren z mano. Ravnaj z mano kot z najbolj prostaško cipo na svetu. Pozabi vse drugo. Ne sprašuj. Vzemi me!«

Ta prostodušnost slepi. Najsi hočejo biti takile stavki še tako drzni, njihov pisec nikjer ne prelomi svoje zvestobe do veljavnega moralnega kodeksa. Ravno normalnost in zdravje, s katerima je opremil svojega junaka, pa se pri natančnejšem pretresu kažeta kot mnogo bolj problematična kot kakršna koli pornografija, ki se naravi seksualnosti vsaj bolj približa.

Bondov okus je naravnian na vse, kar je izrazito žensko — »*truly catholic*« ga je imenoval ameriški list *Time* — in sega od modrookih aristokratk, kot je Tatjana Romanova (»*From Russia with Love*«), do bivše lezbijke, kot je Pussy Galore (»*Goldfinder*«). Vsaka med temi ženskami je nenavadna predstavnica svojega spola, čudovit primerek zvrsti »ženska«, Kriemhilda z dolgimi lasmi, upornim pogledom in z »*a proud sensual mouth ... that would become animal in passion*«.

Na kratko: »Lepa arabska kobila, ki bi se dala zajahati samo jezdecu z jeklenimi bedri in žametnimi rokami; a tudi tedaj le z železno uzdo; samo če bi jo jezdec ukrotil, obrzdal in osedlal.«

Vloga, ki jo morajo odigrati te ženske, je omejena na to, da se Bondu pohotno prilizujejo, dokler z njimi ne prakticira ljubezni — bodisi v spalni vreči na Jamaiki, bodisi v kupeju Balkan-ekspresa. Če se pri tem zaljubijo, je to njihova stvar, zakaj Bond je preveč zavzet s svojimi dolžnostmi, da bi se lahko menil za take sentimentalnosti, pa tudi konceptu

njegove trde, hladne moškosti se slabo prilegajo. Najvišja zapoved mu je delo, zaradi tega postavlja v ozadje svojo srečo in življenje, še rajši pa seveda srečo in življenje drugih ljudi. A če se je kljub temu še čez fizično občevanje preveč spozabil s kako žensko — kot se mu je pripetilo dvakrat v njegovi karieri — tedaj ta ženska čimprej umre in mu tako prizanese z neprijetno izbiro med dolžnostjo in nagnjenjem. Njegova filozofija erotičnih odnosov se glasi takole:

»Pri večini žensk je bilo njegovo vedenje mešanica redkobesednosti in strasti. Dolgotrajna predigra in zapeljevanje sta ga dolgočasila skoraj prav toliko kot poznejša jeza zaradi ločitve. Neizogibnost v poteku vsake afere se mu je zdela nekaj grozotnega. Običajni vzorec — simpatija, dotik rok, poljub, strasten poljub, dotik telesa, vrhunec v postelji, nato dolgčas, solze in grenkoba na koncu — vse to se mu je zdelo sramotno in hinavsko. Še bolj se mu je upirala inscenacija za vsako dejanje te igre: znanstvo na kaki party, restavracija, taksi, njegovo stanovanje, njeno stanovanje, potlej konec tedna ob morju, spet stanovanja, nato za lase privlečeni izgovori in zadnje jezno slovo na hišnem pragu v dežju.«

James Bond bi ne bil prvi, ki dvomi o poštenosti »svetih čustev«. Toda v tem je šel še korak dlje; ni se podrla le čustvena vrhnja stavba; tudi spolnost sama je izgubila vse svoje kompleksnejše, subtilnejše momente. Podobno kot končni sklepi Kinseyevega poročila, ki po svoje vendar polemizira s Freudom, se spolni odnos zreducira izključno le na grobo dejstvo spolnega akta. To pomeni vdor konzuma v erotične odnose: le-ti so ponižani v zvezo dveh partnerjev, katere namen je doseči kar največji vzajemni dobiček. Ženska je blago, katerega lastnosti je mogoče jedrnato povzeti v nekaj številkah: »Lasje: kostanjevi. Oči: modre. Višina: 168 cm. Teža: 57 kg. Boki: 95. Pas: 65. Prsi: 95. Posebni znaki: materino znamenje na zgornji polovici desne dojke.«

Kot vsako blago je ženska namenjena porabi. Naravo te porabe, stopnjo, na katero je s tem ženska postavljena, naj osvetli tale citat:

(James Bond je čutil) »strastno željo po velikem krožniku špagetov na bolonjski način z veliko nasekljanega česna, in po steklenici najcenejšega, najnavadnejšega chiantija, silovito poželenje po krepkem, gibkem telesu Patricie Fearing, in smrtno koncentracijo na pota in sredstva, kako priskrbeti grofu Lippeju boleč spominček.«

V bistvu se spolno vedenje komprimira v ducat mehaničnih prijemov. Treba se je samo dotakniti določenih telesnih delov in že dosežeš ustrezni učinek — kot pri stroju:

»Darling, je dejal. Svoja usta je primaknil k njenim, ji z jezikom razklenil zobe in začutil, kako je njen jezik odgovoril, sprva plaho, nato strastno. Roke so mu drsele navzdol k njenim kipečim bokom, nasilno je poprijel, tako da sta se njuni telesi priželi drugo k drugemu. Stokajoč je odvrnila svoja usta od njegovih in tako sta ležala privta, medtem ko je drgnil svoja lica ob njena in čutil, kako se njene trde prsi pritiskajo obenj. Nato je zagrabil njene lase in ji nagnil glavo nazaj, da jo je lahko spet poljubil. Odrinila ga je in izčrpan je omahnil na posteljo. Za hip sta se pohlepno gledala.«

Kar se tu tako prostodušno izdaja za erotiko, ima z njo le še malo skupnega. Ta reč je nekje na ravni gimnastične vaje, ko se partnerja strokovnjaško, v pravem pomenu besede, »obdelujeta«, z nekako higienično natančnostjo, ki je izgubila vso elementarnost, razburljivost, ki je bila nekoč značilnost spolnosti.

Medtem ko se na eni strani seksualnost tehnizira, se na drugi tehnika seksualizira. Metafora, ki opisuje opravilo pilota v reaktivnem letalu, vsebuje eksaktni obrat zgoraj navadene scene: »Njegovi prsti so se igrali z vzvodi tako pazljivo, ko da bi šlo za razdražljiva območja na ženskem telesu.«

Podoben pomen ima Bondov avto, »kot bojna ladja sivi bentley« (*the battleship-grey Bentley*), ki igra v njegovih prigodah pomembno vlogo. Bond ga ljubi bolj ko vse ženske svojega življenja skupaj (*»Bond loved her more than all the women at present in his life... together«*); kadar se vozi z njim, čuti »skoraj spolni užitek« (*»an almost sexual pleasure«*); govor je o »spolno dražljivem ropotu dvojnega izpuha« (*»the sexy boom of its twin exhausts«*). Ta prepletenost spolnosti in tehnike je na nekem mestu izpeljana že kar teoretično:

»Treba je bilo samo dovolj hitro voziti, če je hotel kako dekle. Kar koprnela je v hitrem avtomobilu. In zakaj? Zaradi občutka, da je izročena stroju, moškemu, čigar močne, zagorele roke drže krmilo? Toda zmeraj je bilo tako. Zapeljal je voz po desetih minutah s 150 km/h v gozd in dekle je bilo treba le še vzdigniti in položiti v mah, tako tresoči se in mehki so bili njeni udi.«

Ne mnogo drugače je treba razumeti, če Bond spet in spet z nežno predanostjo čisti svoj samokres in ga, ne kar tako, celo ponoči jemlje s seboj v posteljo. Tudi kdor nič ne ve o Freudovi razlagi kulta orožja, osupne, če je pri navdušenem opisu rakete, ki štrli v nebo kot gigantski falični simbol, govor o »strašni lepoti največjega orožja na svetu« (*»the terrible beauty of the greatest weapon on earth«*).

Vtem ko se objekti tehnike seksualizirajo, izgubljajo hkrati tudi svojo racionalno preglednost, svoj izvir iz človeškega razuma. Zde se večni in postajajo mit. Da Bond zna ravnati z njimi, da zna voziti avto, da zna celo določati kurz rakete, še ne pomeni, da razume, kako deluje njihov mehanizem. Njegova funkcija je zgolj, da »streže« tem napravam — jezikovni izraz je dovolj poučen in zgovoren. Pa kako naj bi jih tudi spregledal, ko pa niso skonstruirani po človeškem načrtu, temveč so mitično »nastali«. Butasti iznajditelj ali zmešani profesor, potomec alkimističnega modrijana in tradicionalen rekvizit trivialne literature, ni toliko ustvarjalec tehničnih predmetov kolikor nekak pomočnik pri njih rojstvu; kot obsedenec v antiki je orodje neke višje sile, kot tistega obsedena se ga boje in ga zaničujejo: »Znanstveniki so bili čudni svetniki. Videli so samo svojo znanost.«

»Prinesli so njegova izdelana kovčka, počasi je zložil stvari iz njiju, potem je natakarju naročil, naj mu prinese steklenico taitinškega *blanc de blancs*, pijačo, ki jo je v Royalu najraje pil. Ko je prišla steklenica v srebrni posodi z ledom, je je četrt popil precej hitro, odšel v kopalnico, se oprhal pod ledeno mrzlim curkom in si umil glavo z eliksirjem *pinaud*, tem princem med šamponi, da bi se tako znebil cestnega prahu. Nato je oblekel svoje temno modre *tropic* hlače iz česane volne, belo *sea-island* srajco iz bombaža, nogavice in črne *slippers* (sovražil je trakove), odšel v sobo, sedel k oknu in gledal čez promenado proti morju ter se spraveval, kje bi večerjal in kaj bi naročil.«

S tem citatom smo se znašli sredi področja, ki ga imenujemo »good living«. Tu srečujemo tolikšno izbiro industrijskih izdelkov, ki jih bralec dobro pozna in ki spremljajo Bonda v vseh prilogah; od »black casual shoes« in »sea-island cotton shirt« do taitinškega šampanjca in prhe, pod katero se Bond postavi vsakih deset strani. Pri tem gre za več kot le za zahtevne navade svetovljana; kot brazgotina na prsih in beretta v toku pod pazduho so vse to znamenja, po katerih bralec identificira junaka, nadomestek za to, česar Bond nima: za nezamenljivo osebnost. Dovolj paradokсно, da dobi tako funkcijo ravno blago, neštetokrat reproducirano potrošno blago. Spričo tega njegovega pomena pa je čisto prav, da jih avtor imenuje z njihovim pravim imenom, se pravi: z znamko.

»Leiter je potolkel cigareto *lucky strike* po mizi in si jo prižgal z ognjem Bondovega *ronsona*.« Taki stavki imajo neko svojo poezijo; blagovni svet je, mimo svojih pevcev, ustvaril tudi svojo estetiko. Fleming zna to dobro izkoriščati: v romanu »Thunderball« pripoveduje na petih straneh zgodbo o mornarju, ki je narisana na zavitku cigaret *players*. V takih trenutkih se približuje gibanju pop-art, le da od nasprotne strani: medtem ko pop-art konfrontira blago z nenavadnimi pomeni, da bi tako odkrila njihovo problematičnost, ji gre Fleming lahkoverno na limanice. Nič hudega sluteč, ne da bi hotel biti ironičen, uporablja reklamno geslo najnavadnejše vrste: »*Pinaud Elixir, that prince among shampoos*«.

Zadnja svoboda, ki jo blago priznava kupcu, je svoboda izbire. Tu Bond ne kaže le svetovljanskega okusa, temveč — nenavadno — tudi zvestobo do domovine. Umiva se z »*that most English of soaps, Pears Transparent*«; nič se mu ne upira bolj kot to, da se mora med neko svojo nalogo obleči po ameriško; njegov avto, »kot bojna ladja sivi bentley«, je sicer tehnično zastarel in ni kos tujim izdelkom, zato ima pa odlike angleškega srca, ki mu dovoljujejo, da — onstran racionalnega pojmovanja — v tekmi prekosi mercedesa; prav tako kot angleška pokrajina je tudi angleška kuhinja »*the best in the world*«, dasi bi moral Bond, ta zakrknjeni sladokusec, vedeti, da ni tako.

Podoba srečnega življenja, ki jo avtor riše pred nami, je iz druge ali tretje roke. To življenje spominja na umetne reklamne paradize, na sub-strat prizadevanj meščanske družbe, da bi v posnetem blišču že zdavnaj

minule fevdalne dobe pozabila na nelagodnost ob okolju, ki ga je ustvarila sama. To je tisti eksotični *high-life* hollywoodskega kova, ki naj s svojimi prikaznimi slepi malega moža in mu pomaga čez njegovo revščino. V tem namišljenem svetu časopisov za gospode in turističnih prospektov je Bond doma: v igralnici, v gurmanski restavraciji, v hotelu s štirimi zvezdami ali na luksuzni jahti. Priljubljeno prizorišče je dolarski in palmiski raj Jamaica, kjer je Fleming tudi spisal večino svojih romanov. Tu je Bond v kopalnih hlačah ali v smokingu, pije svoj najljubši cocktail, »Vodka Martini with a large slice of lemon peel«, kadi svoje po naročilu narejene cigarete, »the Macedonian blend with the three gold rings round the butt that Morlands of Grosvenor Street made for him«, in ima kljub temu, da je hudo zaposlen s hudodelci in z ženskami, še zmeraj zadosti časa, da si lahko privoščijo obilico izbranih jedi. Kot pri uporabi dejanskega materiala je Fleming tudi pri opisih Bondovih užitkov za mizo nenavadno obširen; spomina vredna večerja v romanu »Moonraker« traja celih pet strani in pol, in tečno, strokovnjaško detajliranje — Fleming je pisal tudi knjige o gurmanskih restavracijah — zares spominja prej na zadevno kuhinjsko literaturo kot na vohunski roman. V takih odlomkih se zgoščeno kažejo sanje o sladkem življenju. Začne se že pri zajtrku:

»Jajce v temno modrem podstavku z zlatim obročem okoli trebuha se je kuhalo tri minute in pol. Zraven sta bili dve rezini opečnega kruha iz čiste pšenice, velik kos temno rumenega jerseyškega masla in tri plitve steklene skodelice s prvovrstno jagodovo marmelado »little Scarlet«, Cooprova marmelada *Vintage Oxford* in norveški cvetlični med iz Fortnuma. Vrčka za kavo in srebro na pladnju sta bila *Queen Anne*, porcelan pa *mintounski*.«

Zaslужeni užitek, ki ga ima bralec ob takih opisih, pa je skažen, če opazujemo njegovo vrednost v sklopu Bondovih prigod. Čeprav so bili ti užitki sprva mišljeni kot nagrada in zaslužen plačilo za njegovo smrtno nevarno delo (*»refuge in good living to efface the memory of danger and the shadow of death«*), so si vendar tolikokrat nekam čudno sorodni z brutalno sadističnimi prizori, ki bi manj zdravemu jedcu zlahka pokvarile ves tek:

»Ni težko dobiti dvojne ničle v svojo številko, če si voljan ubijati«, je dejal. Kaj več to ne pomeni. Nič takega ni, na kar bi lahko bil ponosen. Svoje mesto v oddelku z dvema ničloma dolgujem truplu nekega japonskega strokovnjaka za šifriranje in nekega norveškega dvojnega agenta v Stockholmu. Najbrž sta bila čisto dobra človeka. Imela sta smolo in dočakala svoj konec v viharju sveta kot tisti Jugoslovan, ki ga je dal usmrtiti Tito. To je noro delo, ampak če ti že postane poklic, potem storiš, kar ti naroče. Bi malo jajčne salate h kaviarju?«

Smrt je najboljši aperitiv. Jesti in ubijati sta opravili, ki sta v vzročni zvezi; Bond opravlja svoje krvavo delo, da bi postal lačen. Kmalu potem, ko je videl, kako sta dva moža postala žrtev bombe, nastavljene zanj, — kar je ostalo od njiju, je raztreseno deloma po drevju, deloma po njegovi obleki — naroči gosjo jetrno pasteto in mrzlega raka; drastični konec nekega gangsterja v bazenu z morskimi psi proslavi s kavo in trinad-

stropnim sendvičem; smrti nekega človeka v vrelem blatu sledi kuhan jastog z masleno omako. Človek bi najrajši kar začel razmišljati o tem, kako vpliva način smrti na sestavo menuja.

Podobno se lahko kosilo seksualizira. V družbi neke dame, pri šampanjcu in *sauce Béarnaise*, Bond že vnaprej okuša ljubezenske radosti, ki jih bo užil z njo. Seks, sadizem in »good living« se kažejo kot trije aspekti iste stvari. Mogoče jih je zamenjati. V postelji, v mučilnici ali pri bogato obloženi mizi, vsepovsod je Bond enako klinično higieničen in učinkovit. Ubija, da bi jedel, jé, da bi ljubil, ljubi, da bi ubijal — in to zaporedje se lahko poljubno nadaljuje.

(Se bo nadaljevalo)

